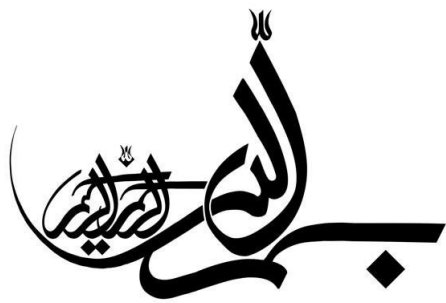




مجله علمی-تحقیقی دعوت

سال ششم، شماره دوم، خزان و زمستان ۱۴۰۴ هـ ش / ۱۴۴۷ هـ ق

شماره مسلسل: ۱۳





دعوت علمي او څيړنيزه مجله

ACRED code: RCTD- PNJA+00-4-23 | REG code: RCTD - PNJR- 00+12-22

سال ششم، شماره دوم، خزان و زمستان ۱۴۰۴ هـ.ش / ۱۴۴۷ هـ.ش

شماره مسلسل: ۱۳

اعضای هیئت تحریر

پوهاند دکتړ عبدالله نورعباد
پوهنوال دکتړ جنیدالله ظهير
پوهنمل دکتړ شیر علی ظریفی
پوهنمل دکتړ نصر من الله مجاهد
دکتړ محمد یوسف نیازی
دکتړ حبیب الرحمن رحیمی
استاد عبدالمنان دھزاد
استاد ابوالحسن صالحی

صاحب امتیاز

پوهنتون دعوت

سر دبیر

دکتړ عنایت الله خلیل هدف

مدیر مسؤول

لعل محمد دورانديش

ترجمه انگلیسی

دکتړ سید طاهر عرفانی

طرح جلد و برگ آرایي

عبدالواحد دستگیر

محتوای مقالات، تعبیر کننده نظریات نویسندگان آن است، و الزاماً تمثیل کننده آراء و پالیسی پوهنتون دعوت نمی باشد.

آدرس: کابل، چهار راهی قمبر، ناحیه پنجم، پوهنتون دعوت - دفتر مجله علمی-تحقیقی

۰۷۰۷۲۰۰۲۳۲

www.dawat.edu.af

journal@dawat.edu.af

در این شماره:

- سرلیکنه (استاد؛ د علم د تولید او د ټولنې د پرمختګ محور)..... ۱
- درآمدی بر روش شناسی، تطور تاریخی، ویژگی ها و انواع تحقیقات علمی ۷
- دکتر عنایت الله خلیل هدف / Sekhalil58@gmail.com
- نقش همبستگی اجتماعی در پایداری و زوال جامعه و دولت در اندیشه ۴۱
- دکتر محمد عارف فصیحی دولتشاهی / Dwlat1352@gmail.com
- چشم انداز سازمان بریکس در شکستن نظام تک قطبی ۷۱
- دکتر سید طاهر عرفانی / erfani55@gmail.com
- د افغانستان په سیمه ییز اقتصاد کې د واخان دهلیز ارزښت او پر وړاندې یې ننگونې ۱۰۵
- عرفان الله ستانکزي / Irfanullah6066@gmail.com
- عوامل همگرایی و واگرایی در روابط افغانستان و ایران با تأکید بر ۱۳۵
- دکتر حفیظ الله مبلغ / anavid20@gmail.com
- نقش سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان (۲۰۰۱-۲۰۲۴) ۱۸۵
- عبدالواحد دستگیر / wahiddastager@gmail.com
- نقش دانش مسلمین در گسترش علم طب ۲۲۵
- محمد عرفان دولتشاهی / erfundr@gmail.com

سرليکنه

استاد؛ د علم د توليد او د ټولنې د پرمختگ محور

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ عَلَى آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ، أَمَّا بَعْدُ: د لوی او مهربان الله تعالی شکر ادا کوو چې د دعوت پوهنتون د علمي مجلې دیارلسمه گڼه، د محترم تحریري هیئت، علمي ارزونکو او د مجلې د علمي غړو د هڅو او ژور لید په مټ، دا ځل هم د استادانو، څېړونکو، محصلانو او د قلم او فکر د خاوندانو خدمت ته وړاندې کېږي. دا په داسې حال کې ده چې د علم تولید، د ټولنې له اړتیاوو سره سم د تطبیقي څېړنو ترسره کول، او د علمي بنسټونو ونډه د معاصرو ستونزو په حل کې په ځانگړې توگه په افغانستان کې تر بل هر وخت ډېر ارزښتمن او اړین بلل کېږي.

بې له شکه، په معاصر عصر کې د ملتونو پرمختگ او وده تر ډېره حده د طبیعي سرچینو پر ځای د بشري پانگې، علمي ظرفیتونو او مسلکي وړتیاوو پورې تړلې ده. دا ظرفیتونه نه یوازې د طبیعي منابعو د مسؤلانه او دوامدارې استفادې تضمین کوي، بلکې د ټولنې د بنسټیزو ستونزو او اساسي پوښتنو د علمي څېړنې او حل زمینه هم برابروي. په دې برخه کې تر ټولو ستر مسؤلیت د پوهنتونونو پر استادانو راځي؛ ځکه دوی د فکر، تحقیق، نوښت او د ټولنیزو ستونزو د علمي حل لارو د وړاندې کولو مخکښان دي او د علم د تولید او پراختیا په بهیر کې بنسټیز او نه جلا کېدونکی رول لري.

نننۍ نړۍ د علم او معلوماتو د عصر په نوم یادېږي؛ داسې عصر چې پکې د پوهې تولید او مدیریت د هېوادونو د ځواک، پرمختگ او نړیوال موقف له مهمو شاخصونو څخه گڼل

کېږي. په دې نړۍ کې د ټولنو علمي ظرفیت، د نوښت کچه او د څېړنیزو موندنو اغېزمن کارول د هغوی سیمه ییز او نړیوال حیثیت ټاکي. له همدې امله، پوهنتونونه یوازې د تدریس مرکزونه نه دي، بلکې ستراتیژیک علمي بنسټونه بلل کېږي چې د ټولنې د بدلون، پرمختګ، د علم د تولید، د انتقادي تفکر د روزنې او د ټولنیزو ستونزو د علمي حل لارو د وړاندې کولو مهم مرکزونه دي.

د دې ستر مأموریت تحقق د هغو استادانو په فعال حضور پورې تړلی دی چې د تدریس تر څنګ علمي څېړنې، تألیف، نشر او د څېړونکو نسل روزنې ته ژوره پاملرنه لري. هره علمي څېړنه چې د استادانو له لوري ترسره کېږي، د علمي پولو د پراختیا او د ټولنې د هوساینې او پرمختګ لپاره یو مهم او اغېزناک ګام بلل کېږي.

د پوهنتون استاد په حقیقت کې د نظري پوهې او عملي اړتیاوو ترمنځ د نښلونکې کړۍ حیثیت لري. هغه له یوې خوا د بشري علمي او فرهنګي میراث د انتقال مسؤلیت پر غاړه لري، او له بلې خوا د نوې پوهې د تولید، نوښت او د څېړنیز فکر د ترویج دنده ترسره کوي. همدارنګه، باید داسې محصلان وروزي چې انتقادي، نوښتګر او خلاق فکر ولري او د علمي څېړنې توانمند وي.

هغه ټولنه چې استادان یې د څېړنې او علمي فعالیتونو سره ژمن وي، د ستونزو د حل، د ننګونو د مدیریت او دوامدار پرمختګ لپاره ډېر لوړ ظرفیت لري. برعکس، که په پوهنتونونو کې علمي او څېړنیز فعالیتونه کمزوري شي او د فکر تولید ودرېږي، نو د پرمختګ بهیر له رکود او خنډ سره مخ کېږي او ټولنه خپل پویایي له لاسه ورکوي. هغه استاد چې د محصلانو ترمنځ د څېړنې، نوښت، مسؤلیت پالنې او انتقادي تفکر روحیه پیاوړې کوي، په حقیقت کې د ټولنې د راتلونکي پرمختګ لپاره بنسټ ږدي. له همدې

امله، د استاد اغېز يوازې تر ټولگي محدود نه دی، بلکې د ټولنيز ژوند په ټولو برخو کې څرگندېږي.

له بلې خوا، علمي څېړنه هغه مهال ډېر ارزښت او اغېز لري چې د ټولنې له واقعي اړتياوو او ستونزو سره مستقيم تړاو ولري. استادان کولای شي د ټولنيزو، اقتصادي، فرهنگي، حقوقي، تعليمي او ټکنالوژيکو ستونزو په تشخيص سره د تطبيقي څېړنو لپاره زمينه برابره کړي. د دې څېړنو پايلې نه يوازې علمي ادبيات بډايه کوي، بلکې د دولتي او خصوصي بنسټونو لپاره د پرېکړه‌نيونې، پاليسۍ جوړونې او پراختيايي پلانونو په برخه کې هم ډېر ارزښتناک تمامېږي.

د نړۍ مخکښو علمي بنسټونو تل هڅه کړې چې د علمي فعاليتونو او د ټولنې د اړتياوو ترمنځ ټينگه اړيکه رامنځته کړي. د پرمختللو هېوادونو تجربې ښيي چې هغوی تر هر څه زيات د خپلو استادانو پر علمي ظرفيت تکیه کړې ده. استادان د بنسټيزو او تطبيقي څېړنو، د ټولنې د اړتياوو د تشخيص، د علمي حل لارو د وړاندې کولو او په ملي پاليسۍ جوړونه کې د گډون له لارې د اقتصادي، فرهنگي او ټولنيز پرمختگ مهم رول لوبوي. ډېری لوی علمي لاسته راوړنې، نوې ټکنالوژۍ، ټولنيز اصلاحات او اقتصادي پرمختگونه د هغو څېړنو پايله ده چې په پوهنتونونو کې د استادانو او څېړونکو له لوري ترسره شوي دي. له همدې امله، د څېړنې کلتور پياوړتيا او د استادانو د علمي فعاليتونو ملاتړ د دوامدار پرمختگ له اساسي شرطونو څخه شمېرل کېږي.

د پرمختگ په حال او وروسته پاتې هېوادونو، په ځانگړې توگه افغانستان کې، د استادانو رول لا ډېر مهم او حياتي دی. داسې ټولنې چې له اقتصادي، ټولنيزو او فرهنگي ننگونو سره مخ دي، تر بل هر وخت علمي فکر او تطبيقي څېړنو ته ډېره اړتيا لري. پوهنتونونه کولای شي د فکر د توليد او د علمي حل لارو د وړاندې کولو د مرکزونو په

توگه، د ستونزو په حل او د پرمختګ په چټکتیا کې مهم رول ولوبوي. د دې هدف ترلاسه کول هغه مهال ممکن دي چې څېړنه د لوړو زده‌کړو د بنسټونو له مهمو لومړیتوبونو څخه وګرځي او استادانو ته د علمي فعالیتونو لپاره لازم امکانات او فرصتونه برابر شي.

د دعوت پوهنتون د علمي څېړنو مرستیالۍ او علمي غړو هم د همدې علمي او ټولنیز مسئولیت په درک سره هڅه کړې چې د استادانو او څېړونکو د علمي فعالیتونو د ودې لپاره مناسب فرصتونه برابر کړي. د علمي څېړنو ملاتړ، د څېړنیزو مقالو لیکلو او خپرولو ته هڅونه، د علمي سیمینارونو جوړول، د افکارو د تبادلې زمینه برابرول او د مقالې لیکنې او څېړنې روزنیز ورکشاپونه د دغو هڅو مهمې برخې دي.

د دعوت د علمي-څېړنیزې مجلې منظم خپرېدل هم د همدې موخې لپاره ترسره کېږي، ترڅو د علمي موندنو د خپرېدو، د څېړنیزو لاسته راوړنو د انعکاس او د استادانو، څېړونکو او محصلانو ترمنځ د علمي اړیکو د پراختیا زمینه برابره شي.

د مجلې دیارلسمه ګڼه د فقه او قانون، ټولنیزو، سیاسي او اقتصادي علومو په برخو کې د علمي او څېړنیزو مقالو یوه ارزښتناکه ټولګه ده چې د قدرمنو استادانو او څېړونکو د علمي هڅو پایله ده. د مقالو موضوعي تنوع د موجودو علمي ظرفیتونو او د څېړونکو د علمي ژمنتیا څرګندوی ده.

د دعوت علمي مجله یوازې د یاد پوهنتون د استادانو څېړنې نه خپروي، بلکې د هېواد د نورو پوهنتونونو او علمي مرکزونو د استادانو د څېړنو د خپرېدو زمینه هم برابروي. هیله ده چې دا علمي لاسته راوړنې د هېواد د علمي ادبیاتو په بډاینې، د تخصصي پوهې په لوړولو او د ټولنې د علمي اړتیاوو په پوره کولو کې اغېزناک رول ولوبوي.

د علمي څېړنو مرستیالۍ او د مجلې تحریري پلاوی باور لري چې د ټولنو راتلونکې د علم، څېړنې او نوښت له پراختیا سره تړلی دی، او دا موخه د استادانو او څېړونکو له

فعال شتون پرته نشي تر لاسه کېدای. له همدې امله، اړینه ده چې د څېړنې او د پوهې د تولید فرهنگ په علمي چاپېریالونو کې لا پیاوړی شي او د استادانو د پراخې علمي ونډې لپاره زیات فرصتونه برابر شي.

هره علمي مقاله، هره اصیله څېړنه او هر نوښتگر فکر کولای شي د هېواد د علمي پرمختګ او د ټولنې د ژوند د ښه والي په لاره کې یو مهم ګام وي.

په پای کې، له ټولو استادانو، څېړونکو، لیکوالانو او علمي ارزونکو څخه چې د خپلو ارزښتناکو هڅو له لارې یې د دې ګڼې په علمي بډاینې کې ونډه اخیستې ده، د زړه له کومې مننه کوو. هیله ده چې د څېړنیزو فعالیتونو د پراختیا، د علمي همکاريو د پیاوړتیا او د ټولنیزو ستونزو په حل کې د پوهنتونونو د ونډې په زیاتېدو سره، د هېواد د انکشاف، پرمختګ او سوکالۍ په بهیر کې د لوړو زده کړو بنسټونه لا اغېزمن رول ولوبوي.

لعل محمد دورانديش

د مجلې مسئول مدیر

ژباړه: دکتړ جنیدالله ظهیر

دکتر عنایت الله خلیل هدف

معاون تحقیقات علمی پوهنتون دعوت،
استاد کادری برنامه ماستری روابط بین الملل
Sekhalil58@gmail.com

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۱۰/۰۶

پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۱۲/۱۸

www.dawat.edu.af
Journal@dawat.edu.af

درآمدی بر روش‌شناسی، تطور تاریخی، ویژگی‌ها و انواع تحقیقات علمی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده

پژوهش حاضر به روش‌شناسی تحقیق، تطور مراحل تاریخی، ویژگی‌ها و انواع تحقیقات علمی به صورت درآمدی و فشرده پرداخته است. با درک اهمیت و ضرورت پژوهش‌های علمی برای جامعه اکادمیک افغانستان؛ هدف و مقصد این پژوهش توسعه و تقویت انگیزه مطالعات پژوهشی و تحقیقات علمی در میان نسل تحصیل کرده، به خصوص در نهادهای اکادمیک، مراکز علمی و پژوهشی و مؤسسات سکتوری و توسعه ای کشور می‌باشد. پرسش اساسی پژوهش این است که: روش شناسی تحقیقات علمی در علوم اسلامی و دانش غربی چه اشتراکات و تفاوت‌های مفهومی و کاربردی دارد و آیا ممکن است علوم انسانی و اجتماعی با روش‌های تجربی استقرائی پژوهش گردد؟

مفروضات پژوهش بر آن است که میراث فکری و کلامی قدیم علما و فلاسفه اسلام در مراحل مختلف تاریخ علوم بر بیداری و غنای معرفتی اندیشمندان غربی دوران رنسانس اثرات مثبت بجا گذاشته است. به نظر می‌رسد فلاسفه و اندیشمندان غربی در ضدیت با انحرافات دینی و استبداد سیاسی کلیسای قرون وسطی در اروپا، با ظهور رنسانس یکسره با ارزش‌های معنوی، اخلاقی و دینی وداع گفتند و تمدن غربی را در جهت مادیت افسار گسیخته با شعارهای اصلاحات و خردگرایی هدایت کردند. مطالعات روشمند می‌رساند که روش شناسی اسلامی و غربی، با مرجعیت‌های فکری و فلسفی متفاوت، اما با عقلیت منفعت و متعاطف می‌توانند در حوزه‌های پژوهشی داد و ستد داشته باشند و به کشف مکونوات طبیعت و خدمت به بشریت نایل آیند. این پژوهش از نوع توصیفی تحلیلی بوده، با رویکرد مطالعات کتابخانه ای سامان دهی شده است.

نتایج و داده‌های تحقیق، دقت و غنای فکر اسلامی را در پیوند به تعبیر کاربرد واژه‌های روش‌شناسی، ویژگی‌ها، تطبیقات و انواع تحقیقات علمی نشان می‌دهد. مطالعات تخصصی تحلیلی نصوص و آموزه‌های اسلامی دال بر آن است که پژوهشگر واقعی با داشتن ایمان و اخلاص و اتقان، وظیفه استخلاف و آبادانی را بر روی کره خاکی انجام می‌دهد و اجر و منزلت اخروی را کمایی می‌کند.

واژه‌های کلیدی: روش شناسی، تحقیق علمی، مفهوم روش، مفهوم تحقیق، مفهوم علم، تراث اسلامی.

Abstract

The present study has dealt with the methodology of research, the evolution of historical stages, characteristics and types of scientific research in a concise and informative manner. Understanding the importance and necessity of scientific research for the academic community of Afghanistan; the aim and purpose of this study is to develop and strengthen the motivation for research studies and scientific research among the educated generation, especially in academic institutions, scientific and research centers, and sectoral and development institutions of the country. The basic question of the study is: What are the conceptual and practical similarities and differences between the methodology of scientific research in Islamic sciences and Western knowledge, and is it possible to research the humanities and social sciences with inductive empirical methods? The assumptions of the study are that the intellectual heritage and ancient sayings of Islamic scholars and philosophers at different stages of the history of science have had positive effects on the awakening and cognitive enrichment of Western thinkers during the Renaissance. It seems that Western philosophers and thinkers, in opposition to religious deviations and the political tyranny of the medieval church in Europe, completely said goodbye to spiritual, moral, and religious values with the advent of the Renaissance and led Western civilization towards unbridled materialism with the slogans of reform and rationalism. Methodological studies show that Islamic and Western methodologies, with different intellectual and philosophical authorities, but with open and sympathetic rationality, can interact in research areas and achieve the discovery of the hidden secrets of nature and service to humanity. This research is of a descriptive-analytical type and has been organized with the approach of library studies. The results and data of the research show the precision and richness of Islamic thought in relation to the interpretation of the use of methodological terms, characteristics, comparisons, and types of scientific research. Specialized analytical studies of Islamic texts and teachings indicate that a true researcher, with faith, sincerity, and dedication, performs the duty of succession and development on earth and achieves the reward and status in the hereafter.

Keywords: Methodology, scientific research, concept of method, concept of research, concept of science, Islamic heritage.

Dawat Academic Journal

sixth Year, Issue 2
(Fall & Winter 2025)

Volume
13

Received: 2025/12/27
Accepted: 2026/3/9

www.dawat.edu.af
Journal@dawat.edu.af

بیان مسئله

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ عَلَى آلِهِ وَأَصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ، أَمَّا بَعْدُ: امروزه جوامع پیشرفته، در سطوح بالایی از هرم معرفتی قرار گرفته‌اند و رهبری پژوهش‌های علمی و فناوری را از آن خود نموده‌اند؛ درحالی که جوامع عقب‌مانده در دامنه‌های زیرین هرم معرفتی دست و پا می‌زنند و دست نگر و دنباله‌رو جوامع پیشرفته می‌باشند.

دانش و پژوهش منحصر به فرد، گروه، قوم، زبان، مذهب و دین خاص نیست؛ بلکه میراث علمی همه انسان‌هاست و هر فرد، گروه و جامعه‌ای می‌تواند به قدر جهد و تلاش و استفاده از خرد، در پیشگیری روش‌ها و قوانین فهم و کسب معرفت، به قله‌های هرم معرفتی صعود نماید و از این هبة الهی بهره‌مند گردد.

در جهان معاصر جوامع بشری، به ویژه دولت‌ها با داشتن مراکز مطالعات و تحقیقات علمی و تخصصی درجه‌بندی می‌شوند. دولت‌های پیشرفته صدها و هزارها مراکز تحقیقات علمی دارند که اندیشمندان و پژوهشگران در رشته‌های گوناگون علوم اجتماعی و طبیعی و فناوری مشغول تحقیق و پژوهش هستند و پیهم علما و متخصصین را از گوشه و کنار دنیا جذب نموده، زمینه تحقیق و پژوهش را برایشان فراهم می‌سازند. بدین ترتیب سال‌هاست فرار مغزها و نخبه‌ها از کشورهای جهان سوم، به طور خاص از کشورهای اسلامی به غرب ادامه دارد. مایه تأثر و تأسف این است که در بیشتر کشورهای اسلامی نظام‌های استبدادی طی یک قرن اخیر، خود زمینه را فراهم ساخته‌اند و فراهم می‌سازند تا اندیشمندان و نخبه‌گان در نتیجه اختناق سیاسی و علمی، مجبور به مهاجرت می‌گردند و کشورهای غربی از اندوخته‌های علمی و تجارب کاری نخبه‌گان دنیا استفاده

می‌نمایند؛ در حالی که جوامع اسلامی با داشتن منابع بشری پرتوان، جغرافیای سیاسی تعیین کننده و منابع و موارد سرشار طبیعی در حوضیض درماندگی، ناتوانی، جهل و بی سواد، جنگ و ویرانی دست و پا می‌زنند و داشته‌های خدا دادشان توسط قدرت‌های پیشرفته به انواع گوناگون غارت می‌گردد.

گفتنی است که در دوره‌های شگوفایی تمدن اسلامی از قرن‌ها پیش فرار مغزها و هجرت نخبه‌ها بر عکس امروز بود؛ چیز فهمان و نخبه‌گان در اروپا به مراکز تمدنی خلافت‌های اسلامی در اندلس، دمشق، بغداد، قاهره، خراسان، بخارا، نیشابور و حوزه‌های دیگر علمی و فرهنگی اسلام رجوع می‌کردند و دانش و تجربه کسب می‌کردند، و چه بسا که خلفا و زعمای دولت‌های اسلامی در دوره‌های قوت و عظمت تمدن اسلامی علما و نخبه‌گان حوزه‌های تمدنی غربی را از ادیان و طیف‌های مختلف با ارتباطات دیپلماتیک و یا با پرداخت پول از نزد شاهان و امپراتوران بیزانس، روم، اکس لاشاپل و جاهای دیگر به دیار اسلام احضار می‌کردند و از داشته‌ها و تجارب آنان در راستای توسعه بشری و شگوفایی تمدن اسلامی استفاده می‌نمودند؛ اما در قرن‌های اخیر مسأله برعکس رو نما گردید.

کشور ما افغانستان یکی از جوامعی است که از این ناحیه به شدت رنج می‌برد؛ نیروی بشری جامعه مه‌دور گردیده، سرمایه‌های طبیعی کشور در دل زمین باقی مانده، از کاروان توسعه انسانی، اجتماعی، اقتصادی، علمی و سیاسی عقب مانده است. سطح سواد علمی پایین و فقر و تنگدستی بیداد می‌کند. کم از کم طی نیم قرن اخیر بیشترین تحصیل کردگان و نخبه‌گان و متخصصان جامعه در نتیجه تحولات سیاسی و مجبوریت‌های حیاتی مجبور به ترک وطن گردیده، کشورهای دیگر از توانایی‌های‌شان بهره می‌گیرند. مهاجرت سرسام‌آور نیروی جوان و فرار مغزها و نخبه‌گان جامعه ما در عرصه‌های مختلف فکری

بسیار تکان دهنده و قابل تأمل است. آمار و نتایج و پیامدهای این مهاجرت‌ها در چارچوب تحقیقات علمی و تحلیل و ارزیابی آن نشان دهنده حجم و گستردگی معضله مهاجرت و فرار نخبه‌گان را نمایان می‌سازد. (کنفرانس علمی مهاجرت افغان‌ها به خارج، پوهنتون سلام کابل، سرطان ۱۴۰۴). با درک این واقعیت‌های ناگوار و نیاز مبرم جامعه تحصیلات عالی و نهادهای مطالعاتی و تحقیقاتی کشور به بیداری و سعی و تلاش برای ارتقای علمی و پژوهشی، این مقاله در راستای سهم‌گیری در تقویت فهم و دانش و توسعه مطالعات و تحقیقات علمی به دست اندرکاران تدریس و تحقیق و دانشجویان دوره‌های تحصیلات عالی ارایه می‌گردد. با توجه به آنچه مطرح شد، تحقیق کنونی به دنبال بررسی روش‌شناسی، تطور تاریخی، ویژگی‌ها و انواع تحقیقات علمی می‌پردازد. از این رو، پرسش‌های اساسی و محوری پژوهش کنونی را در چند محور اساسی می‌توان چنین مطرح نمود:

- روش‌شناسی و تطور تاریخی تحقیقات علمی در سیاق اسلامی و اندیشمندان غربی چه تفاوت‌ها و چه اشتراکات فکری و فلسفی دارد؟
- مفاهیم روش‌شناسی، تحقیق علمی و تعریف علم در فرهنگ و تراث اسلامی و اندیشه غربی چه تمایزات مفهومی در عرصه دانش و پژوهش بجا گذاشته است؟
- آیا ممکن است علوم انسانی و اجتماعی، به شمول علوم سیاسی و روابط بین الملل با روش‌های تجربی استقرائی علوم طبیعی مطالعه و پژوهش گردد؟
- روش‌های تحقیق علمی به موازات کثرت و گستردگی علوم و فنون طبیعی و بشری متعدد و متنوع است. چگونه می‌توان روش‌های متنوع را در حوزه‌های پژوهشی محدودتر جمع و دسته‌بندی نمود؟

در پیوند به پرسش‌های مطرح شده، پاسخ‌های احتمالی و فرضیه‌های پژوهش‌ها در چندمورد زیر به گونه خلاصه چنین مطرح می‌شود:

- مفروضات این پژوهش بر آن است که میراث فکری و کلامی قدیم علما و فلاسفه اسلام در مراحل مختلف تاریخ علوم در نتیجه ارتباطات و داد و ستد علمی از طریق حوزه‌های تمدنی اسلام و ترجمه فلسفه یونان بر بیداری و غنای معرفتی اندیشمندان غربی دوران رنسانس اثرات مثبت بجا گذاشته است.
- به نظر می‌رسد رنسانس غربی در تقابل با انحراف مسیحیت کلیسای قرون وسطی، به همه ارزش‌های دینی وداع گفت و تمدن غربی را در جهت مادیت محض هدایت کرد.
- روش‌شناسی اسلامی و غربی، با مرجعیت‌های فکری متفاوت؛ اما با عقلیت باز و انعطاف‌پذیر می‌توانند در حوزه‌های علمی، پژوهشی و استفاده از دست‌آورد‌های فناوری عصر امروز با یکدیگر همکاری کنند و به کشف مکنونات طبیعت و خدمت به بشریت نایل آیند.
- این تحقیق از نوع تحقیق توصیفی-تحلیلی است که اطلاعات مورد نیاز به شکل کتابخانه‌ای مطالعه و تحریر می‌شود. محتوای پژوهش حاصل مطالعات و مراجعات ژرف به کتب و آثار فکری و دروس اکادمیک نویسندگان و اندیشمندان حوزه تحقیق و پژوهش در جهان اسلام می‌باشد. این پژوهش عموماً به اسلوب انگیزشی انجام یافته و مخاطب آن بیشتر نسل دانشگاهی و اکادمیک کشور است؛ نسلی که بار سنگین دانش و پژوهش، کشف گنجینه‌های سرشار مادی و معنوی، آبادانی میهن و استخلاف در روی زمین را بر دوش می‌کشند.

تطور تاریخی تحقیقات علمی

کسب معرفت و روش‌های بحث و تحقیق علمی همگام با سیر تحولات زندگی بشر، مراحل تاریخی مختلفی را پیموده تا اینکه به مرحله کنونی رسیده است. بسیاری نویسندگان و صاحب‌نظران، روش‌های بحث و تحقیق علمی امروزی را به تحولات جوامع غربی نسبت می‌دهند. گفته می‌شود که سایر رشته‌های علوم اجتماعی از فلسفه، به طور خاص از فلسفه یونانی زاده شده و راه تخصص و تکامل پیموده است.

در اینجا باید تذکر داد طوری که می‌دانیم فلسفه یونانی همواره به ارزش‌های اخلاقی و ایجاد جامعه عادل تأکید داشته و موضوعاتی که محور بحث و مناقشه فلاسفه یونان، امثال سقراط، افلاطون، ارسطو و دیگران قرار داشت با معیارها و صفات ارزشی همراه بوده که بر اساس آن جامعه و دولت باید استوار گردد، حتی برخی از این اندیشمندان، خود را در پای ارزش‌های «فضیلت و عدالت» قربان نمودند. (عبدالرحمن بدوی، ۱۹۷۹: ۶۹) این ارزش‌ها و معیارها و صفات ارزشی بعدها در اندیشه فلاسفه مسلمان؛ مانند فارابی، ابن سینا، ابن رشد، ابن خلدون و دیگران در روشنایی آموزه‌های اسلام بسط و توسعه بیشتر یافت؛ اما روش‌های بحث و تحقیق علمی غربی در دوران رنسانس، در تقابل با سلطه کلیسای قرون میانه در سایه فلسفه لیبرالیسم و سکولاریسم زیر عناوین اصلاحات دینی و خردگرایی رشد نمود و با همه ارزش‌های معنوی و فضایل اخلاقی در تقابل و تضاد قرار گرفت.

اندیشمندان غربی، حسب رأی ایمانوئل کانت (۱۷۲۴-۱۸۰۴م) به این نظر اند که عقل انسانی که یگانه وسیله کسب و حصول معرفت است، بر سه مرحله تاریخی (مرحله فکر دینی، مرحله فکر میتافیزیکی و مرحله عقلانی یا مادیگرایی) عبور نموده است

مرحله سومی یا اخیر بر فکر غربی امروزی حاکمیت دارد که گاهی تحت نام خردگرایی و سکولاریسم شناخته می‌شود. با ملاحظه اینکه فکر غربی امروزی، با آنکه ادعای خردگرایی و مادیت دارد، باز هم نتوانسته به صورت کلی از فکر دینی و میتافیزیکی جدا شود که شواهد آن در مراحل تاریخی مختلف و در طرز تفکر مکاتب فلسفی و بسیاری از اندیشمندان غربی و کشمکش‌های اجتماعی و تاریخی در گذشته و حال به کثرت مشاهده گردیده است.

به هر صورت، روش‌های کسب معرفت و تحقیق علمی مراحل ابتدایی و بدیهی و فلسفی را با استخدام حواس، خیال و حدس طی نموده تا این‌که به مرحله تحقیق علمی امروزی، علی‌القل در جوامع غربی رسیده است. (دکتر صدقه یحیی فاضل، ۲۰۰۳)

مجموعات بشری مراحل زمانی و تاریخی مختلف را پشت سر گذاشته‌اند و در این سیر تاریخی، انسان تا حد زیادی معرفت و شناخت حقیقت پدیده‌ها، طبایع اشیاء و تحولات محیط ماحول را حاصل نموده که مراحل و مراتب معرفتی مجموعه‌های بشری در این راستا مختلف و متفاوت می‌باشد.

اندیشمندان علوم اجتماعی، مراحل تکوین شناخت و معرفت را برای انسان در سه مرحله تفسیر و تحلیل نموده‌اند. این سه مرحله عبارت‌اند از مرحله معرفت فطری و ابتدایی، مرحله معرفت فکری و فلسفی و مرحله معرفت علمی و تخصصی که هر مرحله سطح فهم و تفسیر و تحلیل اشیاء، حقایق و پدیده‌ها را در انسان‌ها و با تبعیت از آن در جوامع بشری تشکیل داده است. گاهی این مراحل معرفتی سه‌گانه با اصطلاحات معرفت خصوصی یا شخصی که به طور فطری و با تجربه و ممارست شخصی اکتساب می‌شود، معرفت اجرایی که با فهم و ادراک افکار و قوانین و تجارب به مرحله اجرا قرار می‌گیرد

و معرفت افتراضی که با تعمق و درک واقعی حقایق پیشبینی می‌گردد که این نوع معرفت از اهمیت بالایی در سطوح معرفتی قرار دارد. (خلیل هدف، ۱۳۹۳: ۵۳-۵۶)

علوم طبیعی و ساینسی (فیزیک، کیمیا، بیولوژی، ریاضیات و...) در تحقیقات علمی با روش «تجربه، مشاهده و استنتاج» پیشگام گردیده است. سپس عده‌ای از اندیشمندان معاصر علوم اجتماعی، با خوشبینی و الگو برداری از روش علوم طبیعی، موضوع استفاده از «روش علمی» را در علوم اجتماعی و سیاسی نیز در پیش گرفته اند.

تعریف مفهومی علم از منظر اسلامی و غربی

در اینجا ما به صدد مفاهیم و تعاریف لغوی علم نمی‌باشیم؛ چه تعاریف‌های زیادی برای واژه علم صورت گرفته، که گفته شده بیشتر از سی تعریف برای علم ارایه گردیده است. ما به دو تعریف بزرگ مفهومی علم در سیاق اسلامی و سیاق غربی بسنده می‌کنیم.

مفهوم علم در سیاق اسلامی: ۱- تعریف صوری (با پس‌منظر منطق صوری): علم عبارت از معرفت ماهیت اشیاء است که شامل لفظ و تصور، معرفت حدود منطقی و فلسفی است که اساس آن را حدود یا کلمات مفرد تشکیل می‌دهد. این تعریف در میان علمای قدیم مروج بوده است. البته منطق صوری حدی بحث طولانی است که در اینجا به آن نمی‌پردازیم و از حوزه این مقاله خارج است. ۲- تعریف کاربردی علم که در مقابل تعریف منطق صوری قرار می‌گیرد. دیدگاه کاربردی علم اصل و ماهیت اشیاء را در استعمال می‌داند و کلمات مفرد را اعتبار نمی‌دهد؛ بلکه الفاظ و کلمات مفرد در جمله و استعمال معنا می‌یابد. وقتی یک کلمه مفرد را در سیاق کاربردی تعریف می‌نماییم، در زمان و مکان مشخص و به طریقه مشخص معنی پیدا می‌کند. پس تعریف کاربردی علم عبارت از «اعتقاد جازم مطابق واقع» می‌باشد که عالم محقق مطابق علاقه و رشته مورد

نظر خود با به کار انداختن هرگونه ابزار دست داشته سعی می‌کند به «حقیقت علمی» نایل آید. بنا بر آن، علمای اسلام، به خصوص علمای اصول وقتی علم را به مفهوم کاربردی تعریف نموده اند آن را مستقیماً به اعتقاد جازم شخص یا جماعت در زمان و مکان و طریقه معین ارتباط داده اند. پس علم از نگاه کاربردی اسلامی عبارت از اعتقادات جازم معتقدین آن مطابق واقع است، نه ماهیات جوهری منطق صوری فلسفی. همین تعریف کاربردی اسلامی در عصر امروزی مروج و سازگار به نظر می‌رسد. پس از نظر اندیشمندان مسلمان مقصد عالم محقق از علم: رسیدن به حقیقت علمی در یک موضوع با استعمال همه وسایل و ابزارهای مناسب دست داشته می‌باشد. (ابن خلدون، ۲۰۰۵: ص ۷-۸)

مفهوم علم در سیاق غربی: مفهوم علم در دیدگاه غربی با قیود و شروط و مفردات آن در تعریف زیر خلاصه می‌شود: «علم همان شاخه‌ای از مطالعات مرتبط با ساختار منظم از حقائق به اثبات رسیده، است که تابع قوانین عام و در برگیرنده طرق و روش‌های معتمد بوده و به کشف حقائق جدید در چوکات آن مطالعه دست یابد.» (Karl Popper, The, 1959, p. 27)

ملاحظه می‌شود که در این تعریف؛ مجموعه‌ای از کلید واژه‌ها، اصطلاحات و عناصر تحقیق علمی مانند: موضوع، روش، نظریات و میکانیزم‌ها در مجموع تعریف گسترش یافته است.

باید گفت که هر یکی از دو تعریف (اسلامی و غربی) مرجعیت‌های فلسفی مختلف را پیشکش می‌کنند؛ یعنی مرجعیت استنباطی عقلی و مرجعیت استقرائی تجربی. هر دو را می‌توان در چارچوب مرجعیت روش‌شناسی مبتنی بر عقلیت و معرفت منفتح و باز،

در دو سیاق منهجی و روش‌شناختی جمع نمود؛ یعنی روش اکسیوماتیک افتراضی معاصر غربی، و روش استدلالی کاربردی اسلامی.

تحلیل مفاهیم روش تحقیق علمی

پس از ارائه مقدمات و درآمدهای شناخت عمومی افکار و نظریات حوزه‌های پژوهشی، به پاره‌ای از تعاریف و مفاهیم روش‌شناختی تحقیقات علمی می‌پردازیم. روش تحقیق علمی به میکانیزمی اطلاق می‌شود که توسط آن معلومات دقیق و همه‌جانبه در مورد یک مسأله یا یک مشکل علمی معین حاصل می‌گردد. در ترکیب «روش تحقیق علمی» سه واژه یا سه مؤلفه قابل تعریف و تفسیر است:

• مفهوم روش یا «منهج» Method

روش به معنای راه واضح، سنت، طریقه که بر شیوه‌های اعمال نظر در علوم اطلاق می‌گردد. از دیدگاه علمای مسلمان روش‌های مطالعه «انسان»، روش‌های مطالعه «خطاب»، روش‌های مطالعه و نقد «سند»، روش‌های نقد «متن»، با معیارهای علمی کاربرد جدید را منهج یا روش می‌گویند؛ اما از نظر نویسندگان غربی روش (Method) عبارت از شیوه و راهی است که مبتنی بر آن و به وسیله آن پژوهشگر به نتیجه معین دست می‌یابد؛ اگرچند این شیوه از قبل تشخیص و تعیین نشده باشد. (نگاه: دبلوکریسول، ۲۰۱۴) یا روش عبارت است از «برنامه‌ای که یک سلسله کارکردهای تنظیم شده را تکمیل نماید، و به جلوگیری از بعضی اخطاء رهنمایی کند، تا پژوهشگر به نتیجه مشخص برسد.» (مولودی، احد، ۱۳۹۰) مبانی روش تحقیق یا روش عبارت از مجموعه‌ای از قواعد ثابت است که به کمک آن‌ها می‌توان از خطا اجتناب کرد و به معرفت حق رسید. (نگاه: رونی دکارت، مقال عن المنهج)

البته هر دو تعریف (اسلامی و غربی) دو روش مختلف مبتنی بر مرجعیت‌های فلسفی را پیشنهاد می‌کنند که روش اسلامی بر اساس استنباط عقلی، و روش غربی بر اساس استقراء تجربی استوار می‌باشند. هر دو تعریف را می‌توان در چارچوب یک روش مبتنی بر عقلانیت باز، در دو سیاق و استقامت روش‌مند (روش اکسیومی - پیش فرض - معاصر، و روش احتجاجی کاربردی) مطالعه نمود.

• مفهوم تحقیق، Research

تحقیق و پژوهش در عربی بحث گفته می‌شود. بحث در لغت: به معنای جستجو، تفتیش، کاویدن در خاک به قصد جستجوی چیزی آمده است. کلمه بحث در قرآن کریم اینچنین تعبیر گردیده است: ﴿فَبَعَثَ اللَّهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْأَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُورِي سَوَاءَ أَخِيهِ﴾ [المائدة: ۳۱]

ترجمه: سپس خداوند زاغی را فرستاد که در زمین، جستجو (و کندوکاو) می‌کرد؛ تا به او نشان دهد چگونه جسد برادر خود را دفن کند.

در تفسیر آیت فوق روایت شده که در باره قابیل و هابیل فرزندان آدم علیه السلام نازل گردیده است، آن‌گاه که قابیل برادر خود هابیل را به قتل رساند، ندانست که با جسد وی چه کند. خداوند متعال دو زاغ را فرستاد، هر دو زاغ در میان خود به جنگ پرداختند تا آنکه یکی دیگری را کشت، آن زاغ زمین را کاوید و جسد همنوع خود را زیر خاک کرد. (ابن کثیر، ۴۷/۲-۴۸)

کاربرد واژه عربی پژوهش در این آیت قرآنی بسیار دقیق و مناسب است. برخلاف کلمه تحقیق که مفهوم بحث و جستجو را به صورت مستقیم نمی‌رساند؛ بلکه اصطلاح

«تحقیق» به صورت مشخص به یکی از انواع تحقیقات علمی اطلاق می‌گردد که در حوزه روش‌شناسی به نام روش تحقیق مستعمل و مروج گردیده است.

پس پژوهش علمی عبارت از مطالعه تخصصی در یک موضوع مشخص، حسب روش‌ها و اصول معین می‌باشد. (دکتور یوسف المرعشلی، ۲۰۰۳: ۱۵) یا تحقیق در اصطلاح به مفهوم رایج آن عبارت است از: «وسیله‌ای برای مطالعه که به واسطه آن، از طریق جستجوی همه جانبه دلایل و شواهد مورد تحقیق به حل مشکل مشخصی بتوان دست یافت». بنا بر این تعریف، سه مرحله برای تحقیق و پژوهش باید مورد نظر محقق یا پژوهشگر باشد:

۱. جستجوی حقایق (عمل استقرائی وصفی)؛
۲. تفسیر نقدی (مقارنه و استدلال منطقی)؛
۳. بحث وجستجوی کامل و همه جانبه (ترکیب و ایجاد راه حل برای مشکلات/ اشکالات مطروحه).

- مفهوم علم Scientific

- از دیدگاه اسلامی: در تعریف صوری و ماهوی، علم عبارت از معرفت معلوم مطابق ماهیت آن است. تعریف تداولی کاربردی علم، عبارت است از اعتقاد جازم مطابق واقع. پس غایت و مقصد تحقیق کننده در علم، رسیدن به حقیقت علمی در یک موضوع مورد علاقه تحقیق کننده است با استخدام هرگونه وسایل و ابزارهای مناسب دست داشته.
- علم از دیدگاه غربی: «همان فرع مورد مطالعه مرتبط به حقایق به اثبات رسیده است که قوانین عام بر آن حاکم بوده، دربرگیرنده راه‌ها و روش‌های مورد اعتماد

باشد؛ به غرض اکتشاف حقایق جدید در چهارچوب موضوع مورد مطالعه». یعنی حقایق، برنامه‌ها، نظریات، روش‌ها، چهارچوب موضوع مورد مطالعه.

تعریف ترکیبی روش تحقیق علمی

پس از تعریف و توضیح مفاهیم و مؤلفه‌های مانند روش، تحقیق، علم، به تعریف ترکیبی (روش تحقیق علمی) می‌پردازیم. پژوهشگران تعریف‌های متعددی برای روش تحقیق علمی ارائه نموده‌اند که بعضی از این تعاریفات قرار ذیل است:

۱. روش تحقیق علمی عبارت از «مجموعه‌ای از ابزارها، روش‌ها و راهبردهای خاص است که به غرض جستجوی معارف و پدیده‌های کشف شده، یا برای تکمیل برخی نظریه‌ها و معلومات به کار برده می‌شود که این معلومات و نظریات قابل قیاس و استنتاج بوده باشد.»

۲. روش تحقیق علمی «یکی از سیستم‌های سلوکی یا رفتاری است که به هدف تقویت ادراک بشری و رشد توانایی برای استفاده از همه معلومات دست یافته صورت می‌گیرد، تا سر انجام به ایجاد حیات متمدن متمیز برای فرد و مجتمع بیانجامد.»

۳. کسانی در تعریف روش تحقیق علمی گفته‌اند که «عبارت است از سلوک منظم انسانی به قصد دریافت فرضیه، معلومات، شناسایی یک پدیده، یا موضوع مشخص که از طریق فهم میکانیزم و اسباب مختص به آن انجام می‌شود و سر انجام از طریق آن حصول استنتاج و ایجاد حل مناسب برای معالجه مشکل مرتبط به فرد و جامعه صورت می‌گیرد.»

۴. «فرایند پردازش اطلاعات، برخورد دار از انتظام، متعلق به گستره خاصی از علوم که دارای هویت جمعی بوده و به نوآوری می‌انجامد» روش تحقیق علمی گفته می‌شود. (رسول مرادی، ۱۳۹۲: ۹)

در تحلیل تعریف اخیر، تأکید بر «فرایند» بودن تحقیق، تمایز اساسی تحقیق علمی را از دیگر تعریف‌ها تبارز می‌دهد. به این معنا که تحقیق علمی می‌کانبیزم مرحله‌ای و تدریجی است که موفقیت در هر مرحله مرهون انجام مرحله پیشین است. این فرایند دارای مراحل مواجهه با مشکل، تبدیل مشکل به مسأله علمی، صورتبندی مسأله، تدوین فرضیه، به آزمون گرفتن مسأله و... می‌باشد. پس فعالیت‌هایی که در بر دارنده این فرایند مرحله‌وار نباشند، از دایره تحقیق علمی خارج می‌گردند. همچنان هرگاه در یک فعالیت علمی «پردازش» یا تفکر و تحلیل روشمند اطلاعات صورت نپذیرد، نمی‌توان به آن تحقیق گفت. مثلاً اگر شخصی از طریق اینترنت یا منبع دیگری چند صفحه معلومات را در مورد موضوعی به دست آورد و آن را بدون «پردازش» و بررسی و تحلیل چاپ نماید، چنین کاری تحقیق گفته نمی‌شود، و اینگونه اعمال به نام تحقیق علمی چیزی جز نظریات سست عنکبوتی نخواهد بود؛ بنای سستی که خداوند در شأن آن فرموده است: ﴿مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ﴾ [العنكبوت: ۴۱]. یعنی مثل کسانی که غیر از خدا را اولیای خود برگزیدند، مثل عنکبوت است که خانه‌ای برای خود انتخاب کرده؛ در حالی که سست‌ترین خانه‌ها خانه عنکبوت است، اگر می‌دانستند.

بنا بر آنچه در بالا بیان شد، در تعریف تحقیق علمی بایست قیدها، معیارها و حدود تعیین‌کننده جامعیت و مانعیت تعریف قرار آتی مرعی گردد: وجود فرایند تدریجی و

مرحله‌ای، پردازش و تحلیل و بررسی متقن، جمع‌آوری اطلاعات بایسته، برخورداری از انتظام، روش و چارچوب نظری حساب شده، متعلق بودن پژوهش به گستره خاصی از علوم، دارا بودن هویت جمعی و تاریخی علم با دستیابی به ره آورد تحقیقات پیشین و در فرجام نوآوری و تولید علم از مهم‌ترین تمایزات تحقیق علمی نسبت به سایر فعالیت‌های آموزشی و یادگیری به حساب می‌آید. آنچه سزاوار است، محصول یک پژوهش علمی می‌باشد، همان نوآوری است که نشان می‌دهد که پژوهشگر بهترین معلومات را از گذشتگان دریافته و به آیندگان تحویل می‌دهد. در آموزه‌های دینی عالم و پژوهشگر حق به زنبور عسل تشبیه گردیده است که به جمع‌آوری مواد شایسته می‌پردازد، سپس با تجزیه و تحلیل دقیق و منظم آن، تولید گوارا و شفاف‌بخش را به دیگران تحویل می‌دهد. (رسول مرادی، ۱۳۹۲: ص ۱۱-۱۵) فعالیت تحقیق علمی با این فرایند و پردازش نظامند مورد ستایش قرار گرفته و نتایج مفید و سازنده بار می‌آورد، چنانچه قرآن کریم فرایند فعالیت زنبور عسل را چنین توصیف نموده است: ﴿وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ أَنِ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ ﴿٦٨﴾ ثُمَّ كُلِي مِن كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكِي سُبُلَ رَبِّكِ ذُلَالًا يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَنُهُ فِيهِ شِفَاءٌ لِلنَّاسِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٦٩﴾﴾ [النحل: ۶۸ - ۶۹] ترجمه: و پروردگار تو به زنبور عسل وحی «الهام» نمود که از کوه‌ها و درختان و از آنچه مردم می‌سازند خانه‌هایی برگزین، سپس از تمام ثمرات بخور و راه‌هایی را که پروردگارت برای تو تعیین کرده است، به راحتی بپیما. «سپس» از درون شکم‌های آن‌ها، نوشیدنی با رنگ‌های مختلف خارج می‌شود که در آن شفا برای مردم است؛ به یقین در این امر نشانه روشنی است برای جمعیتی که می‌اندیشند.

ویژگی‌ها و بایسته‌های تحقیق علمی

برای اینکه تحقیق علمی موفق و معیاری باشد، لازم است ویژگی‌ها و شروطی را داشته باشد. در زیر به پاره‌ای از این شروط و ویژگی‌ها اشاره می‌کنیم:

- **جدید بودن موضوع:** بسیار مهم است که محقق اثر جدیدی را تقدیم نماید. صاحب تحقیق نباید موضوعی را انتخاب کند که قبلاً کسانی دیگری آن را نوشته اند. مگر اینکه دیگران جوانب متفاوت موضوع را تحقیق کرده باشند. البته هر موضوع زوایای مختلف دارد که پژوهشگران مطابق تخصص و مرحله زمانی خود می‌توانند به بررسی و شرح و تحلیل آن بپردازند. مثلاً معمول است که در یک عرصه علمی راجع به یک موضوعی علمی در یک مرحله زمانی، صاحبان تخصصات مختلف با امکانات دست داشته و با روش‌های مختلف مطابق علاقه‌مندی خود و ضرورت‌های علمی و کاربردی زمان خود تحقیق می‌کنند؛ پژوهشگر تاریخ مهم‌ترین رویدادهای تاریخی موضوع را تحقیق و تحلیل می‌کند، عالم جامعه‌شناس به تحقیق پدیده‌های اجتماعی آن عرصه می‌پردازد، فقیه به شرح و بسط احکام آن موضوع توجه نموده تحقیق می‌کند، محدث راجع به صحت و ضعف و فنون مختلف حوزه حدیثی موضوع می‌پردازد، متخصص زبان و ادبیات به جنبه‌های زبانی و ادبی و دلالت‌های بیانی موضوع همت می‌گمارد. به این ترتیب جوانب و ابعاد گوناگون موضوع با شیوه‌های متفاوت به بحث گرفته می‌شود که این امر غنای تحقیقات علمی را در عرصه‌های علم به نمایش می‌گذارد.

- **واقعی و به‌روز بودن موضوع:** محقق باید موضوعی را انتخاب کند و تحقیق

نماید که به قضایای حیاتی جامعه ارتباط واقعی داشته باشد. در دنیای امروز به

هر اندازه که پروژه تحقیق علمی مورد علاقه و تخصص پژوهشگر باشد، و به هر اندازه که به حیات واقعی جامعه نزدیک بوده به حل مشکلات علمی و کار بردی مجتمع پژوهشی بپردازد، به همان اندازه بحث و تحقیق حایز اهمیت می‌باشد.

- **غنامندی محتوایی و منابع:** یکی از اسباب و عوامل پژوهش موفق انتخاب موضوع دارای غنای مواد محتوایی و منابع وافر و قابل دسترسی است. برعکس، موضوع تحقیقی فقیر از لحاظ شکل و محتوای علمی، موضوع ضعیف از لحاظ مواد علمی و منابع، صاحب تحقیق را به مشکلات فراوان، اطاله زمان و درماندگی رو برو می‌سازد. از این رو، از مهم‌ترین وظایف پژوهشگر این است که قبل از انتخاب و نهایی‌سازی عنوان تحقیق، به منابع اصلی و کمک‌کننده عنوان انتخابی خود مراجعه کند تا مطمئن شود که هنگام نوشتن تحقیق در نیمه راه نمی‌ماند. به این اساس پژوهشگر مسئول باید پروپوزال یا برنامه‌مقدماتی موضوع و مسأله مورد تحقیق خود را با درایت و استواری تهیه و پیشکش نماید. نه آن‌طور که در برخی دانشگاه‌ها معمول است؛ فارغ‌التحصیل مقاطع لیسانس یا ماستری با یاد داشت و ثبت عنوان تحقیق بسنده می‌کند، و سپس در اثنای نوشتن تحقیق هم خود و هم استاد رهنما را به مشکلات فراوانی گرفتار می‌سازد.

- **دقت عنوان و وضوح بیان:** عنوان تحقیق باید تعبیرکننده مضمون و محتوای موضوع باشد. تحقیق‌کننده کلمات و عبارات ترکیبی عنوان تحقیق را با دقت گزینش و چینش نماید و اصل جامعیت و مانعیت را مراعات کند. کلمات

عنوان به هر اندازه که کوتاه باشد ارجحیت دارد؛ مگر این که ضرورت تعبیری شدید ایجاب کند. ویژگی دقت و اختصار در همه عناوین هیکیلی تحقیق امر مستحسن است. هم چنان سلامت و سلاست زبان نوشتاری، عدم اطناب و اختصار ممل و مخل، زیادت و نقصان خارج از دایره اصلی موضوع، پرداختن به مقدمات و تفصیل بدون ارتباط به موضوع به غرض پرکردن صفحات یا به هر دلیل دیگری از ضرورت‌های اساسی بحث و تحقیق علمی و یا از معایب آن به شمار می‌رود و سبب خستگی و انزجار خواننده می‌گردد.

- **جهانی بودن تحقیق:** قضایای علمی، شخصی نمی باشد و نباید به اشخاص مرتبط ساخته شود، بلکه به جماعت علمی و پارادایم علمی موجود در یک مرحله زمانی ارتباط می‌گیرد. پژوهشگر واقعی مطابق به رشته و حوزه علمی و پژوهشی که تعقیب می‌کند، باید خود را با شرایط و معیارهای پذیرفته شده تحقیقات علمی آماده سازد تا به الگوی علمی حاکم یا پارادایم علمی جهانی ملحق شود اگر در هر جای جهان که بوده باشد.

- **عمومیت و فراگیری تحقیق:** نتایج تحقیق علمی عام است و قوانین آن به کل جامعه تعلق دارد؛ جامعه علمی مفتوح و باز، که هر پژوهشگر علمی با داشتن شرایط و مواصفات تحقیق علمی می‌تواند به جامعه علمی بپیوندد، برخلاف بسیاری از اندیشمندان و نظریه پردازان دوره‌های یونان باستان یا دوران مدرنیته مانند افلاطون، ارسطو، نیوتن، گالیله، دکارت، بیکن و بسیاری از فلاسفه که با منطق صوری حدی و روش‌های مطلق‌گرایی عقول و اندیشه‌های بسته محسوب گردیده اند.

- **نزاهت و بی‌طرفی تحقیق:** پژوهش علمی به انگیزه‌ها و قضایای شخصی توجه نمی‌کند و برای رضایت اشخاص و نهادها نوشته نمی‌شود، چنانچه پژوهشگر واقعی تحقیق علمی را وسیله طمع و تعصب قرار نمی‌دهد. هر تحقیق و پژوهش علمی که برای ارضای اشخاص یا به غرض کسب منافع مادی به راه انداخته شود، یقیناً اعتبار آن کم و عمر آن در گذر زمان کوتاه خواهد بود. تاریخ علوم و تحقیقات علمی به درازای زمان اندیشمندان و پژوهشگرانی را در عرصه‌های علمی مختلف ثبت صفحات خود کرده است که تحصیل دانش، تحقیق علمی و امتیازات منصب و مکنت را در پای قدرت‌های حاکم زمان خود نریخته اند، بر درآمدها و امتیازات مادی و جوایز مالی هنگفت دست رد گذاشته، رضای پروردگار و اجر آخرت را برگزیده اند و نام و یاد شان را جاودانه ساخته اند.
- **داشتن شک منظم:** تحقیق علمی در نتیجه شک و سؤال اشکال به وجود می‌آید. اندیشمند محقق کار را از داشتن شک و سؤال آغاز می‌کند. اما شک نه برای شک؛ بلکه شک به عنوان همان لحظه عالی تأمل ذهنی، به قصد خروج از تنگنای فکری و یافتن راه حل معضله تحقیق. محقق می‌تواند برای خروج از معضله علمی راجع به برخی مسلمات تجدید نظر کند و گره اشکال علمی را بکشد، نه این که بر معضلات علمی بیفزاید.
- **اصالت تحقیق علمی:** منظور از اصالت؛ امانت و شخصیت علمی محقق است. تحقیق علمی اصیل و ارایه حل معضله تحقیق هوای نفس و خواسته‌های شخصی انسان را به پایین‌ترین حد ممکن می‌رساند، به تواضع و انفتاح و مراجعه صاحب تحقیق می‌افزاید؛ زیرا علم در واقع امر فرایند تراکمی کلام بشر است،

کلام بشر مطلق و نهایی نیست؛ تنها وحی و کلام رسول - صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ - مطلق است. حتی کلام بشر از وحی مطلق نیست؛ بلکه کلام بشر به اعتبار فهم و استنباط و تفسیر از وحی در معرض خطاست، حتی صحابه کرام ادعای فهم مطلق را نکرده‌اند. پس اصالت و تواضع علمی از مهم‌ترین شروط تحقیق و پژوهش علمی دانسته می‌شود.

اوصاف پژوهشگر علمی

در فرایند تحقیقات علمی مجموعه‌ای از صفات، ویژگی‌ها و شروطی مهم دانسته شده که محقق و پژوهشگر باید خویشتن را با آن آراسته سازد. در زیر به برخی از این شروط و ویژگی‌ها اشاره می‌کنیم.

- **وسعت آگاهی:** اقدام به انجام تحقیق علمی تخصصی بالاترین مرحله علمی و نتیجه مراحل تحصیلی و اجتهاد سال‌های طولانی است. تحقیق‌کننده وقتی به پژوهش علمی رو می‌آورد که آگاهی و معرفت علمی گسترده پیدا نموده معارف و افکار و نظریات را از مصادر و منابع اصلی آن فرا گرفته باشد. تنها به مطالعات سطحی بسنده نکند؛ بلکه در رشته و موضوعی که می‌خواهد تحقیق علمی انجام دهد، باید به عمق آن نفوذ کند و به فهم همه‌جانبه مجهز گردد تا در مسیر تحقیق دچار سوء فهم و تفسیر و تحلیل نا درست نشود. پژوهشگر راستین نزد علمای راسخ و صاحبان فن زانوی تلمذ می‌زند و کسب معرفت می‌نماید، چنانچه به میراث علمی گذشتگان وقوف حاصل می‌نماید.
- **آموزنده راستین:** در تاریخ فکر انسانی به طور عموم سه گونه تلمذ و شاگردی وجود دارد؛ پژوهشگر راسخ باید انتخاب کند که کدام یکی را می‌گزیند: یکی

مقلد تکرار کننده که سالک و مریدی است که از مرشد خود سؤال نمی کند و شعارش این است که «خطا با پیروی مرشد بهتر از صواب با رأی خود است». دومی منکر معرفت که قدر کسی را نمی شناسد؛ نه زندگان و نه گذشتگان را. چه بسا که آموختن از مردگان مفیدتر از زندگان است؛ زیرا تاریخ علم و دانش تراکمی است. امام فخر رازی گفته است: «گذشتگان زرع کردند و ما درو کردیم، چنانچه ما کشت می کنیم تا آیندگان بدروند!» همچنان از نیوتن نقل شده که گفته است: «من به افق های دور می نگرم؛ زیرا بر شانه های نوابغ ایستاده ام! سومی مجدد معرفت؛ جوینده مخلص در تحصیل علم با اخلاص قدم می گذارد، به فضل پیشینیان ارج می نهد؛ اما با نقد و ابداع در عرصه دانش و تخصص می افزاید.» پس مقصد محقق و پژوهشگر راستین: داشتن عقل جامع، برای کسب علم نافع، با فهم نافذ و روشن می باشد. تحصیل علم و تحقیق با ابزار مناسب صورت می گیرد که عبارت است از معلم موجه که به صعود در هرم علم رهنمایی کند، کتاب همراه که در صفای خلوت همنشین باشد، ذات ابداع گر که با ذهن گیرنده و استقبال کننده مجهز باشد.

- **ژرف نگری:** پژوهشگر راستین از صفات ژرف نگری و تشخیص و تدقیق بهره مند است. باید دانست که در فرایند پژوهش علمی، هر آنچه در اختیار پژوهشگر قرار می گیرد حقایق مسلم نمی باشد؛ گاهی معلوماتی به دست محقق می رسد که مبتنی بر دلیل صحیح، منبع اصلی و یا اقتباس سلیم نیست، و یا منشأ وهم و خیال و جعل و تزویر دارد. پس بر محقق راستین است تا در آنچه می خواهد و دریافت می کند تفحص و تدقیق نماید و یا به استادان معتمد و

صاحبان رسوخ در فن رجوع کند تا معلومات و اسناد و شواهد به دست آورده را مستند و مؤکد سازد.

● **تجرد علمی:** محقق و پژوهشگر واقعی باید از هوای نفس، جانبداری، تعصب و مبالغات تا آنجا که ممکن است خود را برهاند. در جستجوی کشف حقیقت باشد و آن را مقصد و غایت خود قرار دهد. با دریافت حقیقت بعد از تمحیص و تدقیق به آن تسلیم شود، اگر چند برخلاف خواسته‌ها و قناعت‌های شخصی‌اش بوده باشد. یافتن حقیقت و انتقال آن به دیگران پربهاترین غایت عالم پژوهشگر است. پژوهشگر راستین باید از ترسیم و تحکیم افکار و نظریات مسبق و پیش‌داوری خود داری ورزد، و تحقیق خود را با دلایل و شواهد و براهین علمی مستند و مؤکد گرداند. به یقین این صفات از مهم‌ترین و ضروری‌ترین صفات پژوهشگر واقعی و عالم حقیقی است.

● **تواضع علمی:** تکبر و عجب و خود بزرگ‌بینی از صفات مذموم عالم و پژوهشگر است، علمای حق و پژوهشگران راستین از این صفات مذموم بیزاری می‌جویند. با تأسف این چنین امراض و صفات ناپسند گاهی در میان بسیاری از متعالمان و پژوهش نمایان شایع است. خداوند متعال در سیاق نکوهش انکار مشرکان، به پیامبر ارشاد می‌فرماید که عقاید و پندارهای باطل آنان را با قناعت و منطق عقل و خرد با گفتگوی آرام به چالش بکشد: ﴿قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِّنَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ قُلِ اللَّهُ وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًى أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴿٢٤﴾﴾ [سَبَأَ: ۲۴] یعنی بگو چه کسی شما را از آسمان‌ها و زمین روزی می‌دهد؟ بگو: الله! و ما یا شما بر هدایت یا در گمراهی آشکاری هستیم.

در این آیت دیده می‌شود که به زبان پیامبر اسلام به مخالفان گفته می‌شود که یکی از ما و شما بر هدایت و یا گمراهی هستیم. حال آنکه مشرکان بر گمراهی آشکار هستند؛ اما اسلوب قرآنی به پیامبر و به علمای مسلمان ارشاد می‌فرماید که با ایشان با نرمی به ایجاد فضای گفتگوی مشترک مبادرت ورزند. نقد و تمییز از شروط اساسی تحقیق علمی است؛ اما این تمییز و تمحیص در تحقیق علمی بایست بدون تجریح مخالفان و کم انگاری آثار آنان صورت گیرد. احترام و ارجگذاری به داشته‌های دیگران از خصال پسندیده پژوهشگر و محقق راستین است. خداوند متعال در باب ارج‌گزاری به دیگران و عدم کم بینی داشته‌های آنان چنین فرموده است: ﴿وَيَقَوْمٌ أَوْفُوا بِالْعِثَّةِ وَالْمِيزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ ۝۸۵﴾ [هود: ۸۵] ترجمه: و ای قوم من! پیمانه و وزن را با عدالت تمام دهید؛ و بر اشیاء مردم، عیب نگذارید؛ و از حق آنان نکاهید؛ و در زمین به فساد نکوشید.

انواع تحقیقات علمی

أ) تحقیقات علمی بر اساس مقاصد

تحقیقات علمی بر اساس هدف و مقصد: به دو گروه بنیادی و کاربردی تقسیم می‌گردد. تحقیقات بنیادی به نوبه خود بر اساس روش تحلیل به دو دسته تحقیقات بنیادی نظری و تحقیقات بنیادی تجربی بخش‌بندی می‌شود. به همین ترتیب تحقیقات کاربردی به دو دسته تحقیقات توسعه‌ای و تحقیقات عملی تقسیم گردیده است.

ب) تحقیقات علمی بر اساس ماهیت و روش

تحقیقات علمی را بر اساس ماهیت و روش به پنج دسته اساسی تقسیم نموده اند: تحقیقات تاریخی، تحقیقات توصیفی، تحقیقات همبستگی، تحقیقات علی، تحقیقات

تجربی یا آزمایشی. البته موارد دیگری از تحقیقات علمی با عناوین مختلف زیرمجموعه این پنج دسته قرار می‌گیرند. (دکتر محمد رضا حافظ نیا، ۱۳۹۳: ۵۸-۶۳)

هر بخش از این تقسیمات و دسته‌بندی‌ها نیاز به تعریف و تبیین تفصیلی و توضیحی دارد که شرح و بسط آن از حیطه این مقاله بیرون است. بایسته است در یک نوشته جداگانه به شناسایی، تعریف و توضیح، موارد کاربردی و نمونه‌های عملی و تطبیقی انواع تحقیقات علمی پرداخته شود. این مقاله چنانچه گفته آمد به عنوان درآمدی فشرده پیرامون موضوعات مرتبط به روش‌شناسی، تطور و مراحل تاریخی، ویژگی‌ها و انواع اساسی تحقیقات علمی در نظر گرفته شده است، تا علاقه‌مندان و دست‌اندرکاران پژوهش‌های علمی بتوانند در برنامه‌های تحقیقاتی خود از آن مستفید گردند؛ زیرا عرصه روش‌های تحقیقات علمی عرصه بسیار پیچیده و متشعب است. پژوهشگرانی که با جدیت و شکیبایی وارد این عرصه پهن‌ور می‌شوند، به ابعاد و اکناف این میدان بیکران بیشتر آگاهی حاصل می‌کنند. اما کسانی که به این عرصه گسترده دست رسی و یا دغدغه پژوهشی نداشته باشند، دشوار است به گستردگی علوم و فنون و مهارت‌های نظریه‌ها و مکاتب روش‌شناسی تحقیقات علمی المام پیدا کنند.

روش‌شناسی در علوم اجتماعی

در یک تعریف کوتاه از علم «میکانیسم کشف حقیقت» گفته شده است. هرگاه کشف حقیقت غایت و هدف علم باشد؛ پس وسیله این میکانیسم استخدام و توظیف روش‌های مختلف علمی است. پس روش همان طریقه مطالعه علمی واقعی پدیده‌ها و جوانب مختلف آن است. (آلن راین، ۱۳۸۸: ۱۵-۲۸)

تعریف هر علم ماهیت و موضوع آن علم را تعیین می‌کند. و نظر به ماهیت و موضوع علم، روش‌های مطالعه و تحقیق آن علم تشخیص می‌گردد. چون موضوع علوم اجتماعی، علوم سیاسی و روابط بین الملل پدیده‌های انسانی و اجتماعی است؛ مانند سایر علوم اجتماعی روش‌های مختلف برای مطالعه آن به کار می‌رود.

نویسندگان و صاحب نظران علوم سیاسی به این نظر اند که علوم سیاسی و همچنان علم روابط بین الملل، علوم نسبتاً جدید هستند؛ با آنکه معرفت سیاسی به عمر مجتمعات بشری پیشینه دارد، اما به حیث رشته و مضمون، دانش جدید شمرده می‌شوند. عموماً برای مطالعه و تحقیق علمی در رشته‌های علوم اجتماعی، که علوم سیاسی و روابط بین الملل از جمله آن است از دو روش اساسی می‌توان استفاده نمود:

۱. روش سنتی کلاسیک (Traditional Method)

این روش به صورت اساسی مبتنی بر توانایی و قدرت فهم و تشخیص حس نقدی پژوهشگر می‌باشد. روش سنتی بر استدلال عقلی و فلسفی استوار است، که تحقیق‌کننده بنا بر تهیه مقدمات و مسلمات خود به استدلال و استنباط نتایج می‌پردازد. استدلال و استنتاج صاحبان این منهج بیشتر به استدلال و استنتاج‌های فلاسفه شباهت دارد تا استدلال و استنتاج علمی تجربی. با آن که علمای روش سنتی کلاسیک بر «علمی» بودن علوم اجتماعی و علم سیاست، مانند علوم طبیعی و تجربی تأکید می‌کنند، اما استدلال می‌ورزند که ماهیت علم سیاست به اعتبار انسانی- اجتماعی بودن آن جز با روش سنتی کلاسیک نمی‌تواند تحقیق گردد.

همچنان طرفداران روش سنتی کلاسیک از روش‌ها یا درآمدهای قانونی و تاریخی (Historical Approach) به عنوان قدیم‌ترین روش مطالعه سیاست استفاده نموده، فرض می‌کنند که «تاریخ خود را تکرار می‌کند». به این مفهوم که آنچه در گذشته درست

بوده، با مساعد شدن همان شرایط و حالات می‌تواند اکنون نیز درست بار آید. صاحبان روش سنتی کلاسیک از درآمد نهادگرایی (Institutional Approach) مبتنی بر تحلیل مؤسسات مختلف سیاسی، توضیح وظایف آن و تحلیل روابط میان آن‌ها نیز در مطالعه و پژوهش سیاست و رشته‌های مرتبط به آن بهره می‌گیرند.

اگر چند این روش به فیلسوف یونان «ارسطو» بر می‌گردد، که قوانین اساسی دولت شهرها و مؤسسات زمان خود را غرض مقارنه و مقایسه و انتخاب بهترین آن‌ها مطالعه و تحقیق نمود. (ارسطو- السیاسة، ترجمه: احمد لطفی السید) اما استفاده از این روش (با محتوای سنتی کلاسیک) به صورت منظم میکانیزم تحلیل سیاسی، در قرن نهم در نتیجه جنگ‌های اهلی و نتایج سیاسی پایان این جنگ‌ها به عنوان ایجاد «حکومت خوب» در امریکا صورت گرفت. در واقع این روش تا پایان جنگ جهانی دوم مورد توجه علمای سیاست قرار داشت، تا آنکه «روش سلوکی یا رفتارگرایی» ظهور و ترویج یافت. خلاصه این که وقتی تصورات پژوهشگر با تمایلات و عقاید و ایدئولوژی‌هایش در مطالعات و تحقیقات اثر می‌گذارد، در آن حالت روش سنتی تاریخی و مؤسساتی همراه با درآمد فلسفی و قانونی جزء انفکاک نا پذیر تحقیق علمی می‌گردد.

۲. روش تجربه‌ای (Emperical Method)

این روش بر مبنای استقراء (Induction) و تجربه استوار است و به آنچه تحقیق علمی تجربه‌ای صحت آن را ثابت نکرده باشد باور ندارد؛ طوری که با به کارگیری سالم این روش، به گونه غالب استنتاج علمی صورت می‌گیرد. چنانچه اشاره گردید، روش سنتی کلاسیک اولین و رایج‌ترین روش در مطالعه و تحقیقات سیاست و فلسفه سیاسی به کار رفته است. این روش سنتی در مطالعه سیاست تقریباً تا پایان جنگ جهانی دوم کاربرد داشت، تا آن که روش تجربه‌ای نوین ظهور کرد و آن را به چالش کشید.

بیشتر علمای سیاست همزمان با پایان جنگ دوم جهانی به سراغ روش‌های مختلف دیگر رفتند تا پدیده‌های سیاسی مختلف را که روش سنتی در تبیین فهم آن عاجز مانده بود تفسیر علمی نمایند. در این راستا به مطالعه سلوک عملی و تجربه‌ای، به جای روش‌های فلسفی ترکیب و تأکید نمودند. از این رو، این روش به نام روش سلوکی یا رفتارگرایی (Behavioral Method) نیز شناخته شده است، که بر مبادی مکتب سلوکی در مطالعه علوم اجتماعی استوار می‌باشد، و از نیمه اخیر قرن بیستم در مطالعه و پژوهش پدیده‌های اجتماعی مروج گردید. برخی نویسندگان ظهور مکتب «سلوکی» یا رفتارگرایی جدید را در مورد مطالعه سیاست به سال ۱۸۸۰م بر می‌گردانند؛ آنگاه که اولین نوشته‌های سیاست مدار امریکایی وودرو ویلسون (Woodrow Wilson, 1856-1924) نشر و ترویج یافت. ویلسون به اهمیت مطالعه رفتار واقعی نهاد سیاسی تأکید نمود، و به سرعت این روش در مطالعه و پژوهش‌های علوم اجتماعی به طور عام، و علم سیاست به صورت خاص گسترش یافت. نویسندگان مهم‌ترین اسباب انتشار روش سلوکی یا رفتارگرایی در علوم سیاسی را به تحولات آتی نسبت می‌دهند:

۱. عجز و نارسایی روش سنتی کلاسیک در شرح و تفسیر علمی و بسنده

پدیده‌های سیاسی.

۲. پیشرفت تکنالوژیک که جهان همزمان با آغاز قرن بیستم شاهد گردید.

این تحول شامل پیشرفت سرسام آور ابزارهای تحقیق علمی؛ مخصوصاً در عرصه تحلیل‌های ریاضیات و آمارگیری تبارز کرد. همچنان این پیشرفت نوآوری کاربرد کمپیوتر و تطور بی سابقه وسایل ارتباطات را شامل گردید، که همه این دگرگونی‌ها شرایط تهیه ابزارهای آسان و دقیق برای اجرای تحقیقات علمی را فراهم ساخت، و علما و

پژوهشگران از آن استفاده نمودند تا تحقیقات‌شان از دقت علمی و معیاری بودن بیشتر برخوردار گردد.

گفته شده که پیشرفت علوم در نیم قرن اخیر، بیشتر از پیشرفت علوم از بدو پیدایش تا نیمه‌های قرن بیستم بوده است. دلیل این گفته تجدید، تنوع و پیشرفت روش تحقیق علمی طی همین چند دهه خوانده شده است.

دانشمندانی امثال فرانسیس بیکن، گالیله، کپلر، دکارت اساس‌گزاران روش علمی معاصر دانسته می‌شوند که (با روش‌های تحقیق علمی) راه را برای جدا شدن رشته‌های مختلف علوم از (فلسفه) باز نمودند. رونیه دکارت با این مقوله خود "چون فکر می‌کنم، پس وجود دارم"، روش تحقیق علمی معاصر را تسریع بخشید.

در این راستا هارولد لاسول (H. Lasswell) نخستین دانشمند سیاسی دوران مدرن بود که اعلام نمود که تنها روش وصفی در مطالعه سیاست بسنده نیست؛ زیرا از نظر وی سیاست باید تحلیل شود، و محور تحلیل «رفتارسیاسی» باشد، نه واحدهای مختلف سیاسی که این تحلیل شامل اسباب و آثار و نتایج بوده باشد. صاحبان روش سلوکی یا رفتارگرایی که مطالعه سیاست را بر معیارهای روش تجربه‌ای مطالعه می‌کنند، مراحل آتی را در تحقیقات علمی به کار می‌برند:

۱. مرحله ملاحظه؛ یا تعیین اشکال تحقیق.
۲. ایجاد فرضیه مشخص؛ برای شرح مشکل تعیین شده. پژوهشگر تلاش می‌ورزد فرضیه‌هایی را پیش‌بینی نماید که قابل تجربه و آزمایش باشد.
۳. انجام تجربه؛ با ملاحظه واقعیت موضوع، غرض جستجوی سنجش صحت فرضیه پیش‌بینی شده، از طریق تحلیل و آزمایش، که در بیشتر حالات شامل

جمع آوری حد اعظم معلومات در باره مشکل تحقیق و تحلیل و تجزیه کمیتی و آماری می‌گردد.

۴. در اخیر: پژوهشگر با تشخیص اجراءات و گام‌های بر داشته شده، نتیجه‌گیری می‌کند که فرضیه مورد نظرش صحیح ثابت شده است یا غلط. بدین ترتیب پژوهشگر سیاسی این تجربه و آزمایش را شاید به تکرار اجراء نماید تا به نتایج دست یابد، و یا هم نتواند به نتیجه معینی برسد، و یا اینکه از خلال پژوهش دست داشته به نظریه جدیدی راه یابد که در هر صورت دست یابی به نظریات سیاسی صحیح که قابل قبول همگان قرار گیرد بسیار دشوار و راه طولانی در پیش دارد. بنا بر همین عوامل و موانع تا هنوز روش تجربه ای نتوانسته موفقیت‌های بزرگی را در عرصه مطالعات سیاسی کسب نماید، و این امر ادعای علمای پیرو روش سنتی را تقویت بخشیده که گفته اند تنها روش سنتی کلاسیک می‌تواند برای مطالعه علم سیاست سازگار باشد.

البته عدم موفقیت روش تجربه ای و مشکلات فرا راه این روش در مطالعات سیاسی به صورت مشخص‌تر به عوامل زیر بر می‌گردد:

- طبیعت و ماهیت پدیده سیاسی: پدیده سیاسی به عنوان پدیده انسانی - اجتماعی که به مطالعه سلوک سیاسی انسان ارتباط دارد. غالباً به آزمایش گرفتن سلوک انسان با روشهای علمی تجربه ای محض دشوار است.
- نمونه‌گیری: نمونه‌گیری پژوهش‌های اجتماعی در جوامع بشری غالباً متفاوت و ناقص می‌باشد و نمی‌تواند پژوهشگر را به نتایج دقیق برساند.

- شخص پژوهشگر: یا عالم سیاست که خود جزء اوضاع جامعه تحقیق بوده و تمایلات و افکار و عقاید وی در نتایج تحقیق و یا پژوهش بی تأثیر نمی‌باشد.
 - قلت معلومات: نظر به محرمیت و یا عدم صحت معلومات مورد نیاز تحقیق و عوامل دیگر، پژوهشگر نمیتواند به معلومات دست اول و مورد نیاز دست یابد.
- طبعاً این دشواری‌ها در گذشته موجود بوده و برای همیشه موجود خواهد بود. تا زمانی که این دشواری‌ها و موانع موجود باشد، روش تجربه‌ای نمی‌تواند به عنوان یگانه روش مطالعه علوم انسانی و سیاسی مورد استفاده قرار گیرد؛ بلکه به روش‌های دیگری نیاز خواهد بود.

نتیجه‌گیری

اندیشمندان مراحل تکوین و روش شناخت و معرفت را در سه مرحله؛ معرفت فطری بدیهی، معرفت فلسفی و معرفت علمی دسته‌بندی و تحلیل نموده‌اند. هر مرحله سطح درک و شناخت حقایق پدیده‌ها، فهم و تفسیر اشیاء در انسان‌ها و با تبعیت از آن در جوامع بشری متفاوت بوده است. گاهی این مراحل معرفتی سه‌گانه با واژه‌های معرفت خصوصی یا شخصی؛ که به طور فطری و با تجربه و ممارست شخصی کسب می‌شود، معرفت کارکردی که با فهم و ادراک قوانین و تجارب به مرحله اجرا قرار می‌گیرد و معرفت افتراضی که با تعمق و درک واقعی حقایق پیشبینی و به آزمایش گرفته می‌شود، تعریف گردیده است. این نوع معرفت از اهمیت بالایی در سطوح معرفتی قرار دارد. از نظر اندیشمندان غربی عقل انسانی که یگانه وسیله کسب و حصول معرفت است، بر سه مرحله فکر دینی، فکر میتافیزیکی و مرحله عقلانی یا مادیگرایی عبور نموده است. مرحله سوم یا اخیر بر فکر غربی حاکمیت دارد که گاهی تحت نام خرد گرایی و

سکولاریسم شناخته می‌شود. فکر غربی امروزی، با آنکه ادعای مادیت‌گرایی دارد، باز هم نتوانسته به صورت کلی از فکر دینی و میتافیزیکی جدا شود که شواهد آن در مراحل تاریخی فراوان است.

مفهوم علم و روش شناخت در سیاق اسلامی و غربی مبتنی بر دو مرجعیت فلسفی مختلف تعریف گردیده است؛ روش اسلامی بر اساس استنباط عقلی و روش غربی بر اساس استقراء تجربی استوار می‌باشند؛ اما هر دو تعریف را می‌توان در چارچوب یک روش مبتنی بر عقلانیت باز، در دو استقامت روش مند: (روش اکیسومی - پیش فرض - معاصر و روش استدلالی کاربردی مطالعه نمود. مفاهیم واژه‌های «روش تحقیق علمی» در قوامیس روش‌شناسی اسلامی نسبت به تعاریف غربی با دقت علمی بیشتری شناسایی و تعریف گردیده است. پژوهشگران با مطالعه تخصصی این مفاهیم، به معانی دقیق و کاربردی این واژه‌ها می‌توانند راه یابند.

روش‌شناسی علوم اسلامی در باب ویژگی‌های تحقیق علمی، نه تنها با ارزش‌ها و راهکارهای مطرح شده در نظریه‌های اندیشمندان عرصه دانش و پژوهش هم نظر است؛ بلکه روش‌شناسی اسلامی مبادی: جهانی بودن قضایای علمی، عمومیت و فراگیری تحقیقات علمی، نزاهت و بی‌طرفی محقق و پژوهشگر، داشتن شک منظم علمی به عنوان بالاترین لحظه تأمل به قصد خروج از تنگنای فکری و حل معضلات علمی، اصالت و امانت در تحقیق علمی را ارج گذاشته، محقق و پژوهشگر واقعی را با داشتن ایمان و نیت خالص در محراب عبادت خداوند قرار می‌دهد.

سرچشمه‌ها

- القرآن الکریم.
- ابن کثیر، ۱۴۰۶هـ، تفسیر القرآن العظیم، دارالمعرفة، بیروت، ط ۱.
- حافظ نیا، محمد رضا، ۱۳۹۳، مقدمه ای بر روش تحقیق در علوم انسانی، سمت.
- بدوی، عبدالرحمن، ۱۹۷۹، فلسفة العصور الوسطی، ط ۳، دارالقلم، بیروت- لبنان.
- ابن خلدون، ۲۰۰۵م، المقدمة، دارالفکر، بیروت.
- ارسطو، بی‌تا، السياسة، ترجمه: احمد لطفي السيد، المركز العربي للأبحاث.
- خليل هدف، عنايت الله، ۱۳۹۳، تاريخ افكار سياسی، چاپ سوم، انتشارات محمدی، کابل.
- فاضل، صدقه يحيى، ۲۰۰۳م، مبادئ علم السياسة، الطبعة الثالثة.
- محمد حميد الله، ۱۹۸۵م، مجموعة الوثائق السياسية للعهد النبوي والخلافة الراشدة، الطبعة الخامسة، دارالنفائس، بیروت.
- ابراهيم، محمد ابراهيم، ۱۳۹۶، رهنمای اصول تحقيق، پوهنتون کابل.
- آلن راین، ۱۳۷۰، فلسفه علوم اجتماعی، ترجمه: عبدالکریم سروش، مؤسسه فرهنگی صراط، تهران.
- روني دکارت، بی‌تا، مقال عن المنهج، ترجمه: کامل عیاد، منشورات عویدات.
- المرعشلي، يوسف، ۲۰۰۳م، أصول كتابة البحث العلمي و تحقيق المخطوطات، دار المعرفة، بیروت، ط ۱.

منابع انگلیسی:

- - (Robert k. Merton, The Normative Structure of Science in the Sociology of Science, University of Chicago press, 1942/1973)
- - (Thomas S. Kuhn, The Structure of Scientific Revolutions, University of Chicago press, 1962/1970)
- - G. Garson, Political Science Methods, Boston: Holbrook Press, 1976, Chater 1.
- - Woodrow Wilson, The Study of Administration, Political Science Quarterly, Vol. 2, No. 2 (1887), pp. 197-222.
- - (Karl Popper, The Logic of Scientific Discovery, London: Hutchinson, 1959, p. 27

نقش همبستگی اجتماعی در پایداری و زوال جامعه و دولت در اندیشه عمرانی ابن خلدون

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده

همبستگی اجتماعی یکی از مفاهیم بنیادین در اندیشه‌های عمرانی ابن خلدون است که در قالب مفهوم «عصبیت» تبیین و صورت بندی می‌شود. عصبیت در نگاه وی، فراتر از پیوندهای خویشاوندی، نوعی انسجام اجتماعی، احساس تعلق جمعی و نیرویی همبسته‌کننده است که افراد را در راستای اهداف مشترک سازمان‌دهی می‌کند. هدف این پژوهش، بررسی نقش همبستگی اجتماعی در شکل‌گیری، تداوم و زوال جامعه و دولت از دیدگاه ابن خلدون است. در این راستا، سؤال اصلی تحقیق آن است که عصبیت چه نقشی در پایداری یا فروپاشی ساختارهای اجتماعی و سیاسی ایفا می‌کند؟ فرضیه پژوهش بر این اساس استوار است که هرچه میزان عصبیت در یک جامعه قوی‌تر باشد، آن جامعه از ثبات سیاسی و توسعه عمرانی بیشتری برخوردار خواهد بود و در مقابل، تضعیف آن به انحطاط و زوال اجتماعی و سیاسی می‌انجامد.

این مقاله با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای، به تحلیل جایگاه عصبیت در ساختار اجتماعی و بررسی کارکردهای آن در انسجام اجتماعی، شکل‌گیری قدرت سیاسی و توسعه اقتصادی می‌پردازد. همچنین، عوامل تضعیف همبستگی اجتماعی، از جمله تجمل‌گرایی، فساد و بی‌عدالتی، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که همبستگی اجتماعی به‌عنوان نیروی محرکه عمران، نقش تعیین‌کننده‌ای در چرخه حیات تمدن‌ها دارد و می‌توان آن را یکی از شاخص‌های اساسی در تحلیل پایداری یا زوال جوامع دانست. افزون بر این، این مفهوم با وجود خاستگاه تاریخی، همچنان قابلیت تبیین مسائل معاصر در حوزه انسجام اجتماعی، توسعه پایدار و ثبات سیاسی را دارد.

واژه‌های کلیدی: ابن خلدون، همبستگی اجتماعی، عصبیت، عمران، تجمل، خودکامگی، خشونت.

Abstract

Social solidarity is one of the fundamental concepts in Ibn Khaldun's developmental thoughts, which is explained and formulated in the form of the concept of "neighborhood." In his view, neighborhood is, beyond kinship ties, a kind of social cohesion, a sense of collective belonging, and a cohesive force that organizes individuals toward common goals. The aim of this research is to examine the role of social solidarity in the formation, continuation, and decline of society and the state from Ibn Khaldun's perspective. In this regard, the main research question is: What role does neighborhood play in the stability or collapse of social and political structures? The research hypothesis is based on the fact that the stronger the level of neuroticism in a society, the more political stability and development that society will enjoy, and on the contrary, its weakening leads to social and political decline and decline. Using a descriptive-analytical method and based on library resources, this article analyzes the position of neuroticism in the social structure and examines its functions in social cohesion, the formation of political power, and economic development. Also, the factors that weaken social solidarity, including luxury, corruption, and injustice, are examined. The research findings show that social solidarity, as a driving force for development, plays a decisive role in the life cycle of civilizations and can be considered one of the basic indicators in analyzing the stability or decline of societies. In addition, despite its historical origin, this concept still has the ability to explain contemporary issues in the field of social cohesion, sustainable development, and political stability.

Keywords: Ibn Khaldun, social solidarity, nervousness, civilization, luxury, tyranny, violence.

Dawat Academic Journal

sixth Year, Issue 2
(Fall & Winter 2025)

Volume
13

Received: 2026/02/14
Accepted: 2026/03/11

www.dawat.edu.af
Journal@dawat.edu.af

مقدمه

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ عَلَى آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ، أَمَّا بَعْدُ: همبستگی اجتماعی به مثابه بنیادی‌ترین مؤلفه‌های حیات جمعی، همواره در کانون توجه اندیشمندان علوم اجتماعی قرار داشته است. هیچ جامعه‌ای بدون وجود نوعی پیوند، اعتماد و انسجام میان اعضای خود قادر به بقا، نظم و تداوم نخواهد بود. از این رو، بررسی عوامل شکل‌دهنده و تقویت‌کننده همبستگی اجتماعی، نقش تعیین‌کننده‌ای در فهم پویایی‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی جوامع ایفا می‌کند. در این میان، اندیشه‌های کلاسیک، به‌ویژه در سنت فکری اسلامی، ظرفیت قابل‌توجهی برای تحلیل این مفهوم دارد. در این سنت فکری ابن خلدون، تاریخ‌نگار، جامعه‌شناس عرب مسلمان در قرن هشتم قمری دارای جایگاه درخوری است. وی را از پیشگامان علم جامعه‌شناسی و تاریخ‌نگاری به شیوه علمی می‌دانند. تحلیل‌های جامعه‌شناسی وی در دو سده اخیر بسیار مورد توجه قرار گرفته است. او در اثر خود بنیان‌های دانش‌نویسی را پی افگند که می‌توان علم عمران بشری یا اجتماع انسانی نامید. دانشی که اکنون به جامعه‌شناسی معروف است. (مدرسی چهاردهی، ۱۳۴۳: ۱۹)

او با رویکرد متفاوت و واقع‌گرایانه، جایگاه ویژه‌ای در تحلیل مسائل اجتماعی دارد و برخلاف فیلسوفانی که به ترسیم مدینه‌های آرمانی می‌پرداختند، به مطالعه تجربی و تاریخی جوامع روی آورد و کوشید قوانین حاکم بر شکل‌گیری، تداوم و زوال تمدن‌ها را کشف کند. در این چارچوب، مفهوم «عصبیت» به عنوان محور اصلی نظریه عمران او مطرح می‌شود؛ مفهومی که بیانگر نوعی همبستگی اجتماعی، احساس تعلق جمعی و نیروی انسجام‌بخش در میان افراد یک جامعه است. همبستگی اجتماعی از اساسی‌ترین مفاهیم در تحلیل نظم، انسجام و پایداری جوامع انسانی است. بدون وجود نوعی پیوند و

همکاری میان افراد، شکل‌گیری ساختارهای اجتماعی و سیاسی امکان‌پذیر نخواهد بود. در میان متفکران اسلامی، ابن خلدون نخستین اندیشمندی است که با نگاهی نظام‌مند و تجربی به تحلیل این مفهوم پرداخته است.

وی با مطالعه تاریخی جوامع و دولت‌ها به این نتیجه رسید که بقای هر جامعه به میزان انسجام و همبستگی میان اعضای آن وابسته است. این همبستگی در قالب مفهوم عصبيت صورت‌بندی می‌شود که هسته مرکزی نظریه عمران او را تشکیل می‌دهد.

اهمیت نظریه عمرانی ابن خلدون در این است که نه تنها به توصیف جوامع می‌پردازد؛ بلکه تلاش می‌کند قوانین حاکم بر پیدایش، رشد و زوال آن‌ها را کشف کند. بنابراین، بررسی همبستگی اجتماعی در اندیشه او می‌تواند درک عمیق‌تری از پویایی‌های اجتماعی و سیاسی به دست دهد.

ابن خلدون با تحلیل تاریخی دولت‌ها نشان می‌دهد که عصبيت، عامل اساسی در شکل‌گیری قدرت سیاسی، ایجاد نظم اجتماعی و توسعه عمران است و در مقابل، تضعیف آن زمینه‌ساز انحطاط و فروپاشی جوامع می‌گردد. بر این اساس، مسئله اصلی پژوهش حاضر آن است که عصبيت چه نقشی در پایداری یا فروپاشی ساختارهای اجتماعی و سیاسی ایفا می‌کند؟

پیشینه تحقیق

در زمینه اندیشه‌های ابن خلدون و به‌ویژه مفهوم عصبيت، پژوهش‌های متعددی انجام شده است که هر یک به جنبه‌ای از این نظریه پرداخته‌اند.

۱. احمدی، محمدرضا (۱۳۸۹)، با رویکردی جامعه‌شناختی به بررسی اندیشه سیاسی

ابن خلدون پرداخته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که عصبيت به‌عنوان

نیروی اصلی در شکل‌گیری و پایداری دولت‌ها نقش دارد و تحولات سیاسی تابع میزان انسجام اجتماعی است. این پژوهش بیشتر بر بُعد سیاسی عصبیت تمرکز دارد و ابعاد اجتماعی-عمرانی آن کمتر مورد توجه قرار گرفته است. (احمدی، ۱۳۸۹: ۴۵)

۲. رامینش، عزت‌الله (۱۳۹۲)، به بررسی جامع اندیشه‌های ابن خلدون پرداخته و مفهوم عمران را در ارتباط با عصبیت تحلیل کرده است. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که عصبیت نقش بنیادین در شکل‌گیری و توسعه تمدن‌ها دارد. با این حال، رویکرد اثر بیشتر توصیفی است و تحلیل عمیق نظری در آن کمتر دیده می‌شود. (رامینش، ۱۳۹۲: ۵۸)

۳. آزاد ارمکی، تقی (۱۳۸۴)، ابن خلدون را یکی از بنیان‌گذاران اندیشه اجتماعی در جهان اسلام معرفی کرده است. او عصبیت را نوعی همبستگی اجتماعی اولیه دانسته که در نظریه‌های جدید جامعه‌شناسی قابل مقایسه با مفهوم انسجام اجتماعی است. این اثر بیشتر رویکرد تاریخی-تحلیلی دارد و به بررسی جزئی کارکردهای عصبیت نمی‌پردازد. (آزاد ارمکی، ۱۳۸۴: ۱۲۶)

۴. جمشیدنژاد، غلامرضا (۱۳۹۰)، به ریشه‌های جامعه‌شناسی در اندیشه متفکران کلاسیک پرداخته و ابن خلدون را از پیشگامان جامعه‌شناسی تاریخی معرفی کرده است. در این اثر، عصبیت به عنوان عامل انسجام اجتماعی و قدرت سیاسی بررسی شده، اما تمرکز اصلی بر مقایسه اندیشه ابن خلدون با نظریه‌های جامعه‌شناسی غربی است. (جمشیدنژاد اول، ۱۳۹۰: ۸۴)

۵. حمید عنایت در بررسی اندیشه سیاسی متفکران مسلمان، به ابن خلدون و نظریه عصبیت نیز اشاره می‌کند و آن را مبنایی برای تحلیل قدرت سیاسی و تحول دولت‌ها می‌داند. وی معتقد است که ابن خلدون با طرح مفهوم عصبیت، رابطه میان قدرت،

همبستگی اجتماعی و دولت را به گونه‌ای نظام‌مند تبیین کرده است. این اثر بیشتر بر جنبه اندیشه سیاسی تمرکز دارد و ابعاد جامعه‌شناختی عصبيت کمتر بررسی شده است. (عنایت، ۱۳۷۸: ۱۰۲)

۶. علی الوردی تلاش کرده است اندیشه‌های ابن خلدون را با رویکرد جامعه‌شناسی جدید تحلیل کند. وی عصبيت را نوعی نیروی اجتماعی می‌داند که عامل پویایی تاریخی و تغییرات سیاسی در جوامع اسلامی بوده است. این کتاب از نخستین آثاری است که نظریه ابن خلدون را با مفاهیم مدرن جامعه‌شناسی تطبیق داده است. (الوردی، ۲۰۰۵)

۷. شریف، علی محمد (۱۳۹۵)، نشان داده است که عصبيت در نگاه ابن خلدون صرفاً یک پیوند خویشاوندی نیست؛ بلکه نوعی همبستگی اجتماعی است که می‌تواند بر پایه دین و منافع مشترک نیز شکل گیرد. این مقاله بیشتر بر تبیین مفهومی عصبيت تمرکز دارد. (شریف، ۱۳۹۵)

۸. شریین عطا الله در به بررسی ابعاد مختلف نظریه عصبيت در اندیشه ابن خلدون پرداخته است. نویسنده عصبيت را عامل اصلی انسجام قبایل، تشکیل دولت و استمرار قدرت سیاسی معرفی می‌کند و نقش بادیه‌نشینی، دین و پیوندهای خویشاوندی را در تقویت آن توضیح می‌دهد. این پژوهش از منظر تحلیلی، رابطه میان عصبيت و عمران را نیز مورد توجه قرار داده است. (عطا الله، ۲۰۱۸)

۹. منوچهر محسنی اندیشه‌های اجتماعی ابن خلدون را با تأکید بر مفاهیمی چون عمران، دولت و عصبيت تحلیل می‌کند. وی ابن خلدون را پیشگام جامعه‌شناسی تاریخی دانسته و نظریه عصبيت را هسته اصلی تحلیل اجتماعی او معرفی می‌کند. این کتاب در تبیین جایگاه ابن خلدون در تاریخ جامعه‌شناسی اهمیت ویژه‌ای دارد. (عطا الله، ۲۰۱۸)

بررسی آثار موجود نشان می‌دهد که بیشتر پژوهش‌ها بر جنبه تاریخی، سیاسی یا مقایسه‌ای عصبیت تمرکز داشته‌اند و کمتر به رابطه نظام‌مند میان همبستگی اجتماعی، توسعه عمرانی و چرخه زوال جوامع پرداخته شده است. از این رو، پژوهش حاضر تلاش می‌کند با رویکردی تحلیلی-تبیینی، نقش همبستگی اجتماعی را در پایداری و زوال جوامع از دیدگاه ابن خلدون به صورت نظام‌مند بررسی کرده و خلأ موجود در مطالعات پیشین را برطرف سازد.

جدول (۱) مقایسه تحقیق حاضر با پیشینه پژوهش

۱	تحلیل تطبیقی اندیشه سیاسی سید جمال‌الدین اسدآبادی و امام خمینی (ره)	زهره طاهری	مقایسه در مبانی تربیتی، نقش دین در سیاست و هدف هدایت‌گرانه سیاست	فصلنامه اندیشه سیاسی اسلام، ۱۳۹۵
۲	نقش تربیت اسلامی در اصلاح جوامع مسلمان از دیدگاه سید جمال‌الدین اسدآبادی	علی فلاح	تبیین تربیت اخلاقی و سیاسی به عنوان راهکار مقابله با انحطاط جوامع اسلامی	مجله پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۶
۳	آینده‌اندیشی از دیدگاه سید جمال‌الدین اسدآبادی	مهدی آقاچری	تحلیل مبانی فکری سید جمال در زمینه آینده‌سازی جوامع اسلامی و نقش تربیت سیاسی در آن	مجله معرفت سیاسی، ۱۳۹۴

۲. مبانی نظری تحقیق

۲-۱. تعریف مفهومی

عصبیت به انگلیسی Asabiyyah و عصبیه به عربی از مفاهیم بنیادی در اندیشه ابن خلدون است که نقش محوری در تبیین ساختار و پویایی جوامع انسانی دارد. این مفهوم نخستین بار به صورت منسجم در مقدمه ابن خلدون مطرح شد و بعدها به یکی از مفاهیم مهم در جامعه‌شناسی تاریخی تبدیل گردید. در فرهنگ فارسی، «عصبیت» به معنای «حمیت و تعصب» آمده است (معین، ۱۳۸۲: ۵۴۶۴) در لغت‌نامه دهخدا نیز عصبیت به «وابستگی به عصبه و خویشاوندان» معنا شده است. (عمید، ۱۳۸۹: ۱۰۸۸)

فرانتس روزنتال (Franz Rosenthal)، مترجم و پژوهشگر آثار ابن خلدون، برای ترجمه این واژه از اصطلاح «احساس گروهی» (Group Feeling) استفاده کرده و آن را نوعی انسجام و همبستگی اجتماعی دانسته است. به گفته وی، ابن خلدون واژه «عصبه» را به معنای پیوند و اتحاد گروهی به کار برده است. (Rosenthal, 1958: p. 103)

عصبیت احساس گروهی یا انسجام اجتماعی مفهومی از همبستگی اجتماعی با تأکید بر سازگاری، آگاهی گروهی، احساس هدف مشترک و انسجام گروهی است که در ابتدا در زمینه قبیله‌گرایی و کلان‌گرایی مطرح بود. (دالا زوانا و میسلی، ۲۰۰۴: ۹۲)

عصبیت نه لزوماً بر اساس تعلقات عشایری است و نه خویشاوندی؛ بلکه به فلسفه جمهوری‌خواهی کلاسیک شباهت دارد. در دوره مدرن، عموماً مشابه همبستگی است. با این حال، اغلب به صورت منفی همراه است؛ زیرا گاهی می‌تواند بیانگر ملی‌گرایی یا حزب‌گرایی باشد یا وفاداری به گروه خود بدون توجه به شرایط. (وبر، ۲۰۰۷: ۱۹۱)

مفهوم عصبیت پیش از اسلام نیز در میان قبایل عرب وجود داشت و بیشتر به پیوندهای خویشاوندی، حمایت قبیله‌ای و روحیه همبستگی گروهی اشاره می‌کرد؛ اما

این مفهوم با طرح نظام‌مند آن در مقدمه ابن خلدون شهرت و گسترش یافت. ابن خلدون عصبیت را از سطح یک پیوند صرفاً قبیله‌ای فراتر برد و آن را به‌عنوان بنیان همبستگی اجتماعی و نیروی محرک تحولات تاریخی و سیاسی معرفی کرد.

در اندیشه عمرانی ابن خلدون، عصبیت پیوند اساسی جامعه بشری و عامل اصلی شکل‌گیری دولت‌ها و تمدن‌ها به‌شمار می‌رود. وی معتقد است که عصبیت در جوامع بادیه‌نشین و عشایری، به دلیل سادگی زندگی، روحیه تعاون و نزدیکی افراد به یکدیگر، در خالص‌ترین و نیرومندترین شکل خود وجود دارد. این نیروی همبستگی، زمینه اتحاد، غلبه سیاسی و تأسیس دولت را فراهم می‌سازد.

ابن خلدون همچنین عصبیت را پدیده‌ای چرخه‌ای می‌داند که با ظهور و سقوط تمدن‌ها ارتباط مستقیم دارد. به باور او، هر تمدن در آغاز پیدایش خود از عصبیتی نیرومند برخوردار است؛ اما با گسترش رفاه، تجمل‌گرایی و شهرنشینی، روحیه همبستگی و انسجام اجتماعی به‌تدریج تضعیف می‌شود و در نتیجه، دولت رو به انحطاط می‌رود. در این مرحله، گروهی دیگر با عصبیتی قوی‌تر ظهور کرده و جایگزین حکومت پیشین می‌شود. (طیبی، ۱۹۹۷: ۱۳۹)

منظور از واژه «عُصبه» نوعی پیوند و همبستگی میان اعضای یک گروه یا قبیله است که بر اساس داشتن نسب و جد مشترک شکل می‌گیرد. ابن خلدون با الهام از این واژه، مفهوم «عصبیت» را برای تبیین انسجام اجتماعی و سیاسی در جوامع انسانی به کار برد. با وجود شباهت لفظی، عصبیت در اندیشه ابن خلدون نباید با مفهوم رایج «تعصب» یکسان دانسته شود؛ زیرا عصبیت در معنای مورد نظر او، بیانگر پیوند اجتماعی، احساس تعلق جمعی و «خودی دانستن» اعضای یک گروه است؛ درحالی‌که تعصب به معنای جانبداری افراطی و غیرمنطقی از یک عقیده، فرد یا گروه به کار می‌رود.

ابن خلدون واژه «عصبیت» را از ریشه «عُصبه» اقتباس کرده است؛ واژه‌ای که در قرآن کریم نیز به معنای پیوند و اتحاد گروهی آمده است. (سوره یوسف، آیات ۸ و ۱۴؛ سوره نور، آیه ۱۱) وی در مقدمه ابن خلدون، عصبیت را یکی از مفاهیم بنیادین نظریه عمران معرفی می‌کند و آن را عامل اصلی انسجام و پویایی جوامع می‌داند.

از دیدگاه ابن خلدون، عصبیت صرفاً به پیوندهای خونی و نسبی محدود نیست؛ بلکه نوعی همبستگی اجتماعی و احساس تعلق مشترک میان اعضای یک گروه به شمار می‌رود که افراد را حول اهداف و منافع مشترک گرد هم می‌آورد و آنان را به همکاری و کنش جمعی وادار می‌کند. این نیروی همبستگی، زمینه اتحاد، حمایت متقابل و دفاع از گروه در برابر تهدیدهای بیرونی را فراهم می‌سازد.

عصبیت در اندیشه ابن خلدون تنها یک پیوند عاطفی یا فرهنگی نیست؛ بلکه دارای کارکردی اجتماعی و سیاسی نیز هست. وی معتقد است که دولت‌ها و قدرت‌های سیاسی بر پایه عصبیت شکل می‌گیرند و دوام می‌یابند. در چارچوب نظریه عمران، عصبیت عامل اصلی ایجاد نظم اجتماعی، اقتدار سیاسی و توسعه تمدن‌ها محسوب می‌شود؛ درحالی‌که ضعف آن، زمینه‌ساز زوال و فروپاشی دولت‌ها خواهد بود. (ابن خلدون، ۱۳۶۹:

ج ۱: ۲۶۴-۲۷۰)

جدول (۲) نظریه سیاست هادی و مقایسه آن با سیاست مادی‌گرایانه

شماره	مرحله	ویژگی‌های همبستگی اجتماعی	ویژگی‌های سیاسی	پیامدها
۱	پیدایش	عصبیت قوی، اتحاد و انسجام بالا	بسیج نیروها و شکل‌گیری قدرت اولیه	تأسیس دولت و غلبه بر رقبا

۲	تثبیت	کاهش تدریجی همبستگی	شکل‌گیری نهادها و ساختارهای حکومتی	ثبات نسبی، اما افزایش فاصله اجتماعی
۳	زوال	از بین رفتن عصبیت	گسترش فساد و ضعف حاکمیت	سقوط دولت و جایگزینی با قدرت جدید

۲-۲. منشأ عصبیت

ابن خلدون برای عصبیت منشأهای متعددی قائل است که هر یک در شکل‌گیری و تقویت همبستگی اجتماعی نقش اساسی دارند. نخستین منشأ، فطرت اجتماعی انسان است. وی انسان را «مدنی بالطبع» می‌داند و معتقد است که انسان به‌طور طبیعی برای تأمین نیازهای خود به همکاری و زندگی جمعی نیازمند است. ازاین‌رو، نیاز متقابل انسان‌ها به تعاون و همزیستی، زمینه پیدایش پیوندهای اجتماعی و در نهایت شکل‌گیری عصبیت را فراهم می‌سازد. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ج ۱: ۷۸)

دومین منشأ عصبیت، پیوندهای خویشاوندی و نسبی است. ابن خلدون تصریح می‌کند که عصبیت در اصل بر پایه نسبت و خویشاوندی شکل می‌گیرد؛ زیرا افراد یک قبیله یا خاندان، به سبب اشتراک در نسب، احساس تعلق بیشتری نسبت به یکدیگر دارند و در دفاع، حمایت و همکاری با هم متحد می‌شوند. به اعتقاد او، این پیوند نسبی قوی‌ترین و طبیعی‌ترین شکل عصبیت را به وجود می‌آورد. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ج ۱: ۲۶۴-۲۷۰)

عامل سوم، دین و باورهای مشترک است. ابن خلدون بر این باور است که دین می‌تواند عصبیت را تقویت کرده و آن را از محدوده پیوندهای خونی فراتر ببرد. وی بیان می‌کند که دعوت دینی، هنگامی که با عصبیت همراه شود، قدرت بیشتری برای ایجاد دولت و گسترش اقتدار سیاسی خواهد داشت؛ زیرا دین نوعی وحدت معنوی و هدف مشترک

میان افراد ایجاد می‌کند و اختلافات درونی را کاهش می‌دهد. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ج ۱: ۲۸۷-۲۹۰)

چهارمین عامل، شرایط زندگی و محیط اجتماعی، به‌ویژه زندگی بادیه‌نشین است. ابن‌خلدون معتقد است که زندگی دشوار بادیه، افراد را به همکاری، شجاعت و دفاع جمعی وادار می‌کند و همین شرایط، موجب تقویت روحیه همبستگی و عصبیت می‌شود. در مقابل، رفاه، آسایش و تجمل‌گرایی در جوامع شهری به‌تدریج روحیه تعاون و انسجام اجتماعی را تضعیف کرده و زمینه ضعف عصبیت را فراهم می‌سازد.

۳-۲. عصبیت و بادیه‌نشین

ابن‌خلدون معتقد است که عصبیت در جوامع بادیه‌نشین بسیار نیرومندتر از جوامع شهری است و این امر را ناشی از ویژگی‌های خاص زندگی بادیه می‌داند. به باور او، سادگی زندگی، دوری از رفاه و تجمل، و اتکای مستقیم انسان به طبیعت سبب می‌شود که افراد روحیه شجاعت، تعاون و همبستگی خود را حفظ کنند و کمتر دچار سستی، فردگرایی و وابستگی شوند. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۲۸۶-۲۸۸)

وی همچنین بیان می‌کند که در جوامع بادیه‌نشین، وابستگی متقابل افراد برای بقا در شرایط دشوار محیطی امری ضروری است و همین نیاز دائمی به همکاری و حمایت متقابل، عصبیت را تقویت می‌کند. افراد قبیله در دفاع، تأمین معیشت و مقابله با خطرهای یکدیگر متکی‌اند و این اتکای متقابل، همبستگی عمیقی میان آنان ایجاد می‌کند. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۲۶۴-۲۶۸) در همین زمینه، شرین عطاالله نیز تأکید می‌کند که «زندگی بادیه‌نشین به سبب شرایط دشوار محیطی و نیاز مستمر به همکاری، زمینه‌ساز شکل‌گیری نیرومندترین نوع عصبیت در میان قبایل است». (عطاالله، ۲۰۱۸: ۴۸-۵۲)

در مقابل، ابن خلدون معتقد است که با گسترش شهرنشینی، عصبیت به تدریج رو به ضعف می‌گذارد. رفاه، تجمل‌گرایی، آسایش و پیچیده‌شدن تقسیم کار در شهرها موجب کاهش روحیه تعاون، دلاوری و احساس تعلق جمعی می‌شود و افراد به مرور از یکدیگر فاصله می‌گیرند. در نتیجه، انسجام اجتماعی تضعیف شده و عصبیت رو به زوال می‌رود. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۲۹۰-۲۹۵) از این رو، ابن خلدون بادیه‌نشینی را خاستگاه اصلی عصبیت و شهرنشینی را آغاز مرحله ضعف و انحطاط آن می‌داند.



این مدل نشان می‌دهد که عصبیت، به‌عنوان مفهوم محوری در اندیشه ابن خلدون،

تحت تأثیر عواملی چون فطرت اجتماعی انسان، پیوندهای خویشاوندی، باورهای دینی و

شرایط زندگی بادیه‌نشینانی شکل می‌گیرد. عصبیت موجب تقویت انسجام اجتماعی، اتحاد گروهی و روحیه دفاع جمعی می‌شود و از این طریق، زمینه شکل‌گیری قدرت سیاسی و تأسیس دولت را فراهم می‌سازد. در این مدل قدرت سیاسی ناشی از عصبیت، عامل توسعه عمران و تمدن دانسته شده است؛ اما با گسترش رفاه، تجمل‌گرایی و فساد اجتماعی، عصبیت به تدریج تضعیف می‌شود و در نتیجه، دولت و تمدن وارد مرحله زوال و انحطاط می‌گردند.

۳. نقش همبستگی اجتماعی در شکل‌گیری عمران

همبستگی اجتماعی از دیدگاه ابن خلدون یکی از ارکان اساسی شکل‌گیری و تداوم عمران و تمدن است. وی معتقد است که انسجام و پیوند میان افراد جامعه، نه تنها موجب حفظ نظم اجتماعی می‌شود، بلکه زمینه‌ساز تشکیل دولت و توسعه اقتصادی نیز هست. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۲۹۰-۲۹۵)

نخست، همبستگی اجتماعی باعث ایجاد نظم و ثبات در جامعه می‌شود. وجود ارزش‌ها، هنجارها و اهداف مشترک میان افراد، تعارضات اجتماعی را کاهش داده و از هرج و مرج جلوگیری می‌کند؛ در حالی که ضعف انسجام اجتماعی، جامعه را با بی‌ثباتی و ناهنجاری روبه‌رو می‌سازد. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۸۵-۸۱)

دوم، ابن خلدون دولت را محصول «عصبیت» می‌داند. از نظر او، گروه‌هایی که از عصبیت و همبستگی نیرومندتری برخوردارند، توانایی بیشتری برای غلبه بر دیگران و تشکیل حکومت دارند. وی رابطه‌ای مستقیم میان عصبیت و دولت برقرار می‌کند و معتقد است قدرت سیاسی بر پایه همبستگی گروهی شکل می‌گیرد؛ اما پس از استقرار دولت و گسترش رفاه و تجمل، عصبیت به تدریج تضعیف می‌شود و همین امر زمینه

سقوط حکومت و ظهور دولت جدید را فراهم می‌سازد. (فراز انجم، ۱۳۹۶: ۲۵-۵۱) ابن خلدون بر همین اساس، تاریخ دولت‌ها را دارای مراحل چون قدرت‌گیری، اوج، تجمل‌گرایی، استبداد و انحطاط می‌داند. (فراهانی و قربان‌پور، ۱۳۸۵: ۱۵۱) سوم، همبستگی اجتماعی نقش مهمی در توسعه اقتصادی و گسترش عمران دارد. انسجام اجتماعی زمینه تقسیم کار، همکاری اقتصادی و افزایش تولید را فراهم می‌کند و در نتیجه، به رشد اقتصادی، توسعه شهرنشینی و پیشرفت تمدن منجر می‌شود. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۳۶۰-۳۵۲)

جدول (۳) نقش همبستگی اجتماعی در شکل‌گیری عمران

پیامدها	توضیح	بعد
کاهش تعارضات، جلوگیری از هرج و مرج، افزایش ثبات اجتماعی	شکل‌گیری هنجارها، ارزش‌ها و قواعد مشترک در میان افراد جامعه	ایجاد نظم اجتماعی
کسب قدرت، غلبه بر رقبا، تشکیل حکومت	مبتنی بر مفهوم عصبيت در اندیشه ابن خلدون؛ گروه‌های منسجم‌تر قدرت بیشتری دارند	تشکیل دولت
تقسیم کار، افزایش تولید، رشد اقتصادی و توسعه شهرنشینی	ایجاد بستر برای همکاری و هماهنگی اقتصادی میان افراد	توسعه اقتصادی

۴. چرخه تحول دولت و همبستگی اجتماعی

از دیدگاه ابن خلدون، دولت‌ها همانند موجودات زنده دارای چرخه‌ای طبیعی از پیدایش، رشد و زوال‌اند. وی معتقد است که هر دولت عمری طبیعی دارد و پس از طی مراحل قدرت، شکوفایی و ضعف، سرانجام رو به انحطاط می‌رود. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۳۲۶-۳۲۷) ابن خلدون این روند را مشابه حیات انسان می‌داند که از تولد تا پیری و مرگ ادامه می‌یابد. (آل عمران، ۳۲)

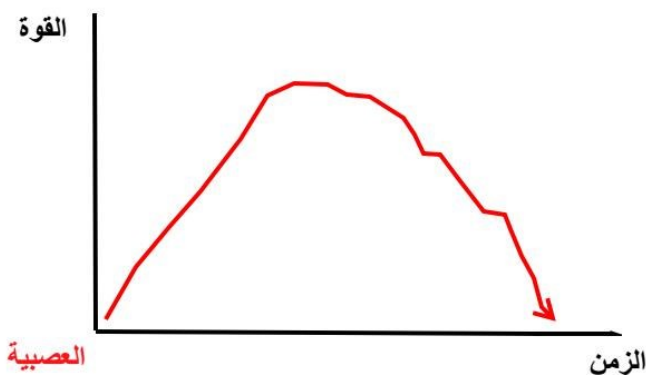
عامل اصلی در این چرخه، «عصبیت» یا همبستگی اجتماعی است؛ نیرویی که نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری، دوام و فروپاشی دولت‌ها دارد. به باور ابن‌خلدون، دولت‌ها معمولاً بیش از سه نسل یا حدود ۱۲۰ سال دوام نمی‌آورند و هر نسل ویژگی‌های خاصی دارد. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۳۲۸)

نسل نخست، نسل بنیان‌گذار دولت است که هنوز ویژگی‌های بادیه‌نشینی مانند شجاعت، سخت‌کوشی، روحیه تعاون و عصبیت نیرومند را حفظ کرده است. همین عصبیت قوی، آنان را قادر می‌سازد بر دیگر گروه‌ها غلبه کرده و دولت تشکیل دهند. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۳۲۹-۳۲۸)

نسل دوم، با استقرار حکومت و گسترش رفاه، به‌تدریج از زندگی ساده بادیه‌نشینی فاصله می‌گیرد و به شهرنشینی و آسایش روی می‌آورد. در این مرحله، عصبیت تا حدی تضعیف می‌شود؛ هرچند هنوز بخشی از روحیه نسل نخست در آنان باقی است. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۳۳۰-۳۲۹)

اما نسل سوم، دوران سختی و مبارزه را فراموش می‌کند و در رفاه، تجمل و آسایش غرق می‌شود. در نتیجه، روحیه دلاوری، تعاون و عصبیت از میان می‌رود و افراد این نسل توان دفاع از دولت را از دست می‌دهند. در این مرحله، دولت دچار ضعف و انحطاط می‌شود و سرانجام گروهی دیگر با عصبیتی نیرومندتر جای آن را می‌گیرد. (همان، ۳۳۲-۳۲۸)

بر این اساس، ابن‌خلدون تاریخ دولت‌ها را چرخه‌ای می‌داند که در آن، قدرت سیاسی با عصبیت شکل می‌گیرد، با رفاه و تجمل تضعیف می‌شود و سرانجام با زوال عصبیت، دولت نیز فرو می‌پاشد.



سیر تحول دولت و دگرگونی اخلاق حاکمان

از دیدگاه ابن خلدون، هر دولت دارای چرخه‌ای پنج‌مرحله‌ای است که در آن، هم ساختار قدرت و هم اخلاق حاکمان دگرگون می‌شود و این تحولات به‌طور مستقیم با وضعیت عصبیت یا همبستگی اجتماعی ارتباط دارد.

در مرحله نخست، دولت در وضعیت غلبه و تشکیل قرار دارد. حاکم برای شکست رقبا و تأسیس حکومت به عصبیت گروهی وابسته است و هنوز از حمایت قبیله خود جدا نشده است؛ بنابراین نوعی مشارکت و همبستگی میان رهبر و گروه اولیه وجود دارد. در مرحله دوم، دولت وارد مرحله تثبیت و خودکامگی می‌شود. حاکم به‌تدریج قدرت را متمرکز کرده و برای کاهش نفوذ گروه اولیه، به نیروهای غیرخویشاوند و وابستگان جدید تکیه می‌کند؛ در نتیجه فاصله میان حاکم و جامعه اولیه افزایش می‌یابد.

مرحله سوم، دوره رفاه و بهره‌مندی از ثمرات قدرت است. در این مرحله، ساخت‌وساز، گسترش تشریفات، افزایش ثروت و سامان‌دهی ساختار اداری گسترش می‌یابد و هرچند دولت از نظر ظاهری مقتدر است، اما انسجام اجتماعی به‌تدریج کاهش می‌یابد.

در مرحله چهارم، حاکم به وضع موجود قانع شده و از نوآوری و اصلاحات اساسی فاصله می‌گیرد. تقلید از گذشتگان و کاهش پویایی سیاسی از ویژگی‌های اصلی این دوره است

در مرحله پنجم، فساد، اسراف، واگذاری امور به افراد نالایق و ضعف ساختار نظامی و اداری گسترش می‌یابد. در این وضعیت، عصبیت به‌طور کامل تضعیف شده و دولت توان حفظ خود را از دست می‌دهد و زمینه فروپاشی آن فراهم می‌شود. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۳۳۵-۳۳۷)

این چرخه نشان می‌دهند که در اندیشه ابن خلدون، تاریخ دولت‌ها ماهیتی تکرار شونده دارد و با تضعیف عصبیت، دولت‌ها به‌طور طبیعی وارد مرحله انحطاط و زوال می‌شوند. (فراهانی، ۱۳۸۲: ۱۵۱-۱۴۲) به‌طور کلی، در این الگو سرنوشت دولت‌ها به‌طور مستقیم به میزان عصبیت وابسته است؛ به‌گونه‌ای که هرچه این همبستگی قوی‌تر باشد، دولت پایدارتر است و هرچه تضعیف شود، زمینه زوال قدرت فراهم می‌گردد. بنابراین، چرخه حیات دولت در اندیشه ابن خلدون، بازتابی از پیوند میان تحول اخلاق حاکمان و دگرگونی همبستگی اجتماعی است.

۵. عوامل تضعیف همبستگی اجتماعی

اندیشه‌های ابن خلدون درباره عصبیت و پایداری دولت‌ها از مهم‌ترین نظریه‌های کلاسیک در تحلیل تحولات اجتماعی و سیاسی است. او با نگاهی تاریخی نشان می‌دهد که دولت‌ها همان‌گونه که شکل می‌گیرند، به‌تدریج دچار ضعف و زوال نیز می‌شوند. در این چارچوب، همبستگی اجتماعی یا «عصبیت» نیروی اصلی بقای دولت است و هر عاملی که این پیوند را تضعیف کند، زمینه فروپاشی آن را فراهم می‌سازد. از مهم‌ترین

عوامل تضعیف عصبیت می‌توان به گسترش رفاه و تجمل‌گرایی، افزایش ستم و خودکامگی، و فاصله گرفتن حاکمان از مردم اشاره کرد؛ عواملی که به تدریج روح جمعی جامعه را فرسوده و دولت را به سوی انحطاط سوق می‌دهند.

خودکامگی

در اندیشه‌های ابن خلدون، خودکامگی دولت یکی از عوامل مهم تضعیف بنیان‌های اجتماعی و زوال عصبیت به شمار می‌رود. منظور از خودکامگی، تمرکز قدرت در دست حاکم و تصمیم‌گیری فردی او بدون مشارکت مردم و بی‌توجهی به عدالت و مصالح عمومی است. در چنین شرایطی، حاکم به جای اتکا بر پیوندهای اجتماعی و رضایت جمعی، بر زور و اجبار تکیه می‌کند. این وضعیت به تدریج موجب کاهش اعتماد، تضعیف حس تعلق گروهی و فاصله گرفتن مردم از دولت می‌شود و در نتیجه، عصبیت رو به ضعف می‌گذارد.

در ادامه، با سست شدن همبستگی اجتماعی، انسجام سیاسی نیز از میان می‌رود و اختلافات و پراکندگی در جامعه افزایش می‌یابد. این روند در نهایت به تضعیف ساختار دولت و از دست رفتن توان پایداری آن منجر می‌شود. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۳۳۹-۳۳۷)

دولت خودکامه معمولاً با خشونت، ظلم و ستم پیوند دارد؛ زیرا حاکم برای حفظ قدرت، به جای جلب رضایت و مشارکت مردم، بر زور و اجبار تکیه می‌کند. در نتیجه، بی‌عدالتی و سرکوب گسترش یافته، همبستگی اجتماعی تضعیف می‌شود و زمینه زوال دولت فراهم می‌گردد.

خشونت‌ورزی

در اندیشه‌های ابن‌خلدون، شیوه برخورد حاکمان با مردم نقش تعیین‌کننده‌ای در پایداری یا زوال دولت دارد. او معتقد است که خشونت‌ورزی و سخت‌گیری افراطی، نه تنها موجب استحکام حکومت نمی‌شود، بلکه به تدریج بنیان‌های اخلاقی و اجتماعی جامعه را تضعیف کرده و همبستگی اجتماعی را از میان می‌برد. به باور وی، «خشونت‌ورزی و شدت برای دولت زیان‌بخش است و اغلب مایه تباهی آن می‌شود.» (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۳۶۱)

ابن‌خلدون توضیح می‌دهد که اگر سلطان در مجازات مردم سخت‌گیر و قاهر باشد و پیوسته در پی کشف خطاها و لغزش‌های آنان برآید، ترس و خواری بر جامعه غلبه می‌کند. در چنین شرایطی، مردم به دروغ، مکر و فریب روی می‌آورند و این صفات به تدریج در جامعه رواج می‌یابد. پیامد این وضعیت، فساد اخلاقی، ضعف اعتماد عمومی و سستی روحیه دفاعی جامعه است؛ تا جایی که مردم در هنگام خطر، از حمایت دولت و سلطان خودداری می‌کنند و حتی زمینه شورش و فروپاشی دولت فراهم می‌شود. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۳۶۲)

در مقابل، ابن‌خلدون معتقد است که مدارا، گذشت و خوش‌رفتاری حاکم با مردم، اعتماد و وفاداری اجتماعی را تقویت می‌کند. در چنین وضعی، مردم دولت را پناهگاه خود می‌دانند و در هنگام رویارویی با دشمنان، با جان و دل از آن حمایت می‌کنند. از این رو، اعتدال در رفتار سیاسی و پرهیز از خشونت و استبداد، از مهم‌ترین عوامل دوام دولت و حفظ عصبیت اجتماعی به شمار می‌رود. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۳۶۲)

ابن‌خلدون همچنین «شمشیر» و «قلم» را دو ابزار اساسی حکومت می‌داند، اما تأکید می‌کند که دولت‌ها در آغاز شکل‌گیری، بیشتر به شمشیر و نیروی قهر متکی‌اند،

درحالی‌که در دوره ثبات و استقرار، نقش قلم، تدبیر و اداره سیاسی افزایش می‌یابد. به همین دلیل، دولت‌ها در آغاز کار معمولاً با مردم با ملاحظت و اعتدال رفتار می‌کنند و از تحمیل فشارهای سنگین بر آنان پرهیز دارند؛ زیرا بقای دولت در گرو حفظ رضایت و حمایت اجتماعی است.

ستمکاری و ظلم

در اندیشه ابن خلدون، ستمگری و ظلم از مهم‌ترین عوامل ویرانی اجتماع و زوال دولت به شمار می‌رود. او با نگاهی گسترده، ظلم را تنها به غصب مال محدود نمی‌کند، بلکه هرگونه تجاوز به حقوق افراد و تحمیل ناحق را نیز دربرمی‌گیرد؛ امری که به تدریج بنیان‌های همبستگی اجتماعی را از میان می‌برد. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۵۵۲)

ابن خلدون تصریح می‌کند که «ستم اعلام‌کننده ویرانی اجتماع و عمران است»؛ زیرا پیدایش ویرانی و نقصان در اجتماع، بر اثر ستمگری و تجاوز، امری اجتناب‌ناپذیر است و فرجام آن به دولت بازمی‌گردد (همان: ۵۵۲) از نظر او، ستمگری مفهومی عام دارد و تنها به گرفتن مال یا ملک دیگران محدود نیست؛ بلکه هرکس مال دیگری را به ناحق تصرف کند، مردم را به بیگاری وادارد، یا آنان را به انجام تکالیفی مجبور سازد که شرع مقرر نکرده است، ستمگر به شمار می‌آید. همچنین خراج‌ستانانِ ظالم، غاصبان اموال و کسانی که مردم را از حقوقشان محروم می‌کنند، همگی در زمره ستمگران‌اند. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۵۵۲)

وی معتقد است تجاوز به اموال و حقوق مردم، آنان را از تلاش برای کسب ثروت و آبادانی نومید می‌کند؛ زیرا اطمینان ندارند که حاصل کارشان محفوظ بماند. در نتیجه، انگیزه کار و تولید کاهش می‌یابد، بازارها دچار رکود می‌شود، شهرها رو به ویرانی می‌روند

و مردم به مهاجرت روی می‌آورند. به باور ابن‌خلدون، آبادانی و رونق اقتصادی تنها در پرتو کار و کوشش مردم تحقق می‌یابد و هرگاه این انگیزه از میان برود، عمران نیز تباه خواهد شد. این تباهی سرانجام به دولت نیز سرایت می‌کند؛ زیرا دولت بدون اجتماع و عمران پایدار نمی‌ماند. (ابن‌خلدون، ۱۳۶۹: ۵۵۵-۵۵۶)

ابن‌خلدون همچنین فلسفه تحریم ظلم در شریعت را حفظ اجتماع و جلوگیری از نابودی عمران می‌داند و تأکید می‌کند که ستم، جامعه را به تباهی و انقراض می‌کشاند و مقاصد اساسی شریعت، یعنی حفظ دین، جان، عقل، نسل و مال را تهدید می‌کند. (همان: ۵۵۶)

در نتیجه، ستمگری با نابود کردن عدالت و اعتماد عمومی، پیوندهای اجتماعی و عصبیت را تضعیف می‌کند. با کاهش انگیزه و امید در میان مردم، مشارکت اجتماعی و اقتصادی نیز رو به افول می‌رود و جامعه به سوی ویرانی و انحطاط سوق داده می‌شود. در نهایت، این روند زمینه فروپاشی دولت و زوال تمدن را فراهم می‌سازد.

تجمل‌گرایی

در اندیشه‌های ابن‌خلدون، تجمل‌گرایی یکی از مهم‌ترین عواملی است که به تدریج بنیان‌های دولت و همبستگی اجتماعی را سست می‌کند. او با تحلیل روند تاریخی دولت‌ها نشان می‌دهد که گرایش به ناز و نعمت و رفاه افراطی، نه تنها ساختار اقتصادی را مختل می‌سازد، بلکه روحیه جمعی و انسجام اجتماعی را نیز تضعیف می‌کند. او معتقد است هرگاه امور طبیعی کشورداری مانند خودکامگی، ناز و نعمت، تجمل و آرامش استحکام یابد، دولت به سراشیبی فرسودگی و زوال می‌افتد. در نتیجه، تجمل‌خواهی و رفاه‌طلبی در میان اعضای دولت رواج می‌یابد و هزینه‌های آنان از

درآمدشان پیشی می‌گیرد، به گونه‌ای که دخل و خرج با یکدیگر برابر نمی‌شود. در این وضعیت، افراد تهی‌دست از شدت فقر از میان می‌روند و ثروتمندان نیز دارایی خود را صرف خوش‌گذرانی می‌کنند. این روند در نسل‌های بعدی گسترش یافته و به جایی می‌رسد که حقوق و مستمری‌ها پاسخگوی عادات تجملی نیست و همگان دچار نیازمندی می‌شوند. در ادامه، پادشاهان ناچار می‌شوند هزینه‌ها را به امور نظامی محدود کنند، اما راهی برای برون‌رفت از این بحران نمی‌یابند و سرانجام دچار ضعف، زبونی و فروپاشی می‌گردند.

شهرنشینی آخرین مرحله عمران و در عین حال نشانه آغاز زوال آن است. هر کشوری را سرانجام، دوران و عمری محدود است، همان‌گونه که موجودات طبیعی نیز عمر مشخصی دارند. در علوم عقلی و نقلی ثابت شده است که سن چهل سالگی برای انسان نقطه کمال رشد جسمانی است و پس از آن، قوای او رو به کاهش می‌رود. به همین قیاس، شهرنشینی نیز در عمران، مرحله نهایی است که پس از آن مرحله‌ای بالاتر وجود ندارد.

شهرنشینی یا حضارت به معنای گرایش به تجمل، تنوع در لذت‌ها و پیشرفت در صنایع مربوط به خوراک، پوشاک، مسکن و لوازم زندگی است. در حالی که در مرحله بادیه‌نشینی، انسان به این صنایع نیاز ندارد و ضرورتی برای آراستن آن‌ها وجود ندارد. با گسترش شهرنشینی و رسیدن آن به نهایت خود، میل به شهوات و لذت‌جویی افزایش می‌یابد و انسان به عادات گوناگون وابسته می‌شود. این عادات، نیازها و هزینه‌های فراوانی ایجاد می‌کنند که درآمد افراد پاسخگوی آن‌ها نیست.

افزایش هزینه‌های زندگی، گرانی بازارها و افزایش قیمت‌ها از ویژگی‌های شهرهای پرجمعیت و آباد است. از سوی دیگر، وضع مالیات‌ها نیز بر قیمت کالاها می‌افزاید و

فروشنده‌گان ناچار می‌شوند هزینه‌های خود و مالیات‌ها را بر قیمت اجناس اضافه کنند. در نتیجه، مخارج شهرنشینان افزایش یافته و از اعتدال به اسراف کشیده می‌شود. در نهایت، گرایش به تجمل‌گرایی چنان شدت می‌یابد که مردم تمام درآمد خود را صرف آن می‌کنند و گرفتار فقر و تنگدستی می‌شوند. این وضعیت موجب کاهش تقاضا، رکود بازارها و در نهایت تباهی شهر می‌گردد.

از پیامدهای دیگر شهرنشینی افراطی، فساد اخلاقی است؛ از جمله رواج دروغ، قمار، فریب، دزدی، سوگندشکنی و رباخواری. همچنین، حیا و وقار در روابط اجتماعی کاهش می‌یابد. در مقابل، زندگی بادیه‌نشینی انسان را به سادگی، صداقت و حفظ اخلاق در روابط خانوادگی و اجتماعی سوق می‌دهد.

بدین ترتیب، شهر به محیطی تبدیل می‌شود که در آن فساد و رذایل اخلاقی گسترش می‌یابد و در صورت فراگیر شدن این وضعیت، زمینه نابودی جامعه فراهم می‌شود. از همین رو برخی از علما، گسترش افراطی مظاهر تجمل را نشانه‌ای از نزدیک شدن زوال شهر می‌دانستند.

در نهایت، ابن خلدون نتیجه می‌گیرد که شهرنشینی مرحله توقف و آغاز افول عمران و دولت‌هاست. تجمل‌گرایی موجب افزایش فاصله طبقاتی و نابرابری اجتماعی می‌شود، افراد را از یکدیگر دور می‌کند و روحیه همکاری و مسئولیت‌پذیری را کاهش می‌دهد. در نتیجه، همبستگی اجتماعی تضعیف شده و دولت به سوی ضعف و فروپاشی حرکت می‌کند.

رفاه زندگی

در تحلیل‌های ابن خلدون، رفاه‌زدگی از جمله عواملی است که به تدریج روحیه پویایی و انسجام جامعه را تضعیف می‌کند. او معتقد است که غرق شدن در لذت‌ها و آسایش، انسان‌ها را از مسئولیت‌های اساسی دور کرده و زمینه‌ساز نفوذ افراد نالایق در ساختار قدرت می‌شود؛ امری که در نهایت به ضعف عصبیت و همبستگی اجتماعی می‌انجامد. آنچه را که پیشینیان او گرد آورده‌اند، در راه شهوت‌رانی‌ها و لذت‌های نفسانی و بذل و بخشش بر خواص و ندیمان خویش در محافل و مجالس عیش تلف می‌کند و یاران و همراهان بد و نابه‌کار برمی‌گزینند؛ کسانی که ظاهری آراسته اما باطنی آکنده از خبث و تباهی دارند و کارهای بزرگ و مهمی را که از عهده انجام آن‌ها بر نمی‌آیند، به ایشان می‌سپارد. (ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۳۳۴-۳۳۶)

در نتیجه، طبیعت فرسودگی و پیری به دولت راه می‌یابد و بیماری مزمنی آن را دربرمی‌گیرد؛ به گونه‌ای که دولت کمتر می‌تواند خود را از آن رهایی بخشد و در نهایت این وضعیت بر آن استیلا می‌یابد تا آنکه سرانجام منقرض می‌شود. رفاه‌زدگی همچنین موجب تضعیف روحیه شجاعت می‌گردد. در نتیجه، سستی و خلل به دولت راه یافته و از قدرت و شکوه آن کاسته می‌شود؛ زیرا تباهی عصبیت، به علت از میان رفتن روح دلاوری و جنگاوری در مردم، سبب می‌شود دولت به سوی ضعف، فرسودگی و سالخورده‌گی حرکت کند. (ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۳۳۷)

در نهایت، رفاه‌زدگی با از میان بردن روحیه شجاعت، تلاش و فداکاری، همبستگی اجتماعی را تضعیف می‌کند. این وضعیت موجب سستی در ساختار دولت و کاهش توان دفاعی و مدیریتی آن می‌شود و سرانجام، با زوال عصبیت، دولت به سوی فرسودگی و نابودی حرکت می‌کند.

مالیات‌ستانی

در آغاز تشکیل دولت، نظام مالیاتی ساده و میزان خراج اندک است، اما درآمد دولت فراوان و پایدار می‌باشد. در پایان عمر دولت، وضعیت کاملاً معکوس می‌شود؛ یعنی مالیات‌ها پیچیده، سنگین و متعدد می‌گردند، اما درآمد واقعی دولت کاهش می‌یابد. ابن خلدون توضیح می‌دهد که این تغییر، نتیجه مستقیم دگرگونی در ماهیت دولت از سادگی و بادیه‌نشینی به تجمل‌گرایی و رفاه‌زدگی است. هنگامی که دولت وارد مرحله تجمل می‌شود، هزینه‌های آن افزایش می‌یابد و برای جبران این هزینه‌ها، فشار مالیاتی بر مردم بیشتر می‌شود. این افزایش مالیات، به جای تقویت دولت، به تدریج آن را تضعیف می‌کند. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۵۵۲)

از نظر اقتصادی، هنگامی که مالیات‌ها سنگین می‌شوند، انگیزه مردم برای کار، تولید و آبادانی کاهش می‌یابد. زیرا افراد درمی‌یابند که بخش بزرگی از حاصل تلاششان به صورت مالیات گرفته می‌شود. در نتیجه، فعالیت‌های اقتصادی کاهش یافته، تولید افت می‌کند و درآمد دولت نیز در بلندمدت کم می‌شود. بنابراین، سیاست مالیاتی سنگین، برخلاف هدف اولیه، موجب تضعیف بنیان اقتصادی دولت می‌گردد. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۳۸-۳۹)

از نظر اجتماعی نیز، افزایش مالیات موجب نارضایتی عمومی و احساس بی‌عدالتی در میان مردم می‌شود. این وضعیت فاصله میان دولت و جامعه را افزایش می‌دهد و اعتماد عمومی را کاهش می‌دهد. در نتیجه، همبستگی اجتماعی (عصبیت) که از نظر ابن خلدون اساس قدرت دولت است، به تدریج تضعیف می‌شود. در چنین شرایطی، مردم دیگر دولت را حامی خود نمی‌دانند، بلکه آن را عامل فشار و استثمار تلقی می‌کنند. این تغییر نگرش، انسجام اجتماعی را از بین برده و زمینه بی‌تفاوتی، فرار مالیاتی و حتی

فروپاشی نظم اجتماعی را فراهم می‌سازد. در نتیجه، هم اقتصاد و هم پیوندهای اجتماعی به طور همزمان آسیب می‌بینند.

در نهایت، ابن خلدون نتیجه می‌گیرد که افزایش افراطی مالیات‌ها نه تنها موجب تقویت دولت نمی‌شود، بلکه با کاهش تولید، تضعیف اقتصاد و از بین بردن همبستگی اجتماعی، دولت را به سمت ضعف و زوال سوق می‌دهد. (ابن خلدون، ۱۳۶۹: ۳۸-۳۹)

نتیجه‌گیری

بر اساس مسئله و فرضیه پژوهش، هدف این مطالعه بررسی نقش همبستگی اجتماعی (عصبیت) در پایداری و زوال جوامع از دیدگاه ابن خلدون بود. از این رو در این پژوهش با تکیه بر اندیشه عمرانی ابن خلدون، نقش همبستگی اجتماعی (عصبیت) در پایداری و زوال جوامع و دولت‌ها بررسی شد. یافته‌ها نشان می‌دهد که عصبیت به عنوان نیروی بنیادین انسجام اجتماعی، عامل اصلی شکل‌گیری دولت، تثبیت قدرت سیاسی و گسترش عمران است؛ در حالی که تضعیف آن به تدریج زمینه فروپاشی نظم اجتماعی و سیاسی را فراهم می‌سازد. در واقع، هرچه میزان همبستگی اجتماعی در یک جامعه بالاتر باشد، توانایی آن در ایجاد نظم، همکاری اقتصادی و توسعه عمرانی بیشتر خواهد بود، و بالعکس، کاهش آن به بی‌ثباتی و زوال اجتماعی می‌انجامد.

یکی از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش آن است که فرآیند تضعیف همبستگی اجتماعی در اندیشه ابن خلدون، به طور مستقیم با سیاست‌های نادرست حکمرانی، به ویژه افزایش مالیات‌ستانی، مرتبط است. او نشان می‌دهد که در آغاز تشکیل دولت، نظام مالیاتی ساده و سبک است و همین امر موجب رونق تولید، افزایش انگیزه اقتصادی و تقویت پیوندهای اجتماعی می‌شود. اما با گذشت زمان و ورود دولت به مرحله

تجمل‌گرایی، هزینه‌های حکومت افزایش یافته و برای جبران آن، مالیات‌ها سنگین‌تر می‌شوند. این روند نه تنها درآمد دولت را در بلندمدت کاهش می‌دهد؛ بلکه انگیزه کار و آبادانی را در میان مردم از بین می‌برد و آنان را نسبت به دولت بی‌اعتماد می‌سازد. در نتیجه، پیوند میان دولت و جامعه تضعیف شده و همبستگی اجتماعی آسیب می‌بیند.

افزون بر این، ابن‌خلدون تأکید می‌کند که خودکامگی، خشونت، ستمگری، تجمل‌گرایی و رفاه‌زدگی نیز از عوامل مهم تضعیف عصبیت هستند. این عوامل موجب فاصله گرفتن حاکم از مردم، کاهش اعتماد عمومی، گسترش فساد اخلاقی و کاهش مشارکت اجتماعی می‌شوند. در چنین شرایطی، جامعه دچار شکاف میان دولت و مردم می‌گردد و انسجام اجتماعی به تدریج از میان می‌رود. این وضعیت در نهایت، دولت را وارد مرحله فرتوتی و فرسودگی می‌کند؛ مرحله‌ای که در آن انحطاط نه یک اتفاق ناگهانی؛ بلکه نتیجه طبیعی روندهای تدریجی درونی است. همان‌گونه که ابن‌خلدون بیان می‌کند، فرسودگی دولت امری طبیعی و گریزناپذیر است و حتی تلاش حاکمان برای اصلاح آن، به دلیل تثبیت عادات و ساختارهای اجتماعی، معمولاً بی‌نتیجه می‌ماند.

در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که در اندیشه ابن‌خلدون، سرنوشت دولت‌ها به‌طور مستقیم به میزان همبستگی اجتماعی وابسته است. عصبیت نیرویی است که دولت را به وجود می‌آورد، آن را توسعه می‌دهد و در نهایت با تضعیف خود، زمینه زوال آن را فراهم می‌سازد. بنابراین، چرخه حیات دولت‌ها از نگاه ابن‌خلدون، بازتابی از رابطه دیالکتیکی میان قدرت سیاسی، سیاست‌های اقتصادی (به‌ویژه مالیات‌ستانی) و انسجام اجتماعی است. هرگاه این تعادل بر هم بخورد، روند زوال آغاز می‌شود و جامعه به سوی فرتوتی و فروپاشی حرکت می‌کند.

سرچشمه‌ها

- آزاد ارمکی، تقی، ۱۳۸۴، تاریخ تفکر اجتماعی در اسلام از آغاز تا دوره معاصر. تهران: نشر نی.
- احمدی، محمدرضا، ۱۳۸۹، تحلیل جامعه‌شناختی اندیشه‌های سیاسی ابن خلدون. فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۴۵.
- ابن خلدون، ۱۳۶۹، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، ج ۱. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- الوردی، علی، ۲۰۰۵، منطق ابن خلدون. بیروت: دارکوفان.
- جمشیدنژاد اول، غلامرضا، ۱۳۹۰، سرچشمه‌های جامعه‌شناسی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دالا زوانا، جیامپیرو و میشلی، جوزپه ای، ۲۰۰۴، خانواده قوی و باروری پایین.
- رامینش، عزت‌الله، ۱۳۹۲، کلیات عقاید ابن خلدون درباره فلسفه، تاریخ و تمدن. تهران: انتشارات سمت.
- زوانا، جیامپیرو دالا و میشلی، جوزپه ای، ۲۰۰۴، خانواده قوی و باروری پایین.
- شریف، علی محمد، ۱۳۹۵، بررسی مفهوم عصبیت در اندیشه ابن خلدون و کارکرد آن در جامعه اسلامی. پژوهشنامه علوم سیاسی، شماره ۱۸.
- عنایت، حمید، ۱۳۷۸، اندیشه سیاسی در اسلام معاصر. تهران: انتشارات خوارزمی.
- عطا الله، شرین، ۲۰۱۸، العصبية عند ابن خلدون. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، جامعه محمد بوضیاف، الجزائر.

- فراز انجم، ۱۳۹۶، بحران تمدن اسلامی در دوران مدرن بر مبنای افکار و اندیشه‌های ابن خلدون. حبل‌المتین.
- فراهانی و قربان‌پور، ۱۳۸۵، نقش عصییت در تاریخ از دیدگاه ابن خلدون. قبسات.
- معین، محمد، ۱۳۸۲، فرهنگ فارسی معین. تهران: نا‌من.
- محسنی، منوچهر، ۱۳۸۰، جامعه‌شناسی ابن خلدون. تهران: نشر آگه.
- مدرسی چهاردهی، ۱۳۴۳، فلسفه تاریخ و اجتماع پیش از ابن خلدون. ماهنامه وحید.
- عمید، حسن، ۱۳۸۹، فرهنگ فارسی عمید. تهران: راه رشد.
- وبر، ۲۰۰۷، شلاق: نظم قبیله‌ای.
- Rosenthal, Franz). (1958). The Muqaddimah of ibn Khaldun.

دکتر سید طاهر عرفانی

عضو کادر علمی پوهنتون خاتم النبیین

و استاد همکار برنامه ماستری روابط بین

الملل پوهنتون دعوت

erfani55@gmail.com

دریافت مقاله: ۱۴۰۴/۱۱/۲۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

www.dawat.edu.af
Journal@dawat.edu.af

چشم‌انداز سازمان بریکس در شکستن نظام تک‌قطبی

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده

بعد از سال ۲۰۰۱ نظام بین‌الملل شاهد اعمال نفوذ قدرتهای نو ظهور بریکس در امور جهان است. شکل‌گیری گروه بریکس که پیشرو نظم جدید در جهان است، باعث شد این بلوک خود را به عنوان بازیگر کلیدی در نظم بین‌الملل مطرح کند. این پژوهش به دنبال بررسی نقش سیاسی و اقتصادی گروه بریکس در تغییر شکل ساختار نظم جهانی است. مسئله اصلی پژوهش با این سوال آغاز می‌شود که گروه بریکس از جهت سیاسی و اقتصادی چه نقشی در تغییر نظم تک‌قطبی دارد؟ برای پاسخ به سوال این فرضیه آزمون شده است که افزایش نفوذ جهانی کشورهای عضو بریکس، بیانگر توزیع مجدد قدرت در نظام بین‌الملل و گذار قدرت از تک‌قطبی به چندقطبی است که به صورت بالقوه منجر به کاهش نقش هژمونیک ایالات متحده خواهد شد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ظهور بریکس در سال ۲۰۰۱ به عنوان یک مفهوم اقتصادی مطرح بود؛ اما به مرور به عنوان یک بلوک مهم سیاسی و اقتصادی تکامل پیدا کرد. مقاله به دنبال تجزیه و تحلیل موضع گروه در قبال هژمونی غرب و ابتکارات مورد نظر گروه برای بازسازی سیستم‌های مالی و حاکمیتی جهان پرداخته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که بریکس نقش سیاسی و اقتصادی موثر در به چالش کشیدن نظام تک‌قطبی به رهبری ایالات متحده ایفا می‌کند. پیشرفت‌های قابل ملاحظه برای ایجاد نهادهای جایگزین نهادهای سنتی مالی تحت سلطه غرب مشاهده شده است..

واژه‌های کلیدی: بریکس، تک‌قطبی، چندقطبی، سیستم مالی، حکمرانی

جهانی و غرب

Abstract

After 2001, the international system has witnessed the influence of the newly emerging BRICS powers in world affairs. The formation of the BRICS group, which is the pioneer of the new order in the world, has led this bloc to present itself as a key player in the international order. This research seeks to examine the political and economic role of the BRICS group in transforming the structure of the global order. The main research question begins with the question: What role does the BRICS group play in changing the unipolar order from a political and economic perspective? To answer this question, the hypothesis is tested that the increasing global influence of BRICS countries represents a redistribution of power in the international system and a transition from unipolar to multipolarity, which will potentially lead to a decline in the hegemonic role of the United States. The research findings show that the emergence of BRICS in 2001 was an economic concept; but it has evolved into an important political and economic bloc. The article seeks to analyze the group's position towards Western hegemony and the group's intended initiatives to restructure the world's financial and governance systems. The findings show that BRICS is playing an effective political and economic role in challenging the US-led unipolar system. Considerable progress has been made in creating alternative institutions to the traditional financial institutions dominated by the West.

Keywords: BRICS, unipolarity, multipolarity, financial system, global governance and the West.

Dawat Academic Journal

sixth Year, Issue 2
(Fall & Winter 2025)

Volume
13

Received: 2026/02/11
Accepted: 2026/03/16

www.dawat.edu.af
Journal@dawat.edu.af

مقدمه

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ عَلَى آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ، أَمَّا بَعْدُ: فروپاشی نظم دو قطبی و استقرار نظم نوین جهانی به رهبری ایالات متحده، منجر به ظهور نظم تک‌قطبی و معرفی ایالات متحده به عنوان قدرت برتر جهان شد. تک‌قطبیت به وجود آمده ناشی از نظم نوین جهانی، این امکان را برای ایالات متحده فراهم کرد تا سلطه و استیلای خود را بر مسائل و امور بین‌المللی اعمال نموده و تصمیمات استراتژیک را به صورت مستقل، بعضاً توجه محدود به نهادهای بین‌المللی مانند سازمان ملل، اتخاذ کند. در طول چندین دهه، ایالات متحده به صورت فعالانه، ساختارهای جهانی را در راستای منافع استراتژیک خود شکل داده و برای تقویت موقعیت هژمونیک خود تلاش کرده است. با وجود اینکه ایالات متحده همچنان به عنوان قدرت اصلی در نظم جهانی موجود است، ظهور کنشگران جهانی جایگزین که در تلاش برای ایفای نقش فعال‌تر و تأثیرگذارتر در امور جهانی هستند، غیر قابل انکار است. روسیه از بُعد سیاسی و نظامی، خود را بازتولید کرده و چین با سرعت حیرت‌انگیز نفوذ اقتصادی و ژئوپلیتیکی جهانی، خود را در حال گسترش دادن است. قدرت‌های نوظهور دیگر، از جمله هند، برزیل، اندونزی، ترکیه و حتی اتحادیه اروپا، اقداماتی را برای به چالش کشیدن ساختار تک‌قطبی و طرفداری از یک سیستم بین‌المللی متعادل‌تر و چندجانبه‌گرایانه‌تر کرده‌اند. ایالات متحده با اذعان به این تحولات و تغییرات، متوجه تهدیدات فزاینده علیه جایگاه هژمونیک خود شده است.

در این چشم‌انداز در حال تحول، گروه بریکس (برزیل، روسیه، هند، چین و آفریقای جنوبی) به عنوان یک کنشگر مهم و اصلی ظهور کرده است. بریکس با افزایش نفوذ سیاسی و اقتصادی توانسته چالش ملموسی را برای نهادهای تحت سلطه غرب، به ویژه

نهادهای تحت رهبری ایالات متحده، ایجاد کند. ابتکارات جمعی این بلوک به شکل‌گیری چارچوب‌های بین‌المللی جایگزین در حکمرانی اقتصادی، امنیت و دیپلماسی کمک کرده است.

اعضای بریکس در جستجوی نظم جهانی متعادل‌تر از همگرایی خوبی برخوردار است؛ اما در بُعد انواع نظام‌های سیاسی دارای تفاوت‌های چشم‌گیر هستند که می‌توان از دموکراسی لیبرال هند گرفته تا حکومت تک‌حزبی چین و حکومت متمرکز روسیه را مشاهده کرد. چنین عدم تجانس و ناهمگنی و تنوع باعث ایجاد پرسش‌هایی در مورد انسجام داخلی و همسویی استراتژیک این گروه به وجود می‌آورد. علاوه براین، انگیزه‌های مشارکت هر کشور در بریکس، صرفاً ایدئولوژیک نیستند؛ بلکه اهداف علمی مانند دسترسی به منابع مالی جایگزین، گسترش فرصت‌های تجاری و افزایش نفوذ منطقه‌ای و در مجموع تغییر ساختار نظم تک‌قطبی را در بر می‌گیرد.

نظم تک‌قطبی به رهبری ایالات متحده در هزاره جدید با چالش مواجه شد و این چالش ناشی از دو رویداد مهم بحران مالی و حمله تروریستی یازده سپتامبر بود. گروه بریکس در سال ۲۰۰۹ میلادی توسط برزیل، روسیه، هند و چین پایه‌گذاری شد و در سال ۲۰۱۱ آفریقای جنوبی نیز به عضویت بریکس در آمد. ظهور بریکس و بحران مالی، مباحث جدیدی را به وجود آورد که باعث به چالش کشیده شدن هنجارها، ایده‌های نظم بین‌المللی و موسسات تحت سلطه غرب شد.

قدرت‌های نو ظهور بریکس شکل جدیدی از همکاری را برای اصلاح نظم بین‌المللی تحت سلطه غرب به وجود آوردند. بنابراین، این احتمال وجود دارد که اصلاح نظم فعلی موجب افزایش تدریجی قدرت‌های غیر غربی و کاهش نسبی قدرت‌های تحت سلطه امریکا گردد. تلاش بریکس برای خدشه‌دار کردن مشروعیت و ارزش‌های هژمونی غرب

تحت رهبری آمریکا باعث شده تا این سوال مطرح شود که گروه بریکس از بعد سیاسی و اقتصادی چه تأثیر بر تغییر نظم تک‌قطبی دارد؟ برای پاسخ به این پرسش فرضیه مورد آزمون این است که ظهور گروه بریکس و رشد اقتصادی و سیاسی این گروه در عرصه بین‌المللی می‌تواند نظم تک‌قطبی به رهبری آمریکا را با چالش مواجه نموده و باعث گذار قدرت از نظم تک‌قطبی به نظم چندقطبی شود. پژوهش حاضر از نوع توصیفی-تحلیلی است که داده‌ها با استفاده از روش کتاب‌خانه‌ای به دست می‌آید.

ادبیات تحقیق

در مورد بریکس و نقش آن در نظام بین‌الملل، کارهای تحقیقاتی‌ای صورت گرفته است که می‌توان به مواردی از آن‌ها اشاره کرد. جهانگیری و وفایی سعدی (۱۳۹۷)، در مقاله‌ای با عنوان «ظرفیت‌های بریکس و محدودیت‌های روسیه برای تغییر نظم بین‌الملل» نقش روسیه را در قالب گروه بریکس مورد بررسی قرار داده و از میزان تحقق‌پذیری انتظارات روسیه از گروه پرداخته است. به باور نویسندگان مقاله، ده سال پس از تلاش‌های روسیه برای تشکیل بریکس به عنوان یک باشگاه دیپلماتیک از قدرت‌های نوظهور برای ایجاد چالش نسبت به سلطه ایالات متحده بر نهادهای اقتصادی جهانی، به تدریج این گروه تبدیل به شبکه‌ای از همکاری میان قدرت‌های تجدید نظر طلب نسبت به نظام بین‌الملل شده است.

شیرزادی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «کشورهای نو ظهور و ساختار اقتصاد سیاسی بین‌الملل (برزیل، روسیه، هند، چین، آفریقای جنوب) شکل‌گیری بریکس را به بحث گرفته و نسبت به تقویت بریکس بر ساختار اقتصاد سیاسی جهان پرداخته اند. به باور نویسندگان مقاله، ظهور و پیدایش بریکس آغاز گذار از ساختار تک‌قطبی غرب محور به

نظم چندقطبی غیر غربی بوده است. با وجود اینکه این گروه در این فرایند فرصت‌ها و چالش‌هایی را پیش رو دارند، اما تمرکز قدرت اقتصادی جهانی از آمریکا، اروپا و ژاپن در حال تبدیل شدن به سمت کشورهای آسیایی از جمله چین، هند و روسیه است.

مرادی فر و یزدانی (۱۳۹۶) در تحقیقی با عنوان «تبیین تأثیر و نقش بریکس بر نظم جدید جهانی» این سوال را مطرح کرده که بریکس چگونه سبب تغییر نظم بین‌الملل در آینده خواهد گردید، باور دارند که بریکس با ایفای نقش فعال در عرصه سیاست بین‌الملل، توان اثرگذاری بر دستور کار جهانی و تضعیف نظم تک‌قطبی موجود را دارد.

موسی زاده و خسروی (۱۳۹۴)، در مقاله‌ای با عنوان «بریکس و نهادسازی بین‌المللی» نقش قدرت‌های نو ظهور را در دوران گذار نظم بین‌الملل مورد بررسی قرار داده اند. به باور نویسندگان، گروه بریکس بازیگرانی هستند که با استفاده از توسعه اقتصادی، ارتباط با قدرت‌های سنتی و دوری نمودن از رهیافت‌های رادیکال، به دنبال ارتقای جایگاه خود در نظم جهانی هستند. استدلال آن‌ها در مقاله این است که گروه بریکس با توجه به نارضایتی از ساختارهای موجود، به دنبال نهادسازی جدید با هدف افزایش نفوذ اقتصادی و سیاسی خود هستند.

لی (۲۰۱۹)، در مقاله‌ای با عنوان «بریکس: نقش محدود در دگرگونی نظم جهانی» باورمند است که ظهور بریکس بازتابی از انتقال قدرت اقتصادی از شمال به جنوب جهانی است. از نظر او، اعضای بریکس همکاری خود را بر پایه هویت مشترک به عنوان اقتصادهای نو ظهور شکل داده و تلاش دارند تا نهادهای بین‌المللی را در چارچوب‌های نظیر G20 مورد اصلاح قرار دهند.

لارسن (۲۰۱۸)، در پژوهشی با عنوان «دیدگاه‌های جدید در باره قدرت‌های در حال ظهور و حکومت جهانی» اذعان می‌دارد که تمرکز تحقیقات نوین از مفهوم سنتی انتقال

قدرت و نگرانی‌های مربوط به جنگ هژمونیک، نقش قدرت‌های نوظهور مانند برزیل و هند و ترکیه گواهی بر الگوهای متکثر نظم جهانی تغییر یافته است. این قدرت‌ها به جای اینکه مستقیماً نظم موجود را تضعیف کنند، به دنبال ایجاد نظم‌های موازی در درون ساختار موجود هستند تا نظم تک‌قطبی به چندقطبی تبدیل گردد.

چارچوب نظری: نظریه گذار قدرت

نظریه گذار قدرت در سال ۱۹۵۸ از طرف اورگانسکی ارائه داده شد. ایده‌ای که اورگانسکی مطرح کرد این بود که نظم بین‌الملل براساس قدرت دولت‌ها به صورت سلسله مراتبی ساختار بندی شده است. نظریه گذار قدرت به مدل تغییر روابط قدرت در سیاست بین‌الملل می‌پردازد. این تئوری هم وضعیت ساختاری و هم وضعیت پویا را مورد تمرکز قرار می‌دهد. از بُعد ساختاری، سیاست جهانی را در نظم سلسله مراتبی دولت‌ها با استانداردهای متغیر همکاری و رقابت با یکدیگر به تصویر می‌کشد. علاوه بر این، نظریه گذار قدرت نقش تطبیقی دولت‌ها را در ساختار سلسله مراتبی و الگوی قوانین حاکم مشخص نموده و چگونگی تلاش قدرت‌های بزرگ برای مدیریت سیاست جهانی را مورد بررسی قرار می‌دهد. با این حال، وضعیت پویا نشان می‌دهد که چگونه و چرا تغییر در نظم جهانی رخ می‌دهد. (Lemke et al, 2011) نظریه اروگانسکی باعث شد که ساختار آنارشیک نظام بین‌الملل که توسط رئالیست‌ها پرورش داده شده بود، منسوخ اعلام شده و ساختار سلسله مراتب جایگزین آن شود.

در حقیقت، نظریه گذار و چرخه قدرت، روشی است که بازیگران دولتی را در درون سیستم بین‌الملل مورد مقایسه قرار داده و قدرت نسبی آن‌ها را بر مبنای شاخص‌های مادی مورد سنجش قرار می‌دهد. در این سیستم قدرت‌های بزرگ قرار دارد که میان آن‌ها

سیاست‌های بین‌المللی حکمفرما است. نظریه گذار قدرت سه متغیر کلیدی را که عبارتند از «برابری»، «پیشی جستن» و «میزان رضایتمندی از وضعیت موجود» را مورد توجه قرار داده و وضعیتی را توصیف می‌کند که در آن قدرت چالش‌گر برای رسیدن به چرخه فوقانی قدرت وارد منازعه و همکاری شده و با روش‌های مختلف، خود را به چرخه فوقانی نزدیک می‌کند. (عرفانی، ۱۴۰۴: ۷)

نظریه گذار قدرت برای توصیف سیاست بین‌الملل دارای سه مفروض اساسی است:

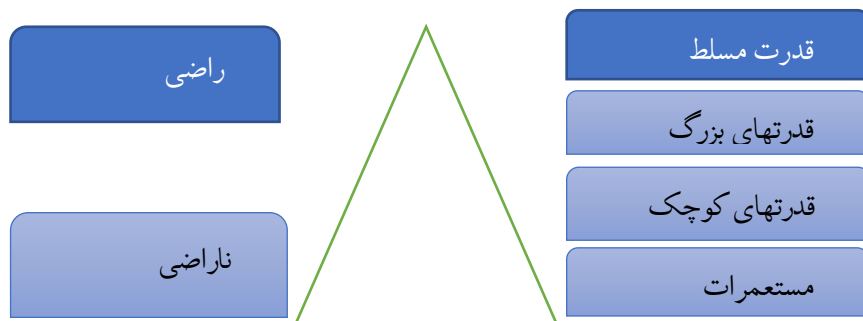
۱- نظریه گذار قدرت، نظام بین‌الملل را آنارشیک در نظر نمی‌گیرد؛ بلکه وجود نظم سلسله‌مراتبی را که متشکل از قدرت هژمون، قدرت‌های بزرگ و قدرت‌های کوچک است، مطرح کرده و باور دارد که مدیریت نظام بین‌الملل توسط دولت واحد است که از قدرت بیشتر برخوردار است. تعارض میان چالشگران (قدرت‌های نوظهور) و دولت هژمونی و مسلط منجر به تعارض و بی‌ثباتی سیستم شده و احتمالاً این جدال به جنگ منتهی شود. (Organski, 1958)

۲- نظریه گذار قدرت، قوانین هدایتگر نظام سیاسی داخلی و بین‌المللی را اصولاً مشابه هم می‌داند که در آن ملت‌ها همانند گروه‌های سیاسی در سیستم داخلی، در رقابت دائم بر سر منابع کمیاب در نظام بین‌الملل هستند. (شیرخانی و محروق، ۱۳۹۷: ۱۰۰۴)

۳- نظریه گذار قدرت، هدف ملت‌ها و رقابت میان آن‌ها را آنچنان که نظریه موازنه قدرت ادعان دارند، نه در بیشینه‌سازی قدرت؛ بلکه در افزایش دستاوردهای خالص می‌بیند. به عبارتی، تغییر در قدرت ملی در نتیجه انگیزه‌هایی

ملی‌گرایی و صنعتی شدن را محرک تغییرات در روابط میان دولت‌ها دانسته که خود سیاست بین‌الملل را متحول می‌کند. (عرفانی، ۱۴۰۴: ۱-۲۶)

اصطلاح «سلسله مراتب» در نظریه گذار قدرت به ساختار قدرت منطقه‌ای و بین‌المللی اشاره دارد. سلسله مراتب بین‌المللی، منطقه و جهان در طول زمان متفاوت بوده و دارای نوسان است. با این حال، قوی‌ترین ساختار قدرت در نظم جهانی، ساختاری است که در آن قدرت مسلط از حمایت ائتلاف متحدان اصلی راضی از وضع موجود، برخوردار باشد و در هرم سلسله مراتب، قدرتمندترین دولتی است که در بیشتر دوران حضور در نظم بین‌المللی، بر جهان تسلط دارد. به عنوان مثال، در سه دهه گذشته، ایالات متحده بر نظم جهانی در مقایسه با رقبای خود تسلط داشته و از حمایت کشورهای متحد راضی برخوردار بوده که برجسته‌ترین آن‌ها عبارتند از فرانسه، کانادا، بریتانیا، ایتالیا و کره جنوبی و... می‌باشد و این رضایت و حمایت متحدان ثبات و قدرت ایالات متحده را در جهان به عنوان یک قدرت مسلط افزایش می‌دهد. (Lemke et al, 201) ارگانسکی با استفاده از تئوری خود، سلسله مراتب دولت‌ها را به شرح زیر توضیح می‌دهد.



(ارگانسکی و کاگلر، ۲۰۱۵: ۱۷۴)

ظهور بریکس را می‌توان از دریچه گذار قدرت مورد ارزیابی و تحلیل قرار داد. از زمان فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱ و شکل‌گیری جهان پسا جنگ سرد، نظم سلسله مراتبی به وجود آمده و ایالات متحده قدرت مسلط در جهان بوده است. در وضعیت نظم سلسله مراتبی، پس از قدرت‌های مسلط که در رأس هرم هستند، قدرت‌های بزرگ وجود دارند که پتانسیل چالشگری دولت مسلط را در آینده دارند. بنابراین، گروهی متشکل از اقتصادهای بزرگ (برزیل، روسیه، هند، چین و آفریقای جنوبی) است که بیشترین پتانسیل رضایت یا نارضایتی را برای مقابله با طرح‌های هژمونیک ایالات متحده دارد. این پنج کشور، پیشرفت‌های زیادی، مخصوصاً در شرایط بحران اقتصادی و مالی، در جهان دارند. (Lemke et al, 2011) این کشورها چالشی برای واقعیت‌های اقتصادی مدرن جهان هستند. در دهه گذشته، قدرت‌های بزرگ نو ظهور در زمینه‌های اقتصادی نرخ رشد قابل توجه داشتند و سهم‌شان از تولید ناخالص داخلی جهانی ^۱ ۴۳٪ شده است؛ در حالی که سهم ایالات متحده و اروپا روی هم رفته ۳۶٪ را تشکیل می‌دهد. (Yilmaz & Xiangyu, 2020)

قابل توجه اینکه در جهان معاصر، قدرت و توانمندی یک دولت در عرصه اقتصادی، نقش مهمی در تأثیرگذاری بر سیاست جهانی در مقایسه با خودکفایی سیاسی آن دولت بازی می‌کند. علاوه بر این، نظریه گذار قدرت با تأکید بر این واقعیت که قدرت یک متغیر حیاتی و اساسی بوده و با چگونگی عملکردش در نظم بین‌المللی شکل می‌گیرد، ارتباط خود را با رویکرد واقع‌گرایانه نسبت به نظم بین‌الملل حفظ کرده است.

با این حال، نظریه‌گذار قدرت، توزیع قدرت دولتها در نظم بین‌المللی را به شیوه‌ای کاملاً متفاوت توضیح می‌دهد. براساس نظریه‌گذار قدرت، قدرت‌های نو ظهور اغلب از نظم بین‌المللی ایجاد شده توسط قدرت مسلط جهان رضایت ندارند. این نارضایتی قدرت‌های نو ظهور ناشی از این واقعیت است که نظم بین‌المللی از بسیاری جهات به نفع سازندگان و متحدان آن بوده و قدرت‌های نو ظهور همچنان در وضعیت نامساعدی قرار دارند. این نارضایتی منجر به رویارویی میان قدرت‌های مسلط و نو ظهور شده و در نتیجه، دولت‌های ناراضی به چالشگران نظم بین‌المللی تبدیل شده و برای اصلاح یا فروپاشی نظم موجود و ایجاد نظم جدید تلاش می‌کنند. در این راستا، اقتصادهای نو ظهور (بریکس) در تلاش برای به چالش کشیدن نظم بین‌المللی ایجاد شده توسط ایالات متحده هستند. (Feng, et al. 2020) در حالی که قدرت مسلط تمایلی به تسلیم داوطلبانه قدرت خود در نظم بین‌الملل ندارد. قدرت‌های نو ظهور برای ایجاد یک نظم بین‌المللی جدید، از زور استفاده می‌کنند و در نتیجه جنگ قدرت‌های بزرگ، براساس نظریه‌گذار قدرت، رخ خواهد داد. اگر قدرت‌های نو ظهور از وضع موجود راضی باشند، انتقال مسالمت‌آمیز قدرت امکان‌پذیر است. نارضایتی به عنوان یک پدیده متغیر است؛ در حالی که واقع‌گرایان آن را ثابت در نظر می‌گیرند و باور دارند که دولتها تا زمانی که کاملاً بر سیستم مسلط نشوند، به قدرت‌های طرفدار وضع موجود تبدیل نمی‌شوند. (Mearsheimer, 2001)

خواستگاه و تکامل گروه بریکس

خواستگاه تشکیل گروه بریکس به اوایل دهه ۲۰۰۰، بر می‌گردد. رشد اقتصادی سریع اقتصادهای نو ظهور باعث شد تا آنها خواستار اصلاحات در ساختار حکمرانی جهان

شوند. اصطلاح «بریک»^۲ اولین بار در سال ۲۰۰۱ توسط جیم اونیل^۳، رئیس وقت مدیریت دارایی گلد من ساکس، در یک مقاله ابداع شد. (Nail, 2001: 33) اونیل برزیل، روسیه، هند و چین را به عنوان اقتصادهای نو ظهور معرفی کرد که پتانسیل تأثیرگذاری قابل توجه بر چشم انداز اقتصادی جهان در دهه های آینده دارند. بلوک اصلی بریکس در سال ۲۰۰۶ زمانی تشکیل شد که وزرای خارجه چهار کشور گفتگوهای سیاسی را آغاز نموده (Besada & Tok, 2014: 78) و جایگاه شان را به عنوان یک گروه سیاسی تثبیت کردند. در اولین اجلاس در سال ۲۰۰۹، «بریک» در یکا ترین بورگ^۴ روسیه تبدیل به یک واقعیت سیاسی شد. (Mielniczuk, 2013: 1075) بریکس به دنبال افزایش تعامل و همکاری با دولت های غیر عضو بریکس، مخصوصا کشورهای جهان سوم و در حال ظهور است. (Duggan, 2015: 19)

بریکس حدود ۴۳ درصد از جمعیت جهان را دارا می باشد. (Harden, 2014: 3) همچنین در سال ۲۰۰۱، سهم بریک از تولید ناخالص داخلی بریک ۹ درصد تولید ناخالص جهان بود؛ اما در سال ۲۰۱۶، این سهم به ۲۵ درصد رسید و بریکس سهم ۲۵ درصد تولید ناخالص جهانی را در اختیار داشت. (Lemco, 2016: 2) گروه بریکس در ابتدا چهره مالی و اقتصادی داشت؛ اما تدریجا به مسائل امنیتی و سیاسی نیز ورود پیدا کرد. در بسیاری از مسائل امنیتی بین المللی، گروه بریکس دارای مواضع مشترک بوده و از یکصدایی برخوردار بوده اند. جالب توجه اینکه در عمر چند دهه ای نظام برتون وودز

^۲ -BRIC

^۳ -Jim O'Neill

^۴ -Yekarinburg

و پسا برتون وودز، چنین چالش قابل توجه جلو آمریکا و غرب پدیدار نشده است. (موسوی، ۱۴۰۲: ۱۴۶)

ائتلاف بریک در ۱۶ ژوئن سال ۲۰۰۹، به عنوان یک اتحاد تجاری اقتصادی با هدف به چالش کشیدن نفوذ غرب پایه‌گذاری شد. کلیه دولت‌های گنجانده شده در این گروه، با یک مفهوم جهانی، یعنی اقتصادهای در حال توسعه گردهم آمده‌اند. اهداف اصلی این سازمان را می‌توان کاهش پیامدهای بحران اقتصادی جهانی، بهبود کیفیت زندگی مردم و حمایت از انتقال تدریجی به فناوری‌های بالا در وسیع‌ترین بخش‌های ممکن، مطرح کرد. در بسیاری از زمینه‌ها بریکس به یک جامعه استراتژیک تبدیل شده که اساس آن فعالیت سیاسی و پایه‌های امنیتی، حوزه اقتصادی و مالی، مدیریت فرهنگی و همکاری در حوزه بشردوستانه است. (Naskar, 2024:33)

با پیوستن آفریقای جنوبی در سال ۲۰۱۱، گروه «بریک» تبدیل به «بریکس» شد. بریکس از زمان تأسیس تا کنون شش مرحله کلیدی توسعه را پشت سر گذاشته است:

- مرحله شکل‌گیری (۲۰۰۹-۲۰۱۱): اجلاس اولیه، اصلاحات مالی و همکاری اقتصادی را اولویت بخشیدند. (John, 2012)

- نهادسازی (۲۰۱۲-۲۰۱۵): راه‌اندازی بانک توسعه و ترتیبات ذخیره احتیاطی، بیانگر پیشرفت‌های کلیدی در این مرحله به حساب می‌آید. (Stuenkle, 2015)

- توسعه استراتژیک (۲۰۱۶-۲۰۱۹): در این مرحله بریکس دستور کار خود را گسترش داده و همگرایی سیاسی، نوآوری دیجیتال و امنیت سایبری را مورد توجه قرار داد. (Pant & Saha, 2020)

- تاب آوری در مقابل بحران (۲۰۲۰-۲۰۲۲): گروه بریکس واکنش در برابر همه‌گیری [کرونا] را هماهنگ کرد و نشست‌های مجازی با محوریت سلامت عمومی برگزار کرد. (اعلامیه ۲۰۲۱ بریکس)

- گسترش جهانی (۲۰۲۳-۲۰۲۴): با عضویت مصر، اتیوپی، ایران، امارات متحده عربی و عربستان سعودی جایگاه ژئوپلیتیکی عظیم‌تر را به خود اختصاص داده و تا حدودی به گسترش جهانی دست یافت. (اجلاس ۲۰۲۴ بریکس)

- دورنمای آینده: دستور العمل آینده شامل توسعه پایدار، تغییرات دیجیتال و مسئله ارز بریکس است. در حال حاضر بریکس صدای جنوب جهانی است که به دنبال به چالش کشیدن نهادهای مسلط غربی و تقویت چند جانبه‌گرایی و چندقطبی است. (Aparajita, 2023)

عوامل ظهور بریکس به عنوان یک گروه تأثیرگذار در نظام بین‌الملل

سه عامل و فاکتور را می‌توان در ظهور بریکس به عنوان کنشگر مهم در مسائل جهانی مورد توجه قرار داد:

۱. بحران مالی جهانی ۲۰۰۸: بحران مالی سال ۲۰۰۸ آسیب‌پذیری نظم مالی تحت استیلای غرب را آشکار کرده و اعتبار نهادهای کلیدی مانند صندوق بین‌المللی پول، بانک بین‌المللی بازسازی و توسعه^۵، و ایالات متحده را زیر سوال برد. نهادهای مذکور در مدیریت بحران با شکست مواجه شده و باعث افزایش نارضایتی‌ها شد. گروه بریکس با استفاده از فضای ایجاد شده، به دنبال به چالش

کشیدن سلطه غرب و ترویج یک سیستم چندقطبی برآمد. (Xiaoyun & Carey, 2016, p. 7) بی‌اعتباری نهادهای تحت سلطه آمریکا در مدیریت بحران‌های اقتصادی باعث شد تا گروه بریکس به فکر نظام جایگزین برآمده و برای این کار چشم‌انداز آینده را تعریف کرد.

۲. افول نسبی قدرت جهانی ایالات متحده: گرچه ایالات متحده همچنان قدرت نظامی و اقتصادی برتر جهان است؛ اما سلطه نسبی جهانی آن تضعیف شده است. جوسف نای با اشاره به مسائل داخلی مانند رشد اقتصادی، کاهش سرمایه‌گذاری و افت شدید عملکرد آموزشی؛ اذعان می‌دارد که این کاهش نسبی است نه مطلق. کاهش بهره‌وری فناوری و صنعتی، باعث محدودیت در ظرفیت رهبری جهانی ایالات متحده شده. این تغییرات، فضایی را برای ائتلاف‌های نو ظهوری مانند بریکس ایجاد کرده تا خود را در صحنه جهانی مطرح کند. (Maihold, 2023) با توجه به گمانه‌زنی‌های فراوان مبنی بر افول قدرت هژمونی آمریکا مسئله گذار قدرت به قدرت‌های نو ظهور مطرح است که در این راستا گروه بریکس به عنوان بهترین و مناسب‌ترین جایگزین مطرح است.

۳. فقدان پویایی اتحادیه اروپا: رشد اقتصادی محدود اتحادیه اروپا و گسست داخلی، نفوذ جهانی اروپا را، مخصوصاً در مقایسه با قدرت‌های نو ظهور، تضعیف کرده است. شکست استراتژی لیسبون، با هدف تبدیل اروپا به رقابتی‌ترین اقتصاد جهان تا سال ۲۰۱۰، ناهماهنگی سیاست‌های اتحادیه اروپا را برجسته کرد. (Kappel, 2015, pp. 4-5)

با دست به دست هم دادن این سه عامل و فاکتور، زمینه ظهور گروه بریکس به عنوان یک گروه نو ظهور و چالشگر فراهم شد. این ظهور به دنبال تغییر نظام تک قطبی به رهبری آمریکا برآمده و خواستار نظام چندقطبی و چند جانبه گرا در نظام بین الملل شده است.

نقش سیاسی بریکس در تغییر نظم تک قطبی

گروه بریکس در عرصه سیاسی مجموعه اقداماتی را به صورت هماهنگ انجام داده اند، تا نارضایتی خود را از ساختار بین المللی موجود اعلام نموده و خواستار اصلاحات نظم بین الملل شوند. اولین اجلاس سران کشورهای عضو بریکس در سال ۲۰۰۹، تلاش راهبردی از جانب قدرت های نو ظهور برای حمایت از نظم جهانی چندقطبی و مطالبه نفوذ جهانی بیشتر در نهادهای جهانی مانند صندوق بین المللی پول و بانک جهانی تلقی می شود. گروه بریکس، لزوم اصلاحات در مدیریت جهانی با تأکید بر منافع کشورهای در حال توسعه را در دستور کار قرار دادند. در واکنش به مداخلات غرب در جریان بهار عربی، کشورهای بریکس اصل عدم مداخله را مورد تأکید قرار داد و نسبت به تلاش های تغییر رژیم که فاقد جایگزین های مناسب برای مدیریت هستند و ثبات منطقه را با خطر مواجه می کند، هشدار دادند. مداخله ناتو در سال ۲۰۱۱ در لیبی، که ابتدا با دلایل بشر دوستانه توجیه می شد، تبدیل به نقطه عطف شد؛ زیرا کشورهای بریکس، مخصوصاً روسیه و چین، ماموریت ناتو را به دلیل تلاش برای تغییر رژیم و فراتر رفتن از اختیاراتش مورد انتقاد شدید قرار دادند. تجربه لیبی، تردید گروه بریکس را نسبت به مداخلات بشردوستانه به رهبری غرب افزایش داد و همین مسئله باعث شد تا در مورد سوریه

موضع هماهنگ اتخاذ کنند، و اقدام نظامی را مورد انتقاد قرار داده و بر راه حل‌های دیپلماتیک تأکید کنند. (Morris, 2013, pp. 1265-1267)

اعضای بریکس در برابر تحریم‌های اعمال شده توسط غرب علیه روسیه موضع واحد اتخاذ کردند و استدلال‌شان این بود که چنین اقداماتی ناقض قوانین بین‌المللی و تضعیف‌کننده منشور سازمان ملل است. به باور این گروه تحریم‌های یکجانبه، مخصوصاً تحریم‌هایی که فاقد مجوز شورای امنیت هستند، مانع بهبود اقتصاد جهانی شده و دستور کارهای حمایت‌گرایانه را ترویج می‌کند. از منظر کشورهای عضو بریکس، ایجاد محدودیت‌های مختلف برای کشورهای دیگر با انگیزه‌های سیاسی، باعث تشدید رقابت ناعادلانه و نابرابری‌های ساختاری در نظام اقتصادی جهان خواهد شد. در این زمینه اتحاد میان روسیه و چین به صورت قابل توجه افزایش یافته و همکاری‌های استراتژیک برای کاهش وابستگی را در دستور کار قرار داد. (Chellaney, 2012, p. 4)

در مورد مسئله هسته‌ای ایران، کشورهای عضو بریکس همواره با هرگونه مداخله نظامی یکجانبه مخالفت کرده و حمایت قوی خود را از حق ایران برای دستیابی به انرژی هسته‌ای صلح‌آمیز مطابق با تعهدات بین‌المللی ابراز داشته‌اند. گروه بریکس بر ضرورت حل اختلاف از طریق دیپلماسی و گفتگو، مخصوصاً در چارچوب اژانس بین‌المللی انرژی اتمی و قطعنامه‌های شورای امنیت، تأکید دارد. (Mohammed, 2015, p. 54) میخائیل کالوگین، رئیس اداره امور کشورهای عضو بریکس در وزارت امور خارجه روسیه، پس از خروج آمریکا از برنامه جامع اقدام مشترک (برجام)، تحریم‌های فراسرزمینی ایالات متحده را به نمایندگی از گروه بریکس ناقض هنجارهای چند جانبه خواند. تعامل اعضای بریکس با ایران، مخالفت وسیع آن‌ها را با یکجانبه‌گرایی منعکس نموده و تعهد آن‌ها را

به یک ساختار حاکمیت جهانی کثرت‌گرا تقویت می‌کند. (Al-Alyawi, 2020, p.)

(251)

یکی دیگر از حوزه‌های کلیدی که در آن کشورهای بریکس به صورت دسته‌جمعی در برابر هژمونی ایالات متحده از خود مقاومت نشان داده اند، امنیت سایبری است. بسیاری از کشورهای عضو بریکس نقض‌های سایبری را تجربه کرده‌اند. گروه بریکس در واکنش، گام‌های هماهنگی را برای کاهش وابستگی به زیر ساخت‌های دیجیتال تحت کنترل ایالات متحده برداشته‌اند. جالب توجه اینکه روسیه یک پروژه شبکه فیبر نوری راهبردی را آغاز کرده که مراکز اصلی کشورهای بریکس، ولادی وستوک، شانتوی چین، چنای هند، کیپ تاون افریقای جنوبی و برزیل را بهم متصل نموده و از این طریق شبکه‌های ایالات متحده را دور می‌زند. ولادیمیر پوتین، رئیس جمهور روسیه، از این ابتکار حمایت کرده و خواستار افزایش حاکمیت دیجیتال و ترویج فناوری‌های توسعه یافته روسی به عنوان جایگزین‌های امن برای پلتفرم‌های غربی شده است. (Zidane, 2013, pp. 151-153)

حوزه‌ای دیگری که گروه بریکس از جهت سیاسی به دنبال به چالش کشیدن نظام تک‌قطبی به رهبری غرب است، مناقشه اسرائیل و فلسطین است. کشورهای عضو بریکس همواره ساخت شهرک‌های اسرائیلی را محکوم کرده و آن‌ها را نقض قوانین بین‌المللی می‌دانند. بلوک بریکس حمایت‌شان را از تأسیس یک کشور مستقل فلسطینی مجدداً مورد تأکید قرار داده و مذاکرات مستقیم میان دو طرف را تشویق می‌کنند. با این حال، این گروه به میانجیگری غرب اعتماد نداشته و آن را در راستای منافع اسرائیل تلقی می‌کنند. همچنین این گروه بر اصول حاکمیت، تمامیت ارضی و پای‌بندی به قوانین بین‌المللی به عنوان اصول اساسی نظم جهانی تأکید دارد. (Al Alyawi, 2020, p. 251)

در مجموع، اقدامات سیاسی بریکس در تغییر نظم تک‌قطبی بازتاب دهنده یک استراتژی منسجم با هدف ایجاد موازنه در برابر سلطه غرب و ارتقای یک نظام بین‌المللی چندقطبی است. کشورهای عضو بریکس، از طریق هماهنگی دیپلماتیک، مخالفت با تحریم‌های یکجانبه، حمایت از حاکمیت ملی و سرمایه‌گذاری در استقلال دیجیتال، به دنبال ترسیم و تجسم یک چشم‌انداز جمعی است که ریشه کثرت‌گرایی، قانون‌گرایی و جهان‌شمولی دارد.

گسترش بریکس صرفاً یک توسعه اداری نیست؛ بلکه یک استراتژی سیاسی آگاهانه با هدف تغییر شکل حکومت جهانی و کاهش سلطه قدرت‌های سنتی غربی است. کیپگن و چاکرابارتی^۶ استدلال می‌کنند که ورود اعضای جدید، نشان دهنده حرکت عمده‌ای از سوی بریکس برای تقویت نفوذ ژئوپلیتیکی خود و ارائه جایگزین چندقطبی‌تر برای نظم بین‌المللی موجود است. راهبرد گسترش بریکس، چشم‌انداز گسترده‌تر این بلوک برای به چالش کشیدن ساختار هژمونیک تک‌قطبی، عدم مداخله و عدالت جهانی، تأکید دارد. بریکس، با تنوع‌بخشی به اعضای خود، مشروعیت و قدرت چانه‌زنی خود را در نهادهای بین‌المللی تقویت نموده و از این طریق ظرفیت خود را برای رقابت با چارچوب‌های قدرت و تصمیم‌گیری غرب محور افزایش می‌دهد. (Kipgen &

Chakrabarti, 2022

بنابر این نقش سیاسی بریکس برای مقابله با نظام تک‌قطبی در مجموعه اقدامات مختلف بریکس در سیاست بین‌الملل منعکس شده و این گروه خواستار به چالش کشیدن نظام تک‌قطبی غرب محور است.

نقش اقتصادی بریکس در تغییر نظم تک قطبی

گروه بریکس قدرت سیاسی خود را برخاسته از قدرت اقتصادی می‌داند و به گفته ماکس وبر که می‌گوید قدرت نظامی و اقتصادی دو روی یک سکه هستند. این گروه با توانمندی اقتصادی خود، قدرت چانه‌زنی سیاسی را افزایش داده است. نظام اقتصادی جهان متشکل از سه رکن بهم پیوسته نظام مالی بین‌المللی، نظام پولی بین‌المللی و نظام تجارت بین‌المللی، است. این نهادها توسط سه نهاد اصلی اداره می‌شوند: صندوق بین‌المللی پول، بانک بین‌المللی بازسازی و توسعه و سازمان تجارت جهانی که مجموعاً فرایندهای جهانی شدن اقتصاد را تقویت می‌کنند. بین‌المللی شدن فزاینده تولید، ادغام مالی و جریان‌های سرمایه‌گذاری، استقلال اقتصادی ملی را به صورت قابل توجه کاهش داده است. یکی از اولین قربانیان این روند، فرسایش حاکمیت دولت بر عوامل کلیدی تولید بوده است. (Wolff, 2016, p. 20)

ریشه‌ها و ساختارهای صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی، بازتاب دهنده اولویت‌های استراتژیک قدرت‌های غربی، مخصوصاً ایالات متحده و بریتانیا، است. با توجه به اینکه ایالات متحده حدود ۲۰ درصد از سرمایه این نهاد را تأمین می‌کند، این نهاد دارای قدرت رأی غالب و حق وتوی موثر است. نهادهای مذکور بر اساس چارچوب‌های حقوقی و اقتصادی غربی الگوبرداری شده و رهبری آن‌ها در حالت ابهام قرار دارد. معمولاً یک امریکایی ریاست بانک جهانی را عهده دار است؛ در حالی که ریاست صندوق بین‌المللی پول به عهده اروپا است. حق رأی در این نهادها براساس کمک‌های مالی تعریف شده، نه جمعیت. این مسئله نفوذ نابرابر را برای کشورهای ثروتمندتر نهادینه می‌کند. علاوه براین، غالباً تخصیص وام با منافع ژئوپلیتیکی اهداکنندگان اصلی همسو بوده و فاقد شفافیت و پاسخگویی عمومی است. وابستگی صندوق بین‌المللی پول به

بازپرداخت‌های کشورهای در حال توسعه، بار بیشتری بر اقتصادهای شکننده تحمیل نموده و نابرابری‌های نظام مند را در اقتصاد جهانی تقویت می‌کند. (Al-Alyawi, 2020, p. 252)

کشورهای عضو بریکس، بر خلاف اقتصادهای بزرگ دیگر، علیرغم تنوع اقتصادی، در مورد بسیاری از مسائل اقتصادی جهان مواضع مشترک دارند. آن‌ها طرفدار نظم اقتصادی بین‌المللی اصلاح شده و عادلانه‌تر هستند و به صورت جمعی یکجانبه‌گرایی ایالات متحده را انکار می‌کنند. هدف اصلی، کاهش وابستگی به دلار امریکا که بر سیستم پولی جهان تسلط دارد و اقتصادها را در معرض خطرات ناشی از نوسانات دلار قرار می‌دهد، می‌باشد. همچنین بریکس خواستار توزیع مجدد قدرت رأی در صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی است، و استدلال می‌کنند که باید به اقتصادهای نو ظهور مجال بیشتر داده شده و امتیاز وتوی غرب از بین رود. علاوه بر این، گروه بریکس گذار به سمت یک سیستم مالی مبتنی بر چند ارزی را مورد حمایت قرار داده و خواستار چرخش رهبری در موسسات مالی جهانی، با کاندیداهایی از کشورهای در حال توسعه، هستند. (Issa, 2015, p. 114)

بریکس در سالهای اخیر تلاشهای قابل توجه برای نشان دادن پتانسیل خود در پیشبرد اصلاحات اقتصاد جهان، نه تنها به نفع اعضای خود، بلکه برای کلیه کشورهای جنوب انجام داده است. (Hashim, 2020, p. 129) امروزه کشورهای عضو بریکس، به عنوان مشارکت‌کنندگان اصلی در رشد اقتصادی جهان، وزنه‌ای مهمی در برابر حاکمیت مالی به رهبری غرب به حساب می‌آیند. بسیاری از تحلیل‌گران پیش‌بینی می‌کنند که در نهایت این اقتصادهای نوظهور امکان دارد از بُعد اقتصادی از غرب پیشی گرفته و به یک

معماری مالی جهانی متعادل تر و فراگیرتر کمک کند. استراتژی‌های اقتصادی بریکس را می‌توان در سه حوزه اصلی تجارت شاهد بود:

- اول؛ بلوک بریکس نقش تأثیرگذار در سازمان تجارت جهانی ایفا نموده و از منافع کشورهای در حال توسعه حمایت می‌کند.
- دوم؛ گروه بریکس در چارچوب‌های تجاری و سرمایه‌گذاری منطقه‌ای و چند جانبه به صورت فعال برای افزایش نفوذ استراتژیک خود مشارکت دارند.
- سوم؛ اجلاس‌های بریکس و انجمن‌های اقتصادی مرتبط به زمینه‌ای رسمی برای تقویت همکاری تجاری و همسویی سیاست‌ها بین کشورهای عضو

تبدیل شده است. (Purugganan et al., 2013, p. 5)

با توجه به پویایی‌های مطرح شده، بریکس آماده گسترش حضور تجاری و سرمایه‌گذاری در مناطق مختلف بوده و خواهان افزایش نفوذ نهادی خود در صندوق بین‌المللی پول، بانک جهانی و نهادهای مشابه است. بریکس برای هماهنگ‌سازی سیاست‌های اقتصادی خود، تلاش فراوان کرده است. روسیه و چین، در سطح منطقه‌ای، از نهادهایی مانند سازمان همکاری شانگهای برای افزایش دسترسی استراتژیک خود و محدود کردن دخالت‌های ایالات متحده استفاده می‌کنند، در حالیکه برزیل و آفریقای جنوبی تلاش‌هایی را برای گسترش مشارکت‌های سیاسی و تجاری در کلیه مناطق امریکای لاتین و آفریقا رهبری می‌کنند. در عین حال، ایالات متحده، اروپا و چین هنوز هم تا حدودی زیادی به توافق نامه‌های تجاری دوجانبه از قبل موجود وابسته هستند.

(Bremmer, 2013, p. 284)

در مجموع می‌توان گفت که با توجه به توانایی و پتانسیل اقتصادی کشورهای عضو بریکس، این کشورها به طور قابل توجه به عنوان رقبای بالقوه سازمان همکاری و توسعه اقتصادی^۷ به رهبری غرب محسوب می‌شوند. چین در بخش تولید، هند در بخش خدمات و روسیه و برزیل به عنوان تأمین‌کنندگان اصلی مواد اولیه در جهان سلطه و استیلا دارند.

(BRICS and The World Order, 2013, p. 19)

تأثیرگذاری گروه بریکس بر نظم جهانی

بریکس تمثیل‌کننده یک پروژه ژئوپلیتیکی یک پارچه است که با هدف تغییر شکل نظام بین‌الملل و تبدیل آن از ساختار تک‌قطبی تحت سلطه ایالات متحده به ساختار چندقطبی، که در آن قدرت‌های نو ظهور نقش موثرتری ایفا کند، تشکیل شده است. اقدامات هماهنگ این گروه از چند طریق به تسریع این تحول کمک می‌کند:

- ۱- کاهش قدرت نسبی ایالات متحده: در جریان دو دهه گذشته، قدرت نسبی ایالات متحده با فرسایش قابل توجه، مخصوصاً در مقایسه با قدرت‌های نو ظهور مانند چین، مواجه شده است. این تغییر را مخصوصاً در شاخص‌های اقتصادی می‌توان بیشتر متوجه شد. براساس داده‌های صندوق بین‌المللی پول، سهم ایالات متحده از تولید ناخالص داخلی جهان، که براساس برابری قدرت خرید^۸ اندازه‌گیری می‌شود، از ۲۰/۲ درصد در سال ۲۰۰۰، به ۱۵/۷ درصد در سال ۲۰۲۳ کاهش یافته است. در مقابل سهم

^۷ -OECD

^۸ - urchasing power parity

کشورهای بریکس در همین دوره زمانی از ۱۹/۴ به ۳۱/۵ افزایش یافته است. (IMF, 2023, pp. 47-52) در حالی که کاهش نسبی سلطه اقتصادی ایالات متحده بیانگر تغییرات ساختاری گسترده است، کشورهای بریکس به صورت راهبردی خود را در جایگاهی رسانده‌اند که از این روند به خوبی مستفید شده‌اند. این توازن مجدد اقتصادی، بیانگر توزیع مجدد قدرت در نظام بین‌الملل و حاکی از نفوذ فزاینده بریکس بر حاکمیت اقتصادی جهان و حرکت جهان به سمت چندقطبی شدن است. چنانچه آکاریا باور دارد که پایان نظم جهانی آمریکا نتیجه فروپاشی ناگهانی قدرت آمریکا نیست، بلکه تغییر تدریجی به سمت جهانی شدن چندقطبی با نقش محوری بریکس در توزیع مجدد قدرت جهانی است. (Acharya, 2023, p. 87)

۲- تشکیل یک بلوک ژئوپلیتیکی موازی: گروه بریکس به دنبال تثبیت جایگاه این گروه به عنوان یک وزنه ژئوپلیتیکی در مقال بلوک غرب است. این گروه، مخصوصاً بعد از مرحله گسترش در سال ۲۰۲۳، جایگاه یک بلوک ژئوپلیتیکی موازی با قدرت‌های سنتی غرب را به خود اختصاص داده است. با گسترش بیشتر این گروه در سال ۲۰۲۳، کشورهای زیر در حال حاضر عضو بریکس هستند: دو قدرت هسته‌ای (روسیه و چین)؛ دو کشور از ده اقتصاد برتر جهان (چین و هند)؛ سه کشور از بزرگترین تولید کنندگان نفت جهان (روسیه، عربستان امارات متحده عربی)؛ و چهار کشور از پنج کشور گروه اقتصادهای نو ظهور (گروهی که شامل چین، هند، برزیل، روسیه، مکزیک، اندونزی و ترکیه می‌شود. (Horber et al., 2024, pp112-115)

گسترش بریکس در این مقیاس از قدرت‌های مهم بیانگر تغییر استراتژیک در ساختار قدرت جهانی است که کشورهای محوری را در مناطق ژئوپلیتیکی متنوع گرد هم آورده و پایگاه جغرافیایی را شکل می‌دهد که به دنبال به چالش کشیدن حکومت جهانی غرب هستند.

۳- ترویج و شکل دادن یک مدل جایگزین حکومت جهانی: بریکس، جدا از مسئله اقتصاد و ژئوپلیتیک، به دنبال ترویج یک مدل جایگزین حکومت جهانی است که برخاسته از اصولی متفاوت از اصول نظام بین‌المللی تحت سلطه غرب است. در مدل ارائه شده توسط بریکس، احترام به حاکمیت ملی، اصل عدم مداخله در امور داخلی کشورها و تعهد به چند جانبه گرایی فراگیر محوریت دارد. به عنوان مثال، بریکس اغلب از مداخلات به رهبری غرب که اجماع بین‌المللی را دور می‌زند، انتقاد دارد. چارچوب ارائه شده از جانب بریکس، توسعه پایدار، همبستگی میان کشورهای جنوب جهان و ترویج گفتگوی بین فرهنگی و بین تمدنی را به عنوان عناصر اساسی یک نظم جهانی عادلانه‌تر و فراگیرتر تعریف می‌کنند. (Horn & Watson, 2022, pp. 78-)

85

نقطه تکامل خواست جمعی این گروه برای نظم جهانی دموکراتیک‌تر، عادلانه‌تر و نماینده محورتر در اجلاس بریکس در سال ۲۰۲۳ با تصویب «بیانیه ژوهانسبورگ» بود که در این اجلاس صراحتاً سیاست‌های سلطه‌جویانه و استانداردهای دوگانه نظام بین‌الملل موجود را به نقد کشید.

گروه بریکس و بازسازی نظم سیاسی-اقتصادی موجود

بریکس در تلاش اصلاحات ساختاری عمیق در نظام اقتصادی و مالی جهان شکل گرفته به رهبری و هژمونی آمریکا بعد از جنگ جهانی دوم است. تلاش‌های اعضای بریکس سه حوزه مرتبط با هم را هدف قرار داده که این سه حوزه عبارتند از کاهش سلطه دلار آمریکا، ایجاد نهادهای جایگزین و اصلاح حاکمیت اقتصادی جهان. در صورت موفقیت گروه بریکس در تضعیف سلطه دلار، شاهد یک تغییر تاریخی در سیستم مالی جهانی، شبیه‌گذار جهان از استاندارد طلا به سیستم برتون ووزد، خواهیم بود. (Dogan et al., 2021, pp. 215-220) به باور لی و وو^۹ نهادهای مالی بریکس برای از بین بردن معماری مالی بین‌المللی موجود طراحی نشده‌اند؛ بلکه به دنبال ایجاد یک سیستم مکمل هستند که بتواند آسیب‌پذیری‌های ژئوپلیتیکی ناشی از وابستگی بیش از حد به نهادهای آمریکا محور را از بین برد. (Dogan et al., 2021, pp. 215-220)

علاوه بر اصلاح ساختار اقتصادی و مالی، گروه بریکس یک استراتژی چند بُعدی را با هدف به چالش کشیدن سلطه ژئواستراتژیک دیرینه ایالات متحده دنبال می‌کند. این استراتژی شامل ترویج یک معماری امنیتی جایگزین، به چالش کشیدن روایت‌های ایدئولوژیک غرب و تلاش‌های هماهنگ برای مقابله با رژیم‌های تحریمی به رهبری ایالات متحده است. تلاش‌های کشورهای بریکس برای به چالش کشیدن هژمونی فرهنگی و معرفت‌شناختی غرب، مخصوصاً در شکل‌گیری گفتمان‌های جایگزین در مورد توسعه، حکومت‌داری و نظم جهانی، نتایج ملموس و عینی به باور آورده است. (ibid.)

^۹ -Liu and Wu

در بُعد سیاسی گروه بریکس با حمایت از یک نظم بین‌المللی فراگیرتر و چندقطبی که بازتاب دهنده منافع اقتصادهای نوظهور و کشورهای در حال توسعه باشد، به دنبال تغییر حکمرانی جهانی است. تلاشهای مذکور شامل ارتقای صدای کشورهای جنوب، ترویج چند جانبه‌گرایی واقعی و به چالش کشیدن معماری سنتی نهادهای بین‌المللی تحت سلطه غرب، می‌شود. تلاش بریکس در جذب کشورهای جنوب جهان، مشروعیت آن را به عنوان جایگزینی برای نهادهای تحت سلطه غرب تقویت می‌کند. (Samar, 2023, pp. 110-117)

تلاش‌های بریکس در بُعد سیاسی افزایش و تقویت چند جانبه‌گرایی واقعی، تقویت کنشگران منطقه‌ای و اصلاح نظام چند جانبه است. در مجموع می‌توان گفت که ظهور بریکس نشان دهنده چالش ساختاری برای سلطه ایالات متحده و نوعی گذار قدرت است، هرچند این چالش ظریف است و لزوماً مستلزم رویارویی مستقیم نیست. باوجود اینکه رهبران بریکس تصمیم مخالفت مستقیم با ایالات متحده را نوعاً انکار می‌کنند، اما اقدامات هماهنگ آن‌ها بیانگر تلاش برای گذار قدرت از غرب جهان به جنوب جهان است.

نتیجه‌گیری

گروه بریکس از یک اصطلاح سرمایه‌گذاری مطرح شده در سال ۲۰۰۱، تبدیل به یک بلوک سیاسی و اقتصادی قدرتمند شده که بیانگر تحول مهم در نظم جهانی تک‌قطبی آمریکا محور است. گروه بریکس که در آغاز پیدایش خود شامل کشورهای برزیل، روسیه، هند و چین بود، در سال ۲۰۱۰ آفریقای جنوبی را نیز زیر چتر خود جای داده و با برگزاری اجلاس‌های سالانه به مرور ابتکار عمل در تغییر نظام بین‌الملل را روی دست

گرفت. توسعه و گسترش این بلوک در اجلاس کازان با پذیرش ۵ عضو جدید، اهمیت این گروه در تغییر نظام بین‌الملل و گذار قدرت از بلوک غرب به رهبری آمریکا به جنوب جهان را آشکار کرد.

در مجموع می‌توان ادعا کرد که کشورهای عضو بریکس از وزن ژئوپلیتیکی و اقتصادی قابل توجه برخوردار گشته است. بریکس بیش از ۴۰ درصد جمعیت جهان را شامل می‌شود و حدود ۳۱/۵ درصد از تولید ناخالص جهانی را به خود اختصاص داده که این سهم قابل توجه قدرت نفوذ در تصمیم‌گیری‌های جهانی را به این گروه اعطا کرده است.

در بُعد نهادی، کشورهای عضو بریکس ساختاری موازی با سیستم‌های مالی تحت رهبری غرب به وجود آورده اند. این گروه به دنبال تضعیف سلطه مالی ایالات متحده است. تجارت داخلی میان کشورهای عضو بریکس با ارزهای محلی از ۷ درصد در سال ۲۰۱۱، به حدود ۳۰ درصد تا سال ۲۰۲۳ افزایش یافته، در حالیکه سهم ذخایر ارزی دلار از ۸۵ درصد به زیر ۷۰ درصد کاهش یافته است. تلاش‌های این گروه برای ایجاد جایگزین‌هایی برای سیستم سوئیت و اصلاح حاکمیت موسسات جهانی، بیانگر تعهد این گروه به یک نظم عادلانه‌تر چندقطبی است.

گروه بریکس از بُعد سیاسی، دارای مواضع هماهنگ در مورد مسائل مهم جهان هستند و نقش سیاسی بریکس در گذار از جهان تک‌قطبی به جهان چندقطبی غیر قابل انکار است. انتقادات صریح بلوک از مداخلات نظامی غرب، مخالفت با تحریم‌ها علیه روسیه و ایران، دفاع از حقوق هسته‌ای ایران، محکوم کردن شهرک‌سازی‌های رژیم صهیونیستی و ارتقای امنیت سایبری و حاکمیت ملی، از مسائل سیاسی مهمی است که بریکس خواهان ایفای نقش فعال است. با گسترش عضویت این گروه در چارچوب

«بریکس پلاس»، تلاش برای معماری جهانی موازی را اشکار می‌کند که ریشه آن در حاکمیت دولت، عدم مداخله و اصلاح نهادهای چند جانبه دارد تا بازتاب دهنده اولویت‌های کشورهای جنوب باشد.

سرچشمه‌ها

الف: منابع فارسی

- شیرخانی، محمد علی، محروق، فاطمه ۱۳۹۷، گذار قدرت در شرق آسیا: چشم‌انداز گذار قدرت در پرتو پویایی‌های نوین منطقه، فصلنامه سیاست، دوره ۴۸، شماره ۴، صص ۱۰۰۱-۱۰۱۹.
- عرفانی، سید طاهر ۱۴۰۴، جنگ تجاری آمریکا و چین و تأثیر آن بر یکجانبه گرایی آمریکا، فصلنامه علمی-تحقیقی مطالعات سیاسی و بین‌المللی، ۲(۶)، صص ۱-۲۶.
- موسوی، سید محمد هادی ۱۴۰۲، الگوی راهبردی بریکس برای تغییر نظم بین‌الملل، فصلنامه محیط‌شناسی راهبردی ج.ا.ایران، سال هفتم، شماره ۴، صص ۱۳۷-۱۶۶.

ب: منابع انگلیسی:

- Al-Alyawi, S. M. S. (2020). The impact of the BRICS group on structuring the multipolar world order. Al-Kufa Journal of Legal and Political Sciences, 13(45/1), 215-264.
- "ancing & Instrumentalization". Journal of International & Global Studies. Vol 5. No 2. pp 76-95.

- Aparajita, B. (2023). BRICS currency and the dollar debate. Observer Research Foundation. Available on <https://www.orfonline.org/research/brics-currency-and-the-dollar-debate> (Accessed on March 20, 2025)
- Bremmer, I. (2013). A world without leadership - Every nation for itself: Winners and losers in a zero-sum world (F. Al-Dhahabi, Trans.; 1st ed.). Dar Al-Farabi.
- Chellaney Brahma(2012) The Cracks in the BRICS, <https://www.project-syndicate.org>
- Dogan, M., et al. (2021). BRICS exchange alliance: Connecting emerging markets. International Financial Review, 32(3), 215-220.
- Duggan, Niall. 2015. "BRICS & the Evolution of a New Agenda Within Global Governance". Springer International. Publishing Switzerland. pp 11-25.
- Feng, Y. (2013). Global Power Transitions and Their Implications for the 21st Century. Pacific Focus, 28(2), 170-189. <https://doi.org/10.1111/pafo.12007>
- Harden, Bryant -E. 2014. "The Diplomatic Ambitions of the BRIC States: Challenging the Hegemony of the West". Journal of International Relations & Foreign Policy. Vol. 2. No. 2. pp 1-18.
- Horn, N., & Watson, M. (2022). Alternative global governance models. International Organization, 76(2), 78-85.
- Issa, M. A. S. (2012). International economic problems: BRICS grouping as a model. International Politics Journal, Cairo: Al-Ahram Foundation, 51(50/200).

- Jim O'Neill, 'Building Better Global Economic BRICs' (Global Economics Paper 66, Goldman Sachs, November 30, 2001), <https://www.goldmansachs.com/pdfs/insights/archive/archive-pdfs/build-better-brics.pdf>.
- Kappel, R. (2015). Global power shifts and challenges for the global order. Policy Paper 2/2015. Hamburg: German Institute of Global and Area Studies. Available at: <https://tinyurl.com/4kmfyjkb> (Accessed: 03 May 2025).
- Kipgen, K. T., & Chakrabarti, S. (2022). The politics underpinning the BRICS expansion. *Journal of Liberty and International Affairs*, 8(3), 445-458. <https://doi.org/10.47305/JLIA2283445k> (Accessed: 02 June 2025).
- Lemco, Jonathan. 2016. "Are Emerging Markts Still Built on the BRICS" Vanguard Commentary. Source: Vanguard. pp 1-8.
- Lemke, D., Kugler, J., & Tammen, L. R. (2011) N.Power Transition Theory. TransResearch Consortium.
- Maihold, G. (2023). BRICS nations offer a new world order as alternative to the West. Frontline. Available at: <https://frontline.thehindu.com/news/brics-nations-offer-a-new-world-order-as-alternative-to-the-west/article66667657.ece> (Accessed: 12 April 2025).
- Mearsheimer, J. (2001). The Tragedy of Great Power Politics. <https://samuelbhfauredotcom.files.wordpress.com/2015/10/s2-mearsheimer-2001.pdf>

- Mielniczuk, Fabiano. 2013. "BRICS in the Contemporary World: changing identities, converging interests". Third World Quarterly. Vol 34. No 6. pp1075-1090.
- Mohammed, S. M. M. (2015). Middle powers in the international system: The case of Brazil 2002-2010. Gulf Research Center.
- Morris, J. (2013). Libya and Syria: R2P and the spectre of the swinging pendulum. International Affairs, 89(5), 1265-1283.
- Naskar, I. (2024). Neoliberalism, Geoeconomics and the Chinese Reality:
- Pant, H. V., & Saha, P. (2020). India and the BRICS: Norms, contestation, and the search for consensus. Rising Powers Quarterly, 5(1), 7-23. Available on <https://risingpowersproject.com/quarterly/india-and-the-brics-norms-contestation-and-the-search-for-consensus> (Accessed: May 12, 2025).
- Purugganan, J., et al. (2013). BRICS: A civil society perspective. Focus on the Global South, Bangkok, 5.
- Samar, H. M. (2023). Development priorities in the Global South: Food, energy, and finance. Third World Quarterly, 44(2), 65-72.
- The BRI Experience in Southeast Asia. In Global Political Economy, Geopolitics and International Security: The World in Permacrisis (pp. 257-
- Wolff, E. (2016). The International Monetary Fund: A superpower in the global arena (A. A. Ali, Trans.). National Council for Culture, Arts and Literature.

- Xiaoyun, L., & Carey, R. (2016). The BRICS in international development: The new landscape. Brighton: IDS, University of Sussex. Available at: <https://www.ids.ac.uk/publications> (Accessed: 04 May 2025).
- Yilmaz, S., & Xiangyu, W. (2020). Power Transition Theory Revisited: When Rising China Meets Dissatisfied United States. *China Quarterly of International Strategic Studies*, 1–25. <https://doi.org/10.1142/s2377740019500192>.
- Zidane, N. (2013). Russia's role in the Middle East and North Africa from Peter the Great to Vladimir Putin (1st ed.). Arab Science Publishers.

عرفان الله ستانکزي

د علمي څيړنو مرستيال، روښان پوهنتون
Irfanullah6066@gmail.com

دريافت مقاله: ۱۴۰۴/۰۹/۲۳

پذيرش مقاله: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

www.dawat.edu.af
Journal@dawat.edu.af

د افغانستان په سيمه ييز اقتصاد کې د واخان دهليز ارزښت او پر وړاندې يې ننگونې

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

نچور

دا څېړنه دواخان دهليز دافغانستان په سيمه ييز اقتصاد کې داهميت ارزونه کوي. د څېړنې اصلي هدف دا دی چې د واخان دهليز جغرافيايي موقعيت، اقتصادي ظرفيتونه، د سوداګرۍ او ترانزيت په پراختيا کې يې رول، او همدارنګه هغه امنيتي، سياسي او زيربنايي خنډونه وڅېړي چې د دې دهليز د فعالېدو پر وړاندې شتون لري. همدارنګه، څېړنه د يو کمربند يوه لار (BRI) او نورو سيمه ييزو اقتصادي پروژو په رڼا کې د واخان دهليز د ارزښت بدلون تحليل کوي. په دې څېړنه کې د اسنادو د تحليل ميتود کارول شوی دی او د دوهم لاس معلوماتو لکه علمي مقالې، نړيوال راپورونه، تاريخي اسناد، حکومتي سرچينې او معتبرې تحليلي څېړنې تر مطالعې لاندې نيول شوي دي. معلومات په سيستماتيک ډول تحليل شوي، تر څو د واخان دهليز اقتصادي، ترانزيتي او جيوستراتيژيک نقش روښانه شي. د څېړنې پايلې ښيي چې واخان دهليز د افغانستان لپاره د چين، منځنۍ آسيا او ختيځې آسيا سره د نښلولو يوه مهمه، لنډه او بديله سوداګريزه لاره ده. د دې دهليز فعالېدل کولای شي د افغانستان ترانزيتي عوايد زيات کړي، صادرات پراخ کړي، د پانګونې فرصتونه رامنځته کړي، او هېواد له اقتصادي انزوا وباسي. خو امنيتي اندېښنې، کمزورې زيربناوې، سياسي بې ثباتي او اداري ستونزې لا هم د تطبيق مهم خنډونه ګڼل کېږي. که دا ستونزې حل شي، واخان دهليز د افغانستان د اقتصادي ودې او سيمه ييز ادغام لپاره يو بنسټيز بدلون رامنځته کولای شي.

کلیدي کلمې: واخان دهليز، سيمه ييز اقتصاد، سوداګري او ترانزيت،

اقتصادي ادغام

Abstract

This study evaluates the significance of the Wakhan Corridor in Afghanistan's regional economy. The primary objective of the research is to examine the geographical location of the Wakhan Corridor, and its economic potential, moreover its role in the development of trade and transit, along with this security, political, and infrastructural challenges that hinder its operationalization. Furthermore, the study analyzes the changing significance of the Wakhan Corridor in light of the Belt and Road Initiative (BRI) and other regional economic projects.

The research employs a document analysis method and is based on secondary data sources, including scholarly articles, international reports, historical documents, government publications, and credible analytical studies. The collected information was systematically analyzed to clarify the economic, transit, and geostrategic role of the Wakhan Corridor.

The findings indicate that the Wakhan Corridor serves as an important, shorter, and alternative trade route connecting Afghanistan with China, Central Asia, and East Asia. The activation of this corridor has the potential to increase Afghanistan's transit revenues, expand export opportunities, attract investment, and reduce the country's economic isolation. However, security concerns, inadequate infrastructure, political instability, and administrative challenges continue to constitute major obstacles to its implementation. If these challenges are effectively addressed, the Wakhan Corridor could become a transformative catalyst for Afghanistan's economic growth and regional integration.

Keywords: Wakhan Corridor, Regional Economy, Trade and Transit, Economic Integration.

Dawat Academic Journal

Sixth Year, Issue 2
(Fall & Winter 2025)

Volume
13

Received: 2025/12/14
Accepted: 2026/03/16

www.dawat.edu.af
Journal@dawat.edu.af

سریزه

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ عَلَى آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ، أَمَّا بَعْدُ: واخان دهلیز د افغانستان په شمال ختیځ بدخشان ولایت کې هغه ستراتیژیکه او تاریخي سیمه ده چې د هېواد جغرافیایي او سیمه ییز اهمیت یې څو برابره کړی دی. دغه تنګ، اوږد او غرنی دهلیز د افغانستان یوازینی مستقیمه پوله ده چې د چین د سینګیانګ له ولایت سره یې نښلوي، او شاوخوا اتیا کیلومتره ګډه سرحد ورسره لري. په همدې ځانګړي موقعیت سره واخان د مرکزي او جنوبي اسیا ترمنځ د جغرافیایي او اقتصادي وصل مهمه نقطه جوړوي، چې افغانستان له تاجکستان، پاکستان او چین سره په سیمه ییزو همکاريو کې مهم رول ته رسوي. تاریخي شالید ښیي چې واخان دهلیز د ۱۹مې پېړۍ په وروستیو کې د روسیې او بریتانوي هند د سیالیو په ترڅ کې د حایلي سیمې (Buffer Zone) په توګه رامنځته شو. سره له دې چې دغه سیمه د سختو غرنیو لارو له امله تګ راتګ ته اسانه نه وه، خو د تاریخ په اوږدو کې د سوداګرۍ، کارواني لارو او د تمدنونو د وصل د یوې مهمې لارې په ډول پېژندل شوې ده.

نړیوال بدلونونه او د سیمې جیوپولیتیکي رقابتونه د واخان دهلیز ارزښت نور هم لوړوي. د چین - پاکستان اقتصادي دهلیز (CPEC)، کراکورم لویې لارې او د مرکزي اسیا د هېوادونو د اقتصادي همکاريو پراخې پروژې واخان په یوه حیاتي اقتصادي دهلیز بدلولي. دغه مسیر کولای شي افغانستان ته د سیمه ییزو او نړیوالو بازارونو د نښلولو نوې دروازې پرانیزي او د سوداګرۍ، ترانزیت، وارداتو او صادراتو لپاره تر پخوا پراخ فرصتونه رامنځته کړي.

په ټوله کې، واکان دهلیز نه یوازې یو تاریخي میراث دی، بلکې د افغانستان لپاره د ستراتیژیک نفوذ، اقتصادي ودې او سیمه ییز اتصال یوه کم نظیره پانګه هم ده چې اغېزمن مدیریت او سیمه ییزې همکارۍ یې ارزښت څو برابره زیاتولی شي.

څېړنیزه ستونزه

څرنگه چې پوهیږو واکان دهلیز د افغانستان د جغرافیایي موقعیت په درلودلو سره د چین، تاجکستان او پاکستان تر منځ د نننیلیدو یوه مهمه سیمه ګڼل کېږي او د سیمې د اقتصادي پیوستون لپاره حیاتي ارزښت لري، خو تر اوسه د دې دهلیز اقتصادي امکانات او ستراتیژیک ظرفیتونه په اغېزمن ډول نه دي روښانه شوي. د زیربناوو نشتوالی، او د ګاونډیو هېوادونو سیاسي او جیوپولیتیکي رقابتونه د دې لامل شوي چې واکان دهلیز په سیمه ییز اقتصاد کې هغه رول ادا نه کړي چې طمه ترې کېږي. په همدې اساس، ډېر معلومات تر وږه روښانه او دقیق نه دي په ګوته شوي، چې واکان دهلیز څنګه او تر کومه بریده کولای شي د افغانستان د سیمه ییز اقتصادي پیوستون، سوداګرۍ پراختیا او ترانزیتی عوایدو زیاتوالي روښانه کړي.

څېړنیزې پوښتنې

د واکان دهلیز جغرافیایي موقعیت د افغانستان د سوداګرۍ او ترانزیت په پراختیا کې څه ډول اهمیت لري؟

په سیمه کې د نوو سړکونو او اقتصادي پروژو د جوړېدو وروسته هم، د واکان دهلیز ارزښت څنګه زیات شوی؟

د واکان دهلیز د فعالېدو په وړاندې مهم اقتصادي، امنیتي او سیاسي خنډونه کوم دي؟

که واخان دهلیز فعال شي، د افغانستان لپاره د سیمه ییز اقتصادي ادغام، سوداګرۍ او عوایدو په برخه کې کومې احتمالي ګټې رامنځته کېدای شي؟

څېړنیزې موخې

د دې څېړنې موخه دا ده چې د واخان دهلیز د جغرافیایي موقعیت او د سیمه ییز اقتصادي پیوستون په جوړولو کې یې رول وارزول شي، او د دې ستراتیژیکې لارې د اقتصادي فرصتونو، سوداګرۍ، ترانزیت او سیمه ییزو همکاریو د پراختیا امکانات وڅېړل شي. سربېره پر دې، څېړنه روښانه کوي په سیمه کې د ستراتیژیکو اقتصادي پروژو لکه CPEC او کراکورم لویې لارې د اغېزو له مخې د واخان دهلیز د اهمیت بدلون وڅېړي او هغه اقتصادي، امنیتي او سیاسي خنډونه وپېژني چې د دې دهلیز د فعالېدو او اقتصادي کارونې په وړاندې ستونزې جوړوي. همدارنګه، څېړنه به د افغانستان د اقتصادي ودې او عوایدو د لوړوالي لپاره د واخان دهلیز د احتمالي ګټو او د پراختیایي لارو چارې روښانه کړي.

تیرولیکنو ته کتنه

واخان دهلیز افغانستان په مستقیم ډول د چین ولسي جمهوریت سره نښلوي. چین نن ورځ د نړۍ دوهم اقتصادي او صنعتي ځواک ګڼل کېږي او د اوسني پرمختګ په چټکتیا سره ډېر ژر به له امریکا مخکې شي او د نړۍ لومړی اقتصادي ځواک به وګرځي. چین د خپلو صنعتي اړتیاوو لپاره د معدني موادو، نفتو او ګازو پراخو سرچینو ته اړتیا لري، او د خپل ۱.۴ میلیارده نفوس د تغذیې لپاره کرنیزو محصولاتو ته اړتیا لري. افغانستان کولای شي د چین ګاونډی په توګه د دې موادو د عرضه کوونکي په حیث له خپل مهم ستراتیژیک موقعیت څخه ښه ګټه واخلي. (Howd.org, (2023).

واخان دهلېز د افغانستان او چین ترمنځ یو مهم ستراتیژیک او اقتصادي پل گڼل کېږي. دا دهلېز افغانستان ته دا فرصت برابروي چې له چین سره مستقیمه ځمکنۍ اړیکه ولري او د "یو کمربند، یوه لار" او سی پیک په څېر لویو سیمه ییزو پروژو کې برخه واخلي. د دې له لارې افغانستان کولای شي خپل صادرات زیات کړي، سوداګري پراخه کړي او اقتصادي وده چټکه کړي. له بلې خوا، چین هم د دې دهلېز له لارې کولای شي له افغانستان او سیمې سره خپلې اقتصادي اړیکې پراخې کړي او د انرژۍ، سوداګرۍ او ترانزیتی لارو بدیل مسیرونه ترلاسه کړي. همدارنګه، دا لاره د چین لپاره د منځنۍ آسیا، منځني ختیځ او نورو سیمو سره د نښلونې یو مهم مسیر ګرځېدلی شي. په ټوله کې، واخان دهلېز د دواړو هېوادونو لپاره د اقتصادي همکارۍ، ترانزیت، سوداګرۍ پراختیا او سیمه ییز اتصال له پلوه ځانګړې اهمیت لري. (Mushtaq, M. 2024)

افغانستان، چې د مرکزي او جنوبي اسیا ترمنځ د بفر (Bafar) هیواد په توګه موقعیت لري، د سیمه ییزو اقتصادي اهدافو لپاره ستراتیژیکې ترانزیتی ګټې لري. چین، د خپل نړیوال اقتصادي ځواک او د یو پټه یو سړک (One Belt One Road) نوبت په کارولو سره، واخان دهلېز د یوې مهمې لارې په توګه ګوري، ځکه چې دا نسبتاً خوندي دي، مرکزي اسیا، جنوبي اسیا، اروپا او د انرژۍ لویو مرکزونو ته نږدې دي. که څه هم د دې سیمې ځمکنۍ جوړښت ستونزمن دی، خو واخان دهلېز چین ته د سوداګرۍ او اوږدمهاله اقتصادي پلان جوړونې لپاره ستراتیژیک مسیر وړاندې کوي. (Yawar, M. E. 2024)

واخان دهلېز، چې د افغانستان په بدخشان ولایت کې موقعیت لري، چین، پاکستان، افغانستان او تاجکستان سره نښلوي او د پخواني ریشم لارې د برخې په توګه تاریخي اهمیت لري. نن ورځ دا سیمه د سیمه ییز پیوستون، سوداګرۍ، ګرځندوی او اقتصادي

فعالیتونو لپاره لوی ظرفیت لري، ځکه چې چاپیریال یې نسبتاً ارامه دی. که د واخان له لارې سړک جوړ شي، نو پاکستان ته به د مرکزي اسیا او چین ته د افغانستان د رسیدو لپاره لنډه تجارتی لار برابره شي. دا څېړنه د واخان دهلیز د بیا راژوندي کولو امکانات د سړک جوړونې له لارې ارزوي، د دې ستراتیژیک اهمیت ته اشاره کوي او د پروژې د پلي کولو بېلابېل ننګونې یې هم روښانه کړي. (Munir, M., & Shafiq, M. 2018)

واخان دهلیز، چې د افغانستان په شمال ختیځ کې موقعیت لري، د پاکستان لپاره هم ستراتیژیک اهمیت لري، د مرکزي اسیا سره د یوه جیوستراتیژیک بفر په توګه پیژندل کېږي او د افغانستان سره د سرحدي کنټرول لپاره امنیتي ګټه هم لري. دغه دهلیز پاکستان ته د مرکزي اسیا بازارونو ته د لاسرسي فرصت برابروي، سیمه ییز پیوستون او سوداګرۍ ته وده ورکوي او د ثبات او همکارۍ په رامنځته کولو کې مهم رول لري. له اقتصادي پلوه، واخان دهلیز د هیدروکاربونو، معدني موادو او قیمتي ډبرو په ګډون په طبیعي سرچینو بډای دی او د پاکستان د انرژۍ او سوداګرۍ سکتورونو لپاره لوی ظرفیت لري. (Hassan, T. U., Khan, A., & Ismail, M. 2023)

دا څېړنه د واخان دهلیز له لارې د افغانستان او چین اړیکې څېړي، په ځانګړي ډول د زیربناوو پراختیا، اقتصادي ګټو او جیوپولیتیک اهمیت باندې تمرکز کوي. څېړنې ښيي چې د چین ونډه د واخان دهلیز په پراختیا کې د سوداګرۍ او سیمه ییز پیوستون لپاره مهمه ده او د افغانستان لپاره مثبت اقتصادي او ستراتیژیکې اغېزې لري. عملي سپارښتنې کولی شي اقتصادي ګټې زیاتې کړي، امنیتي اندېښنې کمې کړي، سیمه ییزه همکاري پیاوړې کړي او د سولې او هوساینې لار هواره کړي (Sarbiland, H., & Stanikzai, I. U. 2024).

واخان دهلیز، چې د افغانستان شمال ختیځ کې موقعیت لري او افغانستان، پاکستان، چین او تاجکستان سره نښلوي، د سیمه ییز پیوستون او اقتصادي پراختیا لپاره مهم ستراتیژیک فرصتونه رامنځ ته کوي. د چین د یو کمربند، یو سړک نوبت له لارې د دې دهلیز تاریخي اهمیت بیا راژوندي شوی او د مرکزي اسیا د انرژۍ بډایه سیمو ته نږدې موقعیت یې جیوپولیتیک ارزښت نور هم زیات کړی دی. د واخان دهلیز بیا فعالېدل کولی شي سیمه ییزه همکاري پیاوړې کړي، د نړیوال پام ځانته جلب کړي او ګڼ اقتصادي او ستراتیژیک فرصتونه رامنځته کړي. (Amir, I. (2023).

د واخان اقتصادي دهلیز د مرکزي اسیا او شاوخوا سیمو لپاره یو ستر جیوپولیتیک بدلون دی چې د هېوادونو ترمنځ اړیکې، سیمه ییز ځواک توازن او ستراتیژیک یووالي اغېزمن کوي. دا دهلیز د دولتونو لپاره د بهرنیو چارو په پریکړو، سیمه ییز ثبات، اقتصادي فرصتونو او نړیوالو جیوپولیتیکي سیالیو کې مهم رول لري. (Bukhari, S. R. (2024). (H., Khan, A. U., & Khan, M. T. U. 2024).

د واخان دهلیز هغه تنګ او ستراتیژیک پټی دی چې د افغانستان په شمال ختیځ کې موقعیت لري او د پاکستان، چین او تاجکستان د جغرافیایي د سرحدونو د یو ځای کېدو سیمه ګڼل کیږي. دا سیمه چې د «اوراسیا ستراتیژیک تړاو» په توګه یادېږي، د نړۍ د لوړو غرنیو لړیو ترمنځ پرته ده او د لرغوني ورېښمو لارې یو مهمه برخه وه، چې د چین، مرکزي آسیا، فارس او هندوستان ترمنځ یې د سوداګرۍ، کلتوري تبادلي او پوځي خوځښت زمینه برابره کړې وه. د نولسمې پېړۍ په شخړو کې، واخان د روسي تزاری امپراتورۍ او برتانوي هند ترمنځ د یوه مهم حایلي زون په توګه راڅرګنده شو.

اوس مهال، شاوخوا ۱۳ زره کسان په واخان کې ژوند کوي چې ډېری یې واخي، سریقولي او قرغیز توکمونو پورې اړه لري. دوی اکثره کوچي ژوند کوي او د سخت

موسم، محدودو زیربنایي خدمتونو، بهوزلی او ژور اقتصادي محرومیت له ستونزو سره مخامخ دي. (Ahmad, A., & Jamil, A. 2023)

د واخان دهلېز ځانګړې جغرافیایي موقعیت د بدخشان او افغانستان لپاره ستر اقتصادي او ستراتیژیک ارزښت لري، ځکه چې د مرکزي اسیا، چین، پاکستان او افغانستان د نښلولو مهمه نقطه ګڼل کېږي. سره له دې چې دغه لاره په تاریخي توګه د تجارت یو مهمه لاره وه، خو جیوپولیتیکي خنډونو تر اوسه اجازه نه ده ورکړې چې د سیمې د اقتصادي ودې لپاره په بشپړ ډول فعاله شي. که دا دهلېز بېرته پرانیستل شي، کولی شي د سیمې سوداګري پیاوړې کړي، د هېوادونو ترمنځ همکاري زیاته کړي، او بدخشان ته نوې اقتصادي فرصتونه رامنځته کړي. د څېړنې پایلې ښيي چې د واخان له لارې د سوداګرۍ زیاتوالی، په ځانګړې ډول د ګوادرنډر سره د نښلو په صورت کې، د پاکستان، چین او افغانستان درې اړخیزې اړیکې پیاوړې کوي. (Amiri, Z. 2024)

چین، چې د نړۍ دوهم ستر اقتصادي ځواک دی، غواړي د یو کمربند یوې لارې په ستراتیژۍ سره له جنوبي اسیا، لوېدیځې اسیا او اروپا سره سوداګري پراخه کړي او په عین وخت کې خپله سیمه ییزه سیالي له هند سره ترسره کړي. د افغانستان واخان دهلېز، د چین لوېدیځو سیمو ته د نږدېوالي او نسبي امنیت له امله، د چین لپاره د دې ستراتیژۍ د پلي کولو یوه مناسبه لاره بلل کېږي. (Verij Kazemi, M. 2021)

سره له دې چې دا سیمه ستراتیژیک اهمیت لري، د ۱۹مې پېړۍ د سترې لوبې، د چین د کمونستي انقلاب، د شوروي اتحاد یرغل، او د ۲۰۰۱م کال وروسته د ناټو شتون د دې سیمې د بنسټیزو پروژو د پراختیا مخه نیولې وه. اوس مهال، دا د لارې د پرانستلو پلان چې چین لري، کولی شي د سیمه ییزې سوداګرۍ او اړیکو وده وکړي، خو هند دا ګام د خپل ستراتیژیک خطر په توګه ګوري. سره له دې، هند ممکن د مرکزي آسیا د

انرژي منابعو د اقتصادي گټو له امله اړ شي چې په سیمه کې ونډه ولري. پایله دا ده چې د سیمې د ثبات د ټینګښت لپاره باید چین او متحده ایالات همکاري وکړي. Malik, H. (Y. 2014).

دڅیړنې تګلاره

په دڅیړنې کې د کيفي میتود څخه استفاد شوي چې هدف یې دواخان دهلیز اهمیت او تاثیرات په افغانستان کې د سیمه ییز اقتصاد په برخه کې تحلیل شوي. د څیړنې تګلاره او کړنلاره پر دوهم لاس ډیټا او معتبر علمي سرچینو ولاړه ده، چې د دې موضوع اړوند منابع او لیکنې په کې تحلیل شوي.

د موادو سرچینې

په دې څیړنه کې د دوهم لاس ډیټا څخه استفاده شوې ده. دا ډیټا د معتبرو علمي سرچینو، لکه نړیوالو ژورنالونو، تاریخي اسنادو، حکومتي راپورونو، او تحلیلي څیړنو په وسیله ترلاسه شوې ده. د دې موادو تحلیل به د څیړنې نظری او تاریخي اعتبار زیات کړي او مرسته به وکړي ترڅو د دواخان دهلیز د اقتصادي اهمیت په اړه معلومات ترلاسه کړو.

د څیړنې میتودونه

په دې څیړنه کې د اسنادو تحلیل میتود (Document Analysis) کارول شوی دی. دا میتود په سیستماتیک ډول د لیکلي اسنادو، ارشيفي موادو، او رسمي ریکارډونو تحلیل کوي ترڅو د یوې څیړنې لپاره معتبر معلومات ترلاسه کړي. اسنادو تحلیل د تاریخي، سیاسي، اقتصادي، او ټولنیزو مطالعاتو کې یوه عامه او معتبره څیړنیزه تګلاره ده چې د دې څیړنې لپاره هم مناسب بلل شوې ده.

د اسنادو انتخاب

د اسنادو تحلیل لپاره د معتبرو سرچینو انتخاب ضروري دی. په دې څیړنه کې به د حکومتي راپورونه، نړیوال اقتصادي څیړنې، د افغانستان تاریخي اقتصادي اسناد او داسې نورو معتبره سرچینو څخه استفاده شوي. دغه مواد به د دواخان دهلیز اقتصادي اهمیت په مشخصه توګه تحلیل کړي.

د تحلیل طریقه

د اسنادو تحلیل د محتویاتو پر بنسټ ترسره کېږي، چې په هغې کې د دواخان دهلیز رول په سیمه ییز اقتصاد کې، د تولید او تدارکاتو لړۍ کې د دې دهلیز نفوذ، او د دې تاثیرات په اقتصادي پراختیا باندې تحلیل کېږي.

پایله (Result)

واخان دهلیز د جیوپولیتیک او جیوسټراتیژیک له پلوه ځانګړی اهمیت لري، ځکه چې د نړۍ د درې مهمو غرنیو سلسلو، یعنې هندوکش، قراقرم او پامیر، د یوځای کېدنې نقطه بلل کېږي. دغه سیمه له تاریخي پلوه هم ارزښتناکه ده، ځکه چې آن د میلاد څخه مخکې د سوداګرۍ یو مهم مسیر و او د لرغوني ورېښمو لارې برخه ګڼل کېده.



پورته انځور په څرگند ډول ښيي چې واخان دهلېز د افغانستان، چین، منځنۍ آسیا او د یو کمربند یوه لار (BRI) سترې اقتصادي پروژې ترمنځ د ښلولو حیاتي برخه جوړوي. دا موقعیت افغانستان ته دا فرصت ورکوي چې له انزوا ووځي، د ترانزیت له لارې عاید ترلاسه کړي، او د سیمې په سوداگریزو دهلیزونو کې فعاله ونډه ولري.

د اسنادو د تحلیل جدول (Content Analysis Table)

د واخان دهلېز جغرافیایي اهمیت	واخان دهلېز افغانستان په مستقیم ډول له چین، تاجکستان او پاکستان سره نښلوي. د آسیا ختیځ او لویدیځ ترمنځ د نښلونې حیاتي نقطه ده. افغانستان د سیمه ییز ترانزیت په څلورلارې بدلوي.	Khaama Press (2025) ایمل، عبدالله. (۲۰۲۴).
د سوداګرۍ او ترانزیت بدیل لاره	واخان د پاکستان د سوداګریزو لارو بدیل وړاندې کوي. افغانستان له چین سره په کم لګښت او کم وخت سوداګري کولای شي. صادرات او واردات پراخېږي.	ACCI (۲۰۲۳) ps.didpress (۲۰۲۵) DW Pashto (۲۰۲۳)
د نوو سړکونو او اقتصادي پروژو اغېز	د BRI، قراقرم لویې لارې، وخجیر لارې، او د واخان د سړک جوړېدو له امله د دهلېز ارزښت څو برابره شوی. افغانستان نړیوالو بازارونو سره نښلوي.	AISRS (۲۰۲۴) ایمل، عبدالله . (2024). DWPashto (۲۰۲۳)
سیمه ییز اقتصادي اتصال	واخان افغانستان د چین، منځنۍ آسیا، ترکیبې او ختیځې آسیا سره مستقیم وصلوي.	Khaama Press (۲۰۲۵) AISRS (۲۰۲۴)

	د سیمې جیواقتصادي نقش پیاوړی کېږي. افغانستان د اسیا د اقتصادي هب ظرفیت مومي.	
امنیتي خنډونه	د چین امنیتي اندېښنې، د سینکیزانګ پولې نږدې والی، سیمه ییزې بې ثباتۍ او ترهګریز خطرونه د دهلېز د فعالېدو جدي خنډونه دي.	ps.didpress (۲۰۲۵) کاکاخېل، فخر . (۲۰۲۵).
سیاسي او اداري خنډونه	د افغان حکومت او چین ترمنځ د ګډو عملي پلانونو نشتوالی، کمزورې اداري همغږي، او سیاسي بې ثباتي د پروژې پرمختګ وړو کوي.	ps.didpress (۲۰۲۵) AISRS (۲۰۲۴)
زیربنایي او اقتصادي خنډونه	خراب سړکونه، کمزورې زیربناوې، لوړ لګښتونه، د ګمرکاتو او بندرونو نیمګړتیا د واخان بشپړ فعالېدو ته خنډ دي.	درانی، مامون . (۲۰۲۴). ایمل، عبدالله . (۲۰۲۴). کاکاخېل، فخر . (۲۰۲۵).
د ترانزیتی عوایدو زیاتوالی	د واخان فعالېدو سره د افغانستان ترانزیتی عواید لوړېږي، د چین منځنۍ آسیا اروپا ترمنځ د ترانزیت مهمه لاره ګرځي.	Khaama Press (۲۰۲۵) ایمل، عبدالله. (۲۰۲۴) .
د سوداګرۍ او صادراتو پراختیا	صادرات چین او ختیځې آسیا ته اسانه کېږي. د سوداګرۍ حجم زیاتېږي. کلنی سوداګریز حجم تر یو میلیارد ډالرو اوږي.	ACCI. (۲۰۲۳). حکیمي، بي بي امه . (۲۰۲۵).
پانګونه او اقتصادي وده	بهرني پانګوال هڅول کېږي. زیربنایي پانګونې، صنعت، سیاحت او تولید وده . ملي اقتصاد پیاوړی کېږي.	درانی، مامون . (۲۰۲۴). RTA (۲۰۲۵)

سیمه ییز اقتصادي ادغام	افغانستان د سیمه ییز اقتصاد برخه گرځي. له انزوا وځي. د چین، پاکستان، تاجکستان او منځنۍ آسیا سره اقتصادي ادغام پیاوړی کېږي.	AISRS (۲۰۲۴) کا کاخېل، فخر . (۲۰۲۵).
تاریخي او ستراتیژیک اهمیت	واخان د ابریشم لارې تاریخي برخه ده. د روس، چین او هند ترمنځ د بفر زون په توګه کارول کېده. نن د BRI ستراتیژۍ مهمه کړۍ ده.	یوسفی، جاوید . (۲۰۲۴) کا کاخېل، فخر. (۲۰۲۵) .

د اسنادو عمومي تحلیلي پایله:

د خپرونو ګډې موندنې څرګندوي چې افغانستان د خپل ځانګړي جغرافیایي موقعیت له امله د سیمې په جیو ستراتیژیک، جیواکونومیک او تاریخي تعاملاتو کې بنسټیز رول لري. دغه اسناد په ګډه سره لاندې محوري برخې روښانوي:

۱. د واخان دهلېز جغرافیایي موقعیت او عمومي پېژندنه

واخان دهلېز د افغانستان په ختیځ بدخشان ولایت کې موقعیت لري او د چین، پاکستان، تاجکستان او د افغانستان داخلي سیمو سره نښلي. دا یوه تنګه، غرنۍ سیمه ده چې د پامیرونو په منځ کې د افغانستان او چین یوازینی مستقیم سرحد جوړوي. له تاریخي پلوه، دا سیمه د نړیوالو سوداګریزو لارو یوه مهمه برخه پاتې شوې ده. اوس، د چین د “یو کمر بند یوه لار (BRI) ” ستراتیژۍ له لارې، واخان دهلېز د افغانستان لپاره د اقتصادي او ترانزیتی اړیکو نوې کړۍ جوړوي. د دې لارې افغانستان کولای شي د چین، منځنۍ آسیا، او ترکیې سره مستقیم اقتصادي ارتباط ولري، د ترانزیت، زیربناوو او پانګونې لپاره فرصتونه رامنځته کړي، سیمه ییز نفوذ او د نړیوالو سوداګریزو شبکو سره وصل شي.

اقتصادي فرصتونه پکې د ترانزیتی عوایدو زیاتوالی، زیربنایي پراختیا او د بهرنیو پانګونو جذب شامل دي، او سیاسي فرصتونه پکې د سیمه ییزو اړیکو پراخوالی، د اقتصادي انزوا کمول، او د نړیوالو لوبغاړو سره د توازن رامنځته کول دي. په ټوله کې، واخان دهلېز د افغانستان د جیوپولیتیک او اقتصادي راتلونکي لپاره حیاتي اهمیت لري او که په ښه توګه مدیریت شي، افغانستان کولای شي د آسیا د اقتصادي هب په توګه وپېژندل شي (Khama Press. 2025).

۲. د واخان دهلېز اهمیت د سوداګرۍ او ترانزیت لپاره

د واخان دهلېز جغرافیایي موقعیت د افغانستان د سوداګرۍ او ترانزیت لپاره ستر اهمیت لري، ځکه چې دا دهلېز د افغانستان لپاره یو مهم بدیل د سوداګرۍ او ترانزیت لاره وړاندې کوي، چې په مستقیمه توګه له چین او نورو منځنۍ آسیا هېوادونو سره اړیکې پیاوړې کوي. د افغانستان د سوداګرۍ او پانګونې اتاق لخوا په "د واخان دهلېز د سیمې له هېوادونو سره د سوداګرۍ او ترانزیت یوه بدیل لاره" کنفرانس کې د دې دهلېز اهمیت په اړه زیات بحث وشو. د ښاغلي محمد یونس مهمند په وینا، د واخان دهلېز له لارې له چین څخه وارداتي مالونه په کم لګښت او کم وخت کې انتقالیږي، چې د دواړو هېوادونو ترمنځ د سوداګریزو او اقتصادي اړیکو د پیاوړتیا لپاره بنسټ جوړوي. سربېره پر دې، د واخان دهلېز د افغانستان لپاره یوه ښه موقع ده، چې د چین، او منځنۍ آسیا له ځینو هېوادونو سره د سوداګرۍ او ترانزیت اړیکې پیاوړې کړي. دا دهلېز کولی شي د افغانستان موقعیت د سیمه ییز اقتصاد په مرکز بدل کړي او د سوداګرۍ لارو نوي فرصتونه وړاندې کړي. د سوداګرۍ اتاق مشرانو هم د ترانزیتی لارو پراختیا او د سوداګرۍ د ودې لپاره د دغه دهلېز اهمیت په اړه خبرې وکړې. دغه راز، د افغانستان د خصوصي سکتور

مشران ٲٲنگار وکړو چې د دې دهلبز پراختیا د سوداګرۍ مشکلات کموي او د هېواد اقتصادي پرمختګ ته لاره هواروي. (ACCI. 2023)

۳. د واخان دهلبز ستراتیژیک اهمیت او د بدیلي لارې رول

د واخان دهلبز جغرافیایي موقعیت د افغانستان د سوداګرۍ او ترانزیت په پراختیا کې ستراتیژیک اهمیت لري، ځکه چې دا دهلبز د افغانستان لپاره یوه نوې، لنډه، او کم لګښت لاره ده چې له چین او ختیځې آسیا سره مستقیم اقتصادي اړیکې ٲٲنګوي. د واخان دهلبز له لارې، افغانستان کولی شي د پاکستان له سوداګریزو لارو ترلو څخه ځان د خلاصولو لپاره د بدیلي لارې په توګه تري ګټه واخلي. د افغانستان د سوداګرۍ او پانګونې اٲاق په وینا، د دې دهلبز پراختیا کولی شي د افغانستان صادرات زیات کړي او د چینایي توکو د مرکزي آسیا او سیمې ته انتقال یوه نوې لاره چمتو کړي. د افغانستان د اقتصاد وزارت د دې دهلبز د پراختیا سره موافق دی، ځکه چې دا نه یوازې د ترانزیت لپاره یوه لاره ده، بلکې نړیوالو بازارونو ته د افغانستان لاسرسی پراخوي او د صادراتو ظرفیت لوړوي. که چیرې دا دهلبز فعال شي، نو د سیمې په جیو اقتصادي معادلو کې به یو مهم بدلون راولي. په هرصورت، د واخان دهلبز فعالول د چین د امنیتي اندیښنو، د سینکیانګ پولې نږدې والی، او د زیربناوو نشتوالی په څیر ننگونو سره مخ دی، چې دا ټوله پروسه وروکوي. سربیره پر دې، د افغان حکومت او چین ترمنځ د ګډو پلي کولو پلانونو نشتوالی هم د پروژې پرمختګ ته خنډ ګرځېدلی دی. په ټوله کې، که دا ننگونې حل شي، نو د واخان دهلبز د افغانستان لپاره یوه حیاتي اقتصادي او ستراتیژیکه لاره کیدی شي، چې د سوداګرۍ او ترانزیت په پراختیا کې به اغیزمنه ونډه ولري (

ps.didpress. 2025).

۴. د واخان دهلېز او د ورېښمو لارې د بیا پرانیستلو فرصت

د واخان دهلېز جغرافیایي موقعیت د افغانستان د سوداګرۍ او ترانزیت په پراختیا کې حیاتي اهمیت لري. دا دهلېز د افغانستان لپاره یوه ستراتیژیکه او کم لګښته لاره وړاندې کوي چې نه یوازې له چین سره د سوداګریزو اړیکو د پراختیا لپاره مهمه ده، بلکه د سیمې له نورو هېوادونو سره د افغانستان تجارتي اړیکې هم پیاوړې کوي. د افغانستان اسلامي امارت له لوري د واخان دهلېز په پراختیا ټینګار شوی، چې له دې لارې به چین سره د سوداګرۍ او ترانزیت لړۍ اسانه شي. دغه لار، چې د چین سینکیانګ ایالت سره نښلوي، افغانستان ته د ورېښمو لارې د بیا پرانیستلو یوه نوې موقعیت برابروي، چې د اقتصادي ودې لپاره ډېره ګټوره ده. دا دهلېز به افغانستان ته نه یوازې د صادراتو او وارداتو نوي فرصتونه وړاندې کړي، بلکه د سیمې د نورو هېوادونو سره د سوداګرۍ د پراختیا لپاره هم لاره هواره کړي. د واخان دهلېز پر جوړېدو سره افغانستان کولی شي د پاکستان د سوداګرۍ پورې تړلو لارو څخه خلاص شي او مستقیمه سوداګري له چین سره پرانيزي. سربېره پر دې، د ریل پټلۍ جوړولو پروژه هم د دې دهلېز پراختیا لپاره په پام کې ده، چې په راتلونکي کې به د افغانستان اقتصادي وضعیت لا ښه کړي (DW Pashto, 2023).

۵. د واخان دهلېز پر وړاندې ننګونې

د واخان دهلېز جغرافیایي موقعیت د افغانستان لپاره د سوداګرۍ او ترانزیت په پراختیا کې بنسټیز اهمیت لري، ځکه چې دا دهلېز افغانستان په مستقیم ډول له چین سره نښلوي او هېواد د منځنۍ اسیا، سویلي اسیا او منځني ختیځ ترمنځ د اتصال په څلورلارې بدلوي. د نوو سړکونو، سیمه ییزو اقتصادي پروژو، او د “یو کمربند - یوه لار (BRI)”

نوبت له پراختیا سره د واخان دهلیز ارزښت نور هم زیات شوی، ځکه چې دا افغانستان ته د نړیوالو بازارونو د نښلولو، د زیربناوو د پراختیا او د پانګونې د جلب فرصت برابرېږي. خو د دې دهلیز د فعالېدو پر وړاندې مهم امنیتي ننګونې، سیاسي بې ثباتي، کمزورې زیربناوې او اداري ستونزې هغه خنډونه دي چې د عملي کېدو بهیر یې ورو کړی دی. که واخان دهلیز په بشپړه توګه فعال شي، نو افغانستان کولای شي د سیمه ییز اقتصادي ادغام، سوداګرۍ، ترانزیتی عوایدو، د پانګونې د زیاتوالي او د اقتصادي انزوا د کمېدو په برخو کې د پام وړ ګټې تر لاسه کړي او یو ځل بیا د اسیا د اتصال مهم مرکز وګرځي (AISRS. 2024).

۶. د واخان دهلیز د اتصال سیمه ییز ارزښت

د واخان دهلیز چې د بدخشان ولایت په واخان ولسوالۍ کې موقعیت لري، افغانستان له چین، تاجکستان او پاکستان سره نښلوي او د سویلي، مرکزي او ختیځې اسیا ترمنځ د اتصال یوه ستراتیژیکه نقطه جوړوي، چې دا جغرافیایي موقعیت افغانستان ته د وچې پورې تړلي هېواد له حالت څخه د وتلو او د سوداګرۍ او ترانزیت د پراختیا مهم فرصت برابرېږي؛ د چین د ورېښمو نوې لارې، قزاقروم لویې لارې او د وخجیر لارې د طرحو، او همدارنګه د نوو سړکونو او زیربنایي پروژو له پراختیا سره د دې دهلیز اقتصادي ارزښت لا زیات شوی دی، خو سره له دې د خرابو لارو، کمزورې زیربناوو، امنیتي اندېښنو، لوړو لګښتونو په څېر ستونزې د هغه د بشپړ فعالېدو پر وړاندې جدي خنډونه دي؛ که واخان دهلیز په بشپړه توګه فعال شي، نو افغانستان به د چین، منځنۍ اسیا، پاکستان او نورو هېوادونو سره د سوداګرۍ نوې لارې ومومي، ترانزیتی عواید به یې زیات شي، د تولید کچه او کاري فرصتونه به لوړېږي، د خلکو د ژوند شرایط به ښه کېږي او هېواد به د

سیمه ییز اقتصادي ادغام او د اسیا د اتصال په یوه مهم مرکز بدل شي. (ایمل، عبدالله ۲۰۲۴)

۷. د واخان دهلېز پروژه او امنیتي اندېښنې

د واخان دهلېز پروژه د افغانستان لپاره د اقتصادي ودې لویه هیله بلل کېږي، خو ورسره جدي امنیتي اندېښنې هم شته. د افغانستان اسلامي امارت په تېرو کلونو کې څو ځله له چین څخه د دې دهلېز د پرانیستلو غوښتنه کړې او دواړه لوري پر امکانونو بحث کوي. کارپوهان وايي که واخان دهلېز پرانیستل شي، د افغانستان او چین ترمنځ به د سوداګرۍ لېږد له میاشتو څو ورځو ته راکم شي او د وارداتو او صادراتو لګښت به نیمایي ته راټیټ شي، خو دا کار یوازې په سړک نه، بلکې بندرونو، ګمرکونو او نړیوالو تړونونو ته هم اړتیا لري. د بدخشان په واخان کې د سړک جوړولو پروژه لومړۍ د پخواني حکومت پر مهال پیل شوه او اوس د طالبانو حکومت نږدې بشپړه کړې، چې شاوخوا ۵۰ کیلومتره اوږدوالی لري او افغانستان به له چین سره ونښلوي. تمه ده چې دې لارې سره به افغانستان د چین، اروپا او منځني ختیځ ترمنځ پر یوه مهم اقتصادي دهلېز بدل شي، ملي اقتصاد به پیاوړی شي او د سیاحت په ګډون به نور اقتصادي فرصتونه هم رامنځته شي، خو د پروژې بریا تر ډېره د امنیت او سیمه ییزو همکاريو پورې تړلې ده. (دراني، مامون ۲۰۲۴)

۸. د واخان دهلېز او د چین بازارونو ته د لاسرسي اسانتیا

د واخان دهلېز د پرانیستلو له لارې افغانستان کولای شي د ختیځې اسیا، په ځانګړي ډول د چین بازارونو ته خپله سوداګریزه لار لنډه او اسانه کړي. د سوداګرۍ او پانګونې خونې او اقتصادي شنونکي وايي واخان د افغانستان تر ټولو نږدې، ارزانه او خوندي سوداګریزه لاره ده چې له لارې یې د صادراتو او وارداتو پراخ امکان برابرېږي. چین د

افغانستان له مهمو سوداگریزو شریکانو څخه دی او هر کال نږدې یو میلیارد ډالره په ارزښت راکړه ورکړه ورسره ترسره کېږي، چې د واخان دهلېز پرانیستل به دا کچه نوره هم لوړه کړي. د اقتصاد وزارت هم دا دهلېز د سیمه ییزو همکاريو، صادراتو او نړیوالو بازارونو ته د لاسرسي لپاره مهم بولي. همداراز، د واخان د سړک د لومړي او دویم پړاو د جغل اچونې چارې د بشپړېدو په حال کې دي، چې دا به د دې سترې اقتصادي پروژې عملي کېدو ته لاره هواره کړي. (حکیمي، بي بي امنه. ۲۰۲۵)

۹. د واخان لارې تاریخي او اقتصادي اهمیت

د واخان لاره، چې د افغانستان په شمال ختیځ کې موقعیت لري، د ۳۵۰ کیلومتره اوږدوالي سره د چین، پاکستان، او تاجکستان ترمنځ د مهمې ترانزیتی لارې په توګه پیژندل شوې ده. دا لاره له تاریخي پلوه هم د ابریشم لارې یوه برخه وه او د درې لویو غرونو (هندوکوش، قراقرم، پامیر) د تقاطع ځای ګڼل کېږي. د واخان اهمیت د افغانستان د جغرافیایي موقعیت له امله زیات دی، ځکه چې دا لاره د اسیا ختیځ او لویدیځ ترمنځ د ارتباطاتو لپاره یوه حیاتي نقطه ده. د واخان دهلېز په فعالېدو سره، افغانستان کولای شي د چین سره خپل اقتصادي اړیکې پیاوړې کړي. چین ته د افغانستان له لارې د منرالونو او کرنیزو محصولاتو انتقال، د واخان ترانزیتی لاره د افغانستان لپاره ځانګړی اقتصادي اهمیت لري. دغه لاره که په موثره توګه مدیریت شي نه یوازې د اقتصادي پراختیا لامل کېږي، بلکې د افغانستان د سیاسي او امنیتي وضعیت ښه کولو کې هم مرسته کولای شي. د واخان د لارې بې پاملرنه ممکن د هېواد د اقتصادي فرصتونو، سیاسي حیثیت او تاریخي وقار ته ستر زیان واړوي. (وسفی، جاوید، ۲۰۲۴)

۱۰. د افغانستان د بهرنیو چارو وزیر څرګندونې او د چین سره اقتصادي اړیکې

د افغانستان د بهرنیو چارو وزیر، د چین د لويديځ ۲۰ نړیوال نندارتون په پرانیستې کې د افغانستان د جغرافیایي موقعیت او اقتصادي ظرفیتونو په اړه څرګندونې وکړې. هغه وویل چې افغانستان د خپلې پراخې طبیعي زیرمو، ځوان نفوس، کرنیزو تولیداتو او ځانګړي جغرافیایي موقعیت له مخې کولی شي د سیمې د ترانزیت او سوداګرۍ مهم مرکز شي. افغانستان نور یوازې "په وچه کې راګیر" هېواد نه دی، بلکه د ملګونو، بازارونو او تمدنونو ترمنځ یو مهم ځمکنی پل دی. متقي زیاته کړه چې افغانستان د خپلو ګاونډیو او نورو هېوادونو سره د اقتصادي همکاريو لپاره فعاله هڅې پیل کړي دي، ترڅو د هېواد سوکالي او پرمختګ تضمین شي. هغه د افغانستان د اسلامي امارت په اړه وویل چې د پانګونې او سوداګرۍ لپاره خوندي چاپېریال رامنځته شوی او یوازې په وروستیو وختونو کې شاوخوا ۲۰۰۰ نوې کارخونې جوړې شوې دي. متقي ټینګار وکړ چې افغان حکومت د شفافو اصولو پر اساس تعامل ته ژمن دی، چې له دې امله د بهرنیو پانګوالو باور پیاوړی شوی دی. د چین سره د اقتصادي اړیکو په هکله، هغه وویل چې چین د افغانستان یو مهم اقتصادي شریک دی او افغانستان هڅه کوي په مختلفو برخو لکه کرنه، ټکنالوژي او زیربناوو کې د چین سره دوامداره په اړیکه کې پاتې شي. په پای کې، متقي ډاډ ورکړی چې د افغانستان دروازې د ټولو هغو سوداګرو او پانګوالو پرمخ خلاصې دي چې غواړي له افغانستان سره همکاري وکړي. (RTA. 2025)

۱۱. د واخان دهلېز سیمه ییز او نړیوال اهمیت

واخان دهلېز، چې د افغانستان په بدخشان ولایت کې موقعیت لري، د جغرافیایي او اقتصادي لحاظه خورا مهم ځای دی. دغه سیمه ۳۵۰ کیلومتره اوږده ده او د ۱۶ تر ۶۴

کیلومتره پورې پلنه ساخه لري، چې د چین، پاکستان او تاجکستان سره پوله لري. د واکان تاریخ په حقیقت کې د پخوانیو نړیوالو طاقتونو تر مینځ د لویې لویې تاریخ روښانه کوي. د ۱۸۷۶م کال په پای کې د افغانستان د سرحداتو د تنظیم لپاره واکان د روس، چین او هند ترمنځ د بفرزون په توګه مطرح و. د چین لپاره، واکان دهلیز د اسیا او اروپا ترمنځ د سوداګرۍ او اقتصادي اړیکو لپاره یو حیاتي لاره ده. چین د "یو کمربند، یو سړک" پروژې په برخه کې په افغانستان کې د واکان د لارې د تګ راتګ لپاره یوه ستراتیژیکه پروژه پیل کړې، چې له دې لارې چین خپل مالونه د ایران، ترکیې او اروپا ته ورسوي. دا پروژه د چین او افغانستان ترمنځ د سوداګرۍ لار پرانيزي او د افغانستان د اقتصادي وده او سیمه ییزو اړیکو لپاره یو فرصت ګڼل کېږي. په دې لړ کې، د واکان دهلیز له لارې چین نه یوازې د افغانستان او پاکستان ترمنځ سوداګري پیاوړې کوي، بلکه د منځنۍ اسیا او ایران سره هم د سوداګرۍ لارې پراخوي. د تاجکستان او پاکستان د سوداګرۍ لپاره هم واکان دهلیز یو ستراتیژیک اهمیت لري، ځکه چې دا لاره د بدخشان د سیمې لپاره د ترانزیت او اقتصادي اړیکو پراختیا زمینه برابروي. د تاجکستان او پاکستان ترمنځ سوداګري له واکان لارې له افغانستان څخه ګټه اخیستنه کولای شي، چې په دې لړ کې د ترانسپورت شبکه هم پراختیا مومي. د چین لپاره، د واکان سیمې سره نښلول د دې لپاره خورا مهم دي چې د خپلې "بلټ اینډ روډ" پروژې لړۍ بشپړه کړي. دا سیمه د چین د سنکیانګ سره نښلوي او چین غواړي چې د دې لارې خپل سوداګریز مالونه د افغانستان او منځنۍ اسیا له لارې نړیوالو بازارونو ته ورسوي. د چین او پاکستان ترمنځ د سۍ پیک کوریډور د بدخشان له لارې د سوداګرۍ یوه مهمه برخه ده، چې د افغان حکومت لخوا د پاملرنې وړ دی. همدارنګه د بدخشان د اهمیت یوه بله اړخ هم دا دی چې د دې لارې د افغانستان مالې او اقتصاد وده کولی شي، ځکه چې دا به افغانستان ته

د ترانزیت اضافي عواید او د سیمې تر منځ سوداګري رامنځ ته کړی. که څه هم دا سیمه د امنیتي ستونزو او سیمه ییزو کشمکشونو له کبله ننګونې لري، خو د چین او افغانستان ترمنځ د همکارۍ پراختیا ددې سیمه اقتصادي او سوداګریز اهمیت لا زیاتوي. ویلي شو چې، د واخان دهلېز د چین، افغانستان، پاکستان او تاجکستان ترمنځ د اقتصادي همکارۍ، ترانزیت او سوداګرۍ لپاره یو مهم او حیاتي موقعیت دی، چې د سیمې د پرمختګ او نړیوالو اړیکو په لا پراخېدو کې مرسته کوي. (کا کاخېل، فخر. ۲۰۲۵)

مباحثه

د افغانستان موقعیت د منځنۍ آسیا، جنوبی آسیا ترمنځ د یو ستر ترانزیتی مسیر په توګه ګڼل کېږي. واخان دهلېز (یا د دواخان ترانزیتی لارې) پراختیا نه یوازې د افغانستان لپاره بلکه د سیمې د اقتصاد لپاره هم یو مهم فکتور ګڼل کېږي. دغه دهلېز د تجارت لپاره نه یوازې افغانستان ته، بلکې د سیمې نورو هیوادونو ته هم یو مهم اقتصادي فرصت وړاندې کوي.

واخان دهلېز د افغانستان او ګاونډي هیوادونو ترمنځ د تجارتي اړیکو په پراختیا کې د اهم رول لرلو ترڅنګ، د سیمه ییز اقتصاد لپاره یوه مهمه بنسټیزه پروژه ګڼل کېږي. دغه دهلېز د افغانستان له لارې منځنۍ آسیا ته د صادراتو او وارداتو اسانتیاوې رامنځته کوي، چې دا خپله د سیمې د اقتصادي پیاوړتیا لپاره یو ستر فرصت ګڼل کېږي. د دې ترڅنګ، واخان دهلېز د سیمې هېوادونو ته د سوداګریزې لارې پراخوي او د مختلفو محصولاتو تبادلې اسانتیا رامنځ ته کوي. د دې دهلېز د پیاوړتیا سره، افغانستان کولی شي د خپلو تولیداتو لپاره نوي بازارونه پیدا کړي او د صادراتو کچه لوړه کړي. همدارنګه، د وارداتو

پر راکړه ورکولو هم اغيزي لري چې د سیمه ییز تولید او مصرف لپاره د آسانتیاوو پیدا کولو لامل ګرځي.

واخان دهلېز پراختیا له یو اړخه د نوي سوداګریز زیربناو او ترانسپورتي شبکو جوړېدو ته لاره هواروي، چې د دې له امله د روزګارونو نوي فرصتونه رامنځته کېږي. د مختلفو څانګو لکه ترانسپورت، لوژستیک، او سوداګری سکتورونه کې زیات کارموندنه رامنځته کولای شي، چې دا خپله د افغانستان د اقتصادي وضعیت پیاوړتیا ته لاره پرانیزي. همدارنګه، د دواخان دهلېز د پراختیا سره افغانستان کولی شي د سیمې په لویو اقتصادونو کې خپل ځای پیدا کړي او د پراختیایي پروژو له لاري خپلې اقتصادي اړیکې پراخه کړي.

په مجموعي ډول، د واخان دهلېز د افغانستان لپاره د یو ستر اقتصادي فرصت په توګه ګڼل کېږي. دغه دهلېز د سیمې په اقتصاد کې د مهم رول لوبولو توان لري، ځکه چې دا به نه یوازې د افغانستان د سوداګری لپاره نوي بازارونه رامنځته کړي، بلکه د سیمې د بې روزګاری کموالي او د کار فرصتونو لپاره هم یوه ستره مرسته وي. همدارنګه، دا پروژه به د افغانستان لپاره د سیمه ییزې اقتصادي اړیکو پیاوړتیا ته هم لاره هوارکړي.

پایله اخیستنه

په ټولیز ډول، د واخان دهلېز جغرافیایي موقعیت د افغانستان د سوداګری، ترانزیت او سیمه ییز اقتصادي ادغام لپاره حیاتي او ستراتیژیک اهمیت لري، ځکه چې دا دهلېز افغانستان په مستقیم ډول له چین، منځنۍ اسیا او ختیځې اسیا سره نښلوي او هېواد ته د یوې لنډې، ارزانه او خوندي بدیلې سوداګریزې لارې زمینه برابروي. د دې دهلېز له فعالېدو سره به د افغانستان صادرات زیات، د وارداتو لګښتونه کم، ترانزیتی عواید لوړ، د

تولید کچه لوړه او د کارموندنې فرصتونه پراخ شي، او افغانستان به د سیمې د اقتصادي دهلېز په توګه مهم رول ولوبوي. همدارنګه، دا پروژه د «یو کمربند - یوه لار (BRI)» له ستر نوبت سره د نښلونې له لارې افغانستان د نړیوالو بازارونو برخه ګرځوي او د اقتصادي انزوا د کمېدو لامل کېږي. سره له دې، د امنیتي اندېښنو، کمزورې زیربناوو، سیاسي ننګونو او د ګډو تطبیقي تګلارو د نشتون له امله د دې دهلېز عملي کېدل له ستونزو سره مخ دي، خو که دا خنډونه په هونیاری له منځه یوړل شي، نو واخان دهلېز کولای شي د افغانستان د اقتصادي ودې، سیمه ییز نفوذ، سیاسي ثبات او نړیوال اقتصادي موقعیت لپاره یو بنسټیز بدلون رامنځته کړي او هېواد یو ځل بیا د اسیا د سوداګرۍ او ترانزیت په مهم مرکز بدل کړي.

وړاندیزونه

۱. د واخان دهلېز د بشپړ فعالېدو لپاره باید د سړکونو، پلونو، ګمرکونو، لوژستیکي مرکزونو او مخابراتي اسانتیاوو پراختیا ته ځانګړې پاملرنه وشي، ترڅو د سوداګرۍ او ترانزیت بهیر اغېزمن او چټک شي.
۲. افغان حکومت باید له چین، تاجکستان، پاکستان او د منځنۍ آسیا له هېوادونو سره د ګډو اقتصادي او ترانزیتي پروژو د پلي کولو لپاره دوامداره ډیپلوماټیکې هڅې ترسره کړي.
۳. د واخان دهلېز د بریالیتوب لپاره اړینه ده چې امنیتي اندېښنې، اداري ستونزې او د سرحدي مدیریت کمزورۍ حل شي، ترڅو نړیوال پانګوال او سوداګر ډاډمن شي.

۴. د واخان دهلبز له لارې باید افغانستان د سیمه ییز اتصال، اقتصادي ادغام او سوداګریزو همکاريو په مرکز بدل شي، خو د هېواد اقتصادي انزوا کمه او سیمه ییز نفوذ یې زیات شي.
۵. د پانګونې د قوانینو رویتیا، د خصوصي سکتور ملاتړ او د پانګوالو لپاره د اسانتیاوو برابرول کولی شي د واخان دهلبز اقتصادي ظرفیت لا پیاوړی کړي.
۶. حکومت باید د کرنیزو محصولاتو، کانیزو سرچینو او صنعتي تولیداتو صادراتو ته ځانګړې تګلاره جوړه کړي، ترڅو د واخان دهلبز له لارې چین او نورو نړیوالو بازارونو ته لاسرسی زیات شي.
۷. پوهنتونونه او څېړنیز بنسټونه باید د واخان دهلبز د اقتصادي، سیاسي او جیوستراتیژیکو اغېزو په اړه لا زیاتې علمي څېړنې ترسره کړي، ترڅو د پالیسي جوړونکو لپاره کره معلومات برابر شي.
۸. د ترانزیت او سوداګرۍ له لارې ترلاسه کېدونکي عواید باید د شفافو او حساب وړکوونکو میکانیزمونو له لارې مدیریت شي، ترڅو د هېواد په اقتصادي پراختیا کې اغېزمنه ونډه ولري.
۹. د افغانستان په اوږد مهاله اقتصادي او سوداګریزه ستراتیژۍ کې باید واخان دهلبز د یو ملي لومړیتوب په توګه شامل شي، ځکه چې دا دهلبز د هېواد د اقتصادي ودې، سیمه ییز اتصال او نړیوالو بازارونو ته د لاسرسي لپاره حیاتي ارزښت لري.

سرچینې

- Yawar, M. E. (2024). Investigating the Political, Economic and Geopolitical Role of Afghanistan's Wakhan Corridor in China's Belt and Road Initiative. *Law and Humanities Quarterly Reviews*, 3(1).
- Munir, M., & Shafiq, M. (2018). Geostrategic significance of Wakhan corridor for Afghanistan, China and Pakistan. *Margalla Papers*, 22(1), 203-215.
- Hassan, T. U., Khan, A., & Ismail, M. (2023). Geo-Strategic Significance of Wakhan Corridor for Pakistan. *Global International Relations Review*, 6(2), 8-17.
- Sarbiland, H., & Stanikzai, I. U. (2024). China-Afghanistan Relations and the Wakhan Corridor: Assessing Economic Interests. *Infrastructural Development, And Geopolitical Implications, Educational Administration: Theory and Practice*, 30(6), 3514-3520.
- Amir, I. (2023). Geostrategic Importance of the Wakhan Corridor: Gateway to Regional Connectivity. *Pakistan Horizon*, 76(4), 85-101.
- Bukhari, S. R. H., Khan, A. U., & Khan, M. T. U. (2024). The Wakhan Economic Corridor: Examining its Impact on Regional Power Dynamics and Geopolitical Strategies. *Spry Contemporary Educational Practices*, 3(1).
- Ahmad, A., & Jamil, A. (2023). Wakhan Corridor: A gateway to strategic opportunities. *Institute for Strategic Studies, Research and Analysis*, 1.
- Amiri, Z. (2024). Investigating the role of the Wakhan Corridor in the economic development of Badakhshan. *Payam Marafat Journal of Social Sciences*, 20(2), 29-48.

- Verij Kazemi, M. (2021). Investigating the role of Afghanistan Wakhan Corridor in the design of a China One Belt-One Road. *Geography and Human Relationships*, 3(3), 223-253.
- Malik, H. Y. (2014). Geo-political significance of the Wakhan corridor for China. *Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences*, 7(2), 307-323.
- د واخان دهلیز د سیمې له هېوادونو سره د سوداګرۍ او ترانزیت یوه بدیل لاره
کنفرانس په د افغانستان د سوداګرۍ او پانګونې اتاق کې ترسره شو د لاسرسي
لپاره له
<https://mail.acci.org.af/pa/1525> . ACCI.org (2023)
- د واخان دهلیز؛ د افغانستان لپاره د پاکستان له سوداګرۍ څخه د خلاصون لپاره
ستراتیژیک فرصت. د لاسرسي لپاره له
<https://ps.didpress.com/18448> ps.didpress. (2025)
- افغانستان، د چین د کمربند او لارې (BRI) حیاتي کړې
<https://www.khaama.com/pashto/archives/80631> khaama.com
- د افغانستان جغرافیایي موقعیت: د سیمې د اتصال څلورلار
AISRS. (2024) . Afghanistan Institute for Strategic & Regional Studies.
<https://www.aisrs.org/51/%D8%AF>
- ایمل، عبدالله. (۲۰۲۴). د واخان دهلیز اقتصادي ارزښت ته کتنه. ریاست الوزراء
اقتصادي معاونیت .
<https://dpmea.gov.af/ps/1403artical24> dpmea.gov.af
- درانی، مامون. (۲۰۲۴). د واخان دهلیز پروژه: د اقتصادي ودې هیلې او امنیتي
اندېښنې . پي پي سي پښتو .

<https://www.bbc.com/pashto/articles/cd13x0195wko>

- حکیمي، بي بي امه. (۲۰۲۵). د واخان دهلېز د پرانیستې هیلې؛ ختیځې اسیا ته د افغانستان لار لندېږي. طلوع نیوز.

<https://tolonews.com/index.php/pa/business-196725>

یوسفی، جاوید. (۲۰۲۴). د واخان د لارې؛ د ختیځ او لویدیځ آسیا د نښلولو نقطه

<https://tahlilroz.com/ps/>

- افغانستان د طبیعي زیرمو او جغرافیایي موقعیت له مخې د سیمې ترانزیت او سوداګرۍ مرکز کېدای شي. رادیو تلویزیون افغانستان

<https://rta.af/article9037/> rta.af RTA. (2025)

- کاکاخېل، فخر. (۲۰۲۵). واخان، بدخشان د پاکستان، افغانستان او چین لپاره خومره ارزښت لري؟

<https://www.voadeewanews.com/a/how-much-does-china-need-wakhan-badakhshan-7960308.html> voadeewanews.com

- دهلېز واخان و اهمیت جیواکونومیک و جیو ستراتژیک آن!

<https://www.howd.org/likene/3288-ahameyate-wakhan.html>

- Mushtaq, M. (2024). The geostrategic importance of the Wakhan Corridor for Afghanistan and China. Anis Daily. <https://anisdaily.com/?p=38741>

عوامل همگرایی و واگرایی در روابط افغانستان و ایران با تأکید بر روابط دیپلماتیک و کنسولی (۱۳۵۷-۱۴۰۴)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده

در این پژوهش عوامل همگرایی و واگرایی در روابط افغانستان و ایران با تأکید بر روابط دیپلماتیک و کنسولی، به عنوان یکی از موضوعات بحث برانگیز روابط بین الملل، در سطح منطقه جنوب غرب آسیا، مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. این پژوهش، یک پژوهش توصیفی - تحلیلی بوده و گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای اسنادی انجام شده است. همچنین در پاسخ به پرسش اصلی این پژوهش (چیستی عوامل همگرایی و واگرایی در روابط افغانستان و ایران؟)، از چارچوب نظری مکتب انگلیسی استفاده شده است. بر اساس یافته‌های پژوهش، متغیرهایی نظیر حوزه تمدنی مشترک، منافع اقتصادی مشترک، تهدیدات مشترک، همجواری جغرافیایی و حضور گسترده مهاجرین و پناهندگان افغانستانی در ایران؛ عوامل اصلی همگرایی افغانستان و ایران و متغیرهایی نظیر غالب شدن رویکرد واقع گرایی بر روابط دو کشور، منافع متضاد ایران و قدرت‌های غربی در افغانستان و هیدروپولتیک هیرمند؛ اصلی‌ترین عوامل واگرایی این دو کشور محسوب شده اند. روابط دیپلماتیک و کنسولی نیز اگرچه به عنوان یکی از اجزای ساختار حاکمیتی هر دو کشور در عرصه سیاست خارجی متأثر از عوامل و موانع فوق است؛ اما بر اساس فرضیه پژوهش، توان تأثیرگذاری بر روندهای موجود را نیز داراست. روابط دیپلماتیک و کنسولی، به عنوان یکی از ابزارهای سیاست خارجی، از راه تنظیم سند جامع همکاری‌های مشترک که زمینه یکپارچگی سیاست‌های هر دو کشور را در قبال یکدیگر فراهم می‌سازد و می‌تواند در جهت تقویت عوامل همگرایی و حذف عوامل واگرایی در روابط این دو کشور تأثیرگذار و مورد استفاده قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: افغانستان، ایران، همگرایی، واگرایی، روابط دیپلماتیک و کنسولی، واقع گرایی، لیبرالیسم، مکتب انگلیسی

Abstract

In this research, the convergence and divergence factors in Afghanistan-Iran relations with an emphasis on diplomatic and consular relations, as one of the controversial issues in international relations, have been studied and examined in the Southwest Asian region. This research is a descriptive-analytical research and the data collection has been carried out using a documentary library method. Also, in response to the main question of this research (What are the convergence and divergence factors in Afghanistan-Iran relations?), the theoretical framework of the English school has been used. Based on the research findings, variables such as common civilizational area, common economic interests, common threats, geographical proximity and the extensive presence of Afghan immigrants and refugees in Iran are the main factors of convergence between Afghanistan and Iran, and variables such as the dominance of realism in the relations between the two countries, the conflicting interests of Iran and Western powers in Afghanistan and the hydropolitics of Helmand are the main factors of divergence between the two countries. Diplomatic and consular relations, although one of the components of the governance structure of both countries in the field of foreign policy is affected by the above factors and obstacles, but according to the research hypothesis, it also has the ability to influence existing trends. Diplomatic and consular relations, as one of the tools of foreign policy, can be effective and used by preparing a comprehensive document of joint cooperation that provides the basis for the integration of the policies of both countries towards each other and can strengthen the factors of convergence and eliminate the factors of divergence in the relations between the two countries.

Keywords: Afghanistan, Iran, convergence, divergence, diplomatic and consular relations, realism, liberalism, English school.

Dawat Academic Journal

sixth Year, Issue 2
(Fall & Winter 2025)

Volume
13

Received: 2026/02/11
Accepted: 2026/03/16

www.dawat.edu.af
Journal@dawat.edu.af

مقدمه

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ عَلَى آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ، أَمَّا بَعْدُ: دو کشور افغانستان و ایران، در مقایسه با دیگر دولت - ملت‌ها در سطح منطقه و جهان، بیشترین علقه‌ها و مشترکات را دارا هستند. این دو ملت دارای سلسله‌ای از پیوندهای دیرینه فرهنگی، تاریخی، زبانی، دینی و همجواری جغرافیایی می‌باشند. قهرمانان، علما، عرفا و شعرای هر دو ملت از قرن‌های متمادی مشترک‌اند. سرگذشت و آثار اندیشمندانی همچون اقبال، مولوی، سنایی، جمال‌الدین، ابن‌سینا، فردوسی و خواجه عبدالله انصاری، بخشی از تاریخ هر دو ملت را دربر می‌گیرد که بر زندگی فکری و احساسی مردم هر دو کشور تأثیری عمیق نهاده است. هر دو ملت در طول تاریخ، تحولات مشترکی را پشت سر گذاشته‌اند که امروزه به هویت مشترک و خاطره‌های جمعی تبدیل شده است. همچنین، آنان دارای منافع بلندمدت سیاسی - اقتصادی و تهدیدات مشترک هستند و از مزیت همجواری و حضور گسترده‌های مهاجران افغانستانی در ایران، بهره‌مند می‌باشند. بنا بر ضرورت‌های امنیتی، هر دو کشور نیازمند دوستی، همکاری‌های گسترده و حتی همگرایی هستند. با این حال، تاریخ معاصر نشان می‌دهد که کمترین استفاده از ظرفیت‌های همگراییانه یاد شده، به‌ویژه در چهار دهه اخیر، صورت نگرفته است. از این رو، شناخت موانع گسترش روابط افغانستان و ایران ضروری است. همچنین باید متغیرهای تأثیرگذار بر واگرایی این دو ملت - که از عمق تاریخ و هویت مشترک برخاسته‌اند - در کنار عوامل همگرایی، بررسی شود. مسئله اصلی این پژوهش، شناسایی و تحلیل نیروهای پیش‌برنده و بازدارنده در روابط دو کشور و همچنین سنجش و واکاوی ظرفیت کارگزاری دیپلماتیک و کنسولی در مدیریت چالش‌ها و بهره‌گیری از فرصت‌های همگراییانه (نظم کانتی) است. پرسش اساسی این است که

عوامل اصلی همگرایی و واگرایی در روابط افغانستان و ایران کدام‌اند و روابط دیپلماتیک و کنسولی به‌عنوان یکی از فاکتورهای حاکمیت، چه نقشی در تقویت یا تضعیف این عوامل ایفا می‌کند؟ فرض بر این است که با وجود غلبه برخی رویکردهای واقع‌گرایانه (نظم‌هابزی) در سطح ساختاری، روابط دیپلماتیک و کنسولی از قابلیت تأثیرگذاری بر روندهای موجود و تنظیم چارچوب جامع برای همگرایی بیشتر برخوردار است. این تأثیرگذاری، چنانکه در ادامه خواهد آمد، از راه تنظیم سند جامع همکاری‌های مشترک میان افغانستان و ایران - که زمینه یکپارچگی سیاست‌های هر دو کشور را در قبال یکدیگر فراهم می‌سازد - میسر خواهد شد. از این رو، فهم چستی این عوامل و چگونگی تأثیرپذیری آن‌ها از سازوکارهای دیپلماتیک، ضرورتی علمی و عینی برای تحلیل آینده مناسبات دو کشور همسایه به شمار می‌آید. روش پژوهش در این تحقیق، توصیفی - تحلیلی است و داده‌ها به روش اسنادی گردآوری شده‌اند.

چارچوب نظری پژوهش

رشته مطالعاتی روابط بین‌الملل که تبیین و تحلیل روابط افغانستان و ایران در ذیل آن می‌گنجد، از زمان تأسیس تاکنون، در اثر تغییرات و تحولات عملی و عینی، دستخوش تغییرات و تحولات شگرف و سترگی شده است. به طوری که رهیافت‌های نظری و نظریه‌های مختلفی برای تبیین و تحلیل روابط و نتایج بین‌المللی ساخته و پرداخته شده است. هر یک از این نظریه‌ها مبانی و اصول مختلفی را تعیین و تبیین می‌کنند که تعاملات و مناسبات بازیگران بین‌المللی را که در رأس آن دولت-ملت‌ها قرار دارند، سازمان و سامان می‌دهند. این نظریه‌ها علی‌رغم تنوع و تکثرشان، بر طبق یک تقسیم‌بندی کلی، در قالب چهار نظریه کلاسیک (واقع‌گرایی، لیبرالیسم، مکتب انگلیسی یا جامعه

بین‌المللی و اقتصاد سیاسی بین‌المللی) تجلی یافته‌اند. (جکسون و سورنسون، ۱۳۹۴: ۷۳) علاوه بر این نظریات، رهیافت‌ها و نظریه‌های دیگری نیز در دوره معاصر، در حوزه روابط بین‌الملل با موضوعات روش‌شناسی (چگونه باید رهیافت روابط بین‌الملل را مطالعه کرد؟) و جوهری (در مطالعه روابط بین‌الملل به کدام موضوعات بایستی بیشترین توجه را کرد؟) از قبیل رفتارگرایی، ساختارگرایی، سازه‌نگاری، اثباتگرایی، پسااثباتگرایی و... مطرح شده‌اند که اولاً هیچ‌یک نتوانسته‌اند در نقش هژمون بلامنازع و یا حداقل در زمره نظریات مستقر قرار بگیرند و ثانیاً بیشتر در مخالفت با سنت‌های کلاسیک مستقر و در نقشی انتقادی ظهور یافته‌اند. این نظریات همچنین به دلیل عدم انطباق با معیارهای سنجش یک نظریه علمی که عبارتند از: انسجام، بیان روشن، بیطرفی، جامعیت و عمق، توان رقابت با نظریات کلاسیک را دارا نمی‌باشند. در این میان نظریه سازه‌نگاری که از دو دهه پیش تاکنون به بحث برانگیزترین نظریه روابط بین‌الملل تبدیل شده است، نیز به دلیل تأکید بیش از حد بر روی ایده‌ها، باورها و ذهنیت بازیگران بین‌المللی در شکل‌گیری روابط و مناسبات بین‌المللی و کم‌رنگ شمردن عناصر مادی و ساختاری نیز از نظر نگارنده توانایی ارائه تحلیلی جامع و مانع از روابط بین‌الملل را ندارد. چرا که اولاً پی بردن به ضمیر بازیگران بین‌المللی که معیاری انتزاعی و نه عینی است کاری دشوار و بعضاً ناممکن است که تحلیل روابط بین‌الملل بر مآخذ آن را ناممکن می‌سازد و ثانیاً قائل شدن به روابط علی و معلولی میان این پیشفرض‌ها و اقدامات و جهت‌گیری‌های صورت گرفته در عرصه بین‌الملل امری خطا و نادرست است. این نظریه همچنین به دلیل عدم بیان روشن، بی‌طرفی و تأکید صرف بر روی یک عامل (ایده‌ها، باورها و ذهنیت‌ها) که نشان از عدم جامعیت آن دارد؛ با معیارهای سنجش یک نظریه علمی انطباق و همخوانی ندارد. در نتیجه آنچه در تحلیل روابط بین‌الملل از مجرای

نظریات موجود می‌تواند یاری‌گر محقق این حوزه باشد، از نظر نگارنده اتکاء به نظریات کلاسیک و سنت‌های مستقر در حوزه روابط بین‌الملل است. بدین منظور، نگارنده در این پژوهش، از چارچوب نظری مکتب انگلیسی یا جامعه بین‌المللی به منظور تحلیل روابط افغانستان و ایران و بررسی عوامل همگرایی و واگرایی آن‌ها استفاده کرده است. در اینجا، پیش از ورود به بحث، ضرورت تبیین ترجیح این نظریه و گزینش آن نسبت به سایر نظریات احساس می‌گردد.

مکتب انگلیسی که نظریه جامعه بین‌المللی نیز نامیده می‌شود، ترکیبی از دو نظریه کلاسیک و تأثیرگذار در حوزه روابط بین‌الملل یعنی نظریه واقع‌گرایی و لیبرالیسم است که تمامی عناصر این دو نظریه را در خود جای داده است. (همان، ۱۰۳) این نظریه که در راستای رفع چالش‌ها و انتقادات وارد بر این دو نظریه مطرح گردیده است؛ به دنبال رهیافتی انسانی است که بتواند با تلفیق این دو نظریه، ضمن حل معماهایی که در عرصه سیاست خارجی و در سطح روابط بین‌الملل وجود دارند؛ دیدگاه تازه‌ای را به بحث بگذارد. سرشت تلفیقی این نظریه مشابه سایر نظریات تلفیقی اقتضاء دارد که پیش از شناخت و تبیین آن، به بررسی اجزاء سازنده آن پرداخته شود؛ تا با درک چگونگی ترکیب اجزاء آن به شناختی همه جانبه از آن دست یابیم. لذا پیش از تبیین و تشریح این نظریه، کلیتی از مفهوم دو نظریه واقع‌گرایی و لیبرالیسم ارائه می‌گردد.

۲.۱. نظریه واقع‌گرایی

نظریه واقع‌گرایی (نظم هابزی) بر اساس سه فرض اساسی درباره چگونگی امور جهان استوار شده است. این سه فرض عبارتند از: ۱. گروه‌گرایی؛ ۲. خودمحوری و ۳. قدرت محوری. (اسمیت و دیگران، ۱۳۹۵: ۶۷-۶۶) اگر کسی معتقد باشد که جهان به طور

کلی با این قواعد کار می‌کند، این امر بر طرز فکر وی درباره سیاست بین‌الملل پیامدهای مهمی خواهد گذاشت. بر این اساس، گروه‌های اصلی که افراد با آن‌ها مشخص می‌شوند، تأثیر زیادی در امور انسانی خواهند داشت. منافع جمعی گروه به هر شیوه‌ای که تعریف شود، محور سیاست آن گروه خواهد بود؛ ضرورتی که توسط منافع گروه تعریف می‌شود، بر هر گونه اخلاق جهان شمول شناخته شده غلبه خواهد کرد. بنابراین، احتمال آن نمی‌رود که انسان، سیاست قدرت را از طریق قدرت مترقی عقل به تعالی برساند. (همان، ۶۸) بر همین اساس در این نظریه، رفتار دولت‌ها، برخاسته از سرشت انسانی معیوب رهبران یا پیش‌دستی‌جویی ناخوشایندی است که نظام بین‌الملل اقتدارگریز، آن را تحمیل می‌کند. حرص خودخواهانه بشر برای قدرت یا نیاز به انباشته ساختن امکانات برای ایمن بودن در جهانی که بر «خودیاری» پایه دارد توالی ظاهراً پایان‌ناپذیر جنگ و فتوحات را توضیح می‌دهد. بر این اساس، بیشتر واقع‌گرایان نگرشی بدبینانه و محتاطانه به روابط بین‌الملل دارند. (گریفیتس، ۱۳۹۶: ۴۴)

علت چنین نگرشی، ریشه در رویکرد بدبینانه این نظریه نسبت به سرشت و ماهیت بشر دارد. رویکرد این نظریه نسبت به ماهیت بشر متأثر از اندیشه‌های توماس هابز رویکردی بدبینانه است و با توجه به همین بدبینی، مفروضاتی بدبینانه در مورد ماهیت و رفتار آن‌ها ارائه می‌کنند. از منظر قائلین به این نظریه، انسان‌ها ذاتاً خودخواه و شرور هستند یا به تعبیر هابز، گرگ یکدیگر هستند. بنابراین، مهم‌ترین ویژگی محیط زندگی آن‌ها، مبارزه دائمی برای حفظ استقلال در برابر دیگر انسان‌های خودخواه و شرور است. بدین ترتیب دولت‌ها هم کنشگرانی خودخواه و منفعت‌گرا در نظام بین‌المللی به شمار می‌روند که در مبارزه دائمی برای حفظ استقلال در مقابل دیگر دولت‌ها هستند.

خارجی کشورها است. چنانچه «هانس مورگنتا» یکی از پیشتاژان نظریه واقع‌گرایی، منافع ملی را معیاری همیشگی برای ارزیابی هر اقدام سیاسی اعم از سیاست خارجی معرفی می‌کند و معتقد است که سیاست خارجی را باید بر حسب منافع ملی تعریف و اجرا کرد. (سیف‌زاده، ۱۳۷۶ الف: ۵۷) از این منظر، منافع ملی بر حسب «قدرت» تعریف می‌شود. بدین ترتیب، هر آنچه که در میزان قدرت یک کشور تأثیر بگذارد؛ به اندازه میزان تأثیرگذاری‌اش، عنصری مهم در منافع ملی آن کشور خواهد بود. (خسروی، میر محمد، همان، ۷۳) بنابراین، از منظر این نظریه تضاد منافع، تنش و در نهایت جنگ، ویژگی طبیعی نظام بین‌المللی است که موازنه قدرت و دیپلماسی تنها راه محدود کردن آن به شمار می‌آیند. در این نظریه، از آنجا که دولت‌های واقع‌گرا، تنها به دنبال کسب منفعت بیشتری در مقایسه با سایر دولت‌ها هستند، همکاری محدودی در تعاملات بین‌المللی امکان‌پذیر است؛ چرا که انسان به طور ذاتی شرور و قدرت طلب است و این قدرت طلبی، در دولت‌ها انعکاس می‌یابد و بالطبع، صحنه روابط بین‌الملل به زور آزمایی دولت‌ها تبدیل می‌شود. از منظر این نظریه، تبیین مناسبات افغانستان و ایران، صرفاً بر مبنای کسب قدرت و منافع ملی می‌تواند استوار باشد و هر آنچه خارج از حیطه قدرت و منافع ملی این دو کشور باشد؛ نمی‌تواند محور روابط و عامل گسترش ارتباطات تلقی گردد.

در مجموع، نظریه واقع‌گرایی به ویژه شاخه تهاجمی آن، بر «نظم هابزی» و رقابت محض تأکید دارد و بر این باور است که قوانین بین‌المللی یا وجود ندارند و یا برای فریب مؤقتی توسط بازیگران به کار می‌روند و در محیط انارشیک نظام بین‌الملل، دولت‌ها همدیگر را دشمن تلقی کرده و به دنبال بقا، اصل خود یاری، حداکثر قدرت، امنیت، حذف و یا تضعیف همدیگر می‌باشند. (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۵: ۶۷-۷۲)

۲.۲. نظریه لیبرالیسم

نظریه لیبرالیسم (نظم کانتی)، برخلاف نظریه واقع‌گرایی، ماهیت روابط خارجی را بر محور اخلاق استوار می‌داند. (خزائی، ۱۳۹۳: ۱۰۶) از منظر قائلین به این نظریه، روابط بین‌الملل بر پایه تعریف و تلقی خاصی از سیاست استوار است. سیاست هنر ممکنات به معنای انجام هر چیز امکان‌پذیر نیست؛ بلکه سیاست، هنر حکومت خوب و حکمرانی شایسته است؛ به گونه‌ای که یک دولتمرد و سیاستمدار آنچه را که ممکن است انجام نمی‌دهد؛ بلکه آنچه را که خوب و شایسته یا عادلانه، مطابق با قانون، مشروع و مبتنی بر اصول اخلاقی جهان‌شمول، منطقی و عاقلانه است، انجام می‌دهد. سیاست غایت‌مند و مبتنی بر فضیلت است که باید زندگی خوب و سعادت را برای انسان تأمین کند. این ادراک و برداشت از سیاست در تعارض با سیاست قدرت و منافع ملی صرف که در واقع‌گرایی بر آن تأکید و تمرکز می‌شود، قرار می‌گیرد. سیاست بین‌الملل نیز مانند انواع دیگر سیاست باید صلح و امنیت جهانی و بشری را تأمین و تضمین کند؛ چرا که در روابط بین‌الملل صلح و همکاری، اصالت و اولویت دارد و منازعه و جنگ یک عارضه و استثناء است. از این رو، صلح و امنیت از راه منفعت‌طلبی و قدرت‌طلبی لجام گسیخته، و نظام موازنه قوا تأمین و تضمین نمی‌شود؛ بلکه از طریق قانون و نهادهای مبتنی بر اخلاق‌مداری، قانون‌مندی قدرت و قانون‌گرایی در چهارچوب همکاری و هماهنگی کشورها در سازمان‌ها و نهادهای بین‌المللی حاصل می‌شود. (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۵: ۲۲۷) از منظر این نظریه، صرف‌نظر از وجود منافع مشترک و وجوه افزایش دهنده قدرت در مناسبات و روابط بین‌المللی، اخلاقیات و اصول انسانی و همچنین تعاون و مساعدت با دیگر ملت‌ها، محور و اساس روابط و عامل گسترش ارتباطات تلقی می‌گردد. از منظر این نظریه، تبیین مناسبات افغانستان و ایران صرفاً بر مبنای حسن همجواری،

تاریخ، زبان، فرهنگ و تمدن مشترک و همچنین اصول انسانی و موازین بین‌المللی استوار خواهد بود و متغیرهایی نظیر کسب قدرت و منافع ملی، صرفاً در چارچوب حفظ این ارزش‌ها قابل حصول و موجّه می‌باشند.

به طور کلی نظریه لیبرالیسم، به ویژه شاخه آرمان‌گرایانه آن، بر نظم‌کنانی و همکاری محض تأکید دارد و معتقد است که دولت‌ها، دوستان و شرکای اخلاق‌همدیگراند. آن‌ها، نه تنها از جنگ اجتناب می‌کنند؛ بلکه برای منافع جمعی، حقوق بین‌الملل و حقوق بشر همکاری می‌کنند. (روشن، ۱۳۹۶: ۱۵۱-۱۶۰)

۲.۳. مکتب انگلیسی یا جامعه بین‌المللی

مکتب انگلیسی یا جامعه بین‌المللی (نظم لاکي) با رد دیدگاه صرفاً بدبینانه واقع‌گرایان و خوشبینانه لیبرال‌ها و با اتخاذ رویکرد درون‌پارادایمی، رهیافتی مجزا و متمایز را در مورد روابط بین‌الملل ارائه می‌دهد. این نظریه می‌کوشد از انتخاب کامل بین دو بحث (خودخواهی و منازعه دائمی دولت‌ها و نیز صدق نیت و همکاری انسان‌ها) که هر یک با ساده کردن مسئله به دنبال فروکاست پیچیدگی پدیده و فرموله کردن سر راست آن هستند، اجتناب کند و به تحلیلی جامع و مانع از روابط بین‌الملل دست یابد. (جسکون، سورنسون، ۱۳۹۴: ۲۱۸) از منظر این نظریه، دو نظریه واقع‌گرایی و لیبرالیسم اگرچه کاملاً با یکدیگر در تضاد هستند؛ اما در این نقیصه که هر دو بخشی از واقعیت را نادیده می‌گیرند، مشترکند. واقعیت آن است که روابط دولت‌ها بر مأخذ و مبنای هر دو نظریه استوار می‌باشد. از این رو، نظریه پردازان مکتب انگلیسی، ضمن مهم شمردن قدرت و منافع ملی در امور بین‌المللی دیدگاه باریک‌بینانه واقع‌گرایان نسبت به این‌که جهان سیاست ماهیتی هابزی را نمی‌پذیرند و همچنین این دیدگاه واقع‌گرایان را که هیچ هنجار

بین‌المللی مورد پذیرش همگان وجود ندارد را انکار می‌کنند؛ چرا که در این صورت جامعه بین‌المللی همواره در حالت جنگ قرار دارد؛ در حالی که عملاً چنین نیست. از طرف دیگر، اگر ما دیدگاه لیبرال‌ها را به طور کامل بپذیریم، در آن صورت می‌بایستی فرض کنیم که تمام روابط دولت‌ها مبتنی بر ارزش‌ها، اخلاق و حقوق است که این چنین دیدی نیز گمراه‌کننده است. البته این واقعیت که بیشتر دولت‌ها بایستی قوانین و هنجارهای مشترک را در بیشتر مواقع رعایت کنند، قابل انکار نیست؛ اما نمی‌تواند به تنهایی همکاری‌های بین‌المللی را تضمین کند و هنوز هم قدرت و موازنه قوا نقش بسیار مهمی در جامعه بین‌المللی آنارشیستی دارند. در نتیجه قائلین به این نظریه معتقدند که روابط بین‌الملل ترکیبی از قدرت و منافع ملی و اخلاق و حقوق است که هر دو جزء مهمی از روابط بین‌الملل را تشکیل می‌دهند. این نظریه با تلفیق دو نظریه واقع‌گرایی و لیبرالیسم، نگاهی جامع و مانع و فارق از افراط و تفریط را در تحلیل روابط و مناسبات میان دولت‌ها، پیش‌روی ما می‌گستراند که در این پژوهش سعی شده است با استفاده از این نظریه به تحلیل و بررسی مناسبات افغانستان و ایران پرداخته شود. از منظر این نظریه، تبیین مناسبات افغانستان و ایران صرف‌نظر از قدرت و منافع ملی بر مبنای حسن هم‌جواری؛ تاریخ، زبان، فرهنگ و تمدن مشترک و همچنین اصول انسانی و موازین بین‌المللی استوار خواهد بود که از نظر نگارنده با اتخاذ موضعی میانه، از انتقادات مربوط به دو نظریه فوق‌مضنون و در عین حال مزیت‌های آن‌ها را با هم دارا می‌باشد.

روی هم‌رفته، نظریه مکتب انگلیسی، مبتنی بر «نظم لاکی» و رقابت به علاوه همکاری است. این نظریه معتقد است که دولت‌ها به عنوان رقبای مشروع، دارای حقوق و تعهدات مشخص می‌باشند. محیط آنارشیک نظام بین‌الملل، توسط قواعد بازی مشترک، محدود شده است. در نتیجه دولت‌ها، هم شریک و هم رقیب همدیگر هستند. هنجارها،

نهادهای بین المللی، قواعد دیپلماسی، حقوق بین الملل و موازنه قدرت، همکاری را ممکن و رقابت‌ها را مهار می‌کنند. (بوزان، ۱۳۹۴: ۱۲۳-۱۳۰)

۳. عوامل و محورهای همگرایی افغانستان و ایران

۳.۱. حوزه تمدنی مشترک

در یک تقسیم‌بندی کلی از نگاه تاریخی، افغانستان و ایران جزء حوزه تمدنی خراسان بزرگ قرار می‌گیرند. مجموعه مناطق، مردم، قومیت‌ها و کشورهای این منطقه، متعلق به یک تمدن بزرگتر در طول تاریخ بوده‌اند که همه این عناصر در ایجاد، شکل‌گیری، ثمربخشی و باروری آن به درجات مختلف سهیم بوده‌اند. حضور دو کشور افغانستان و ایران در بستر این حوزه تمدنی مشترک، امکانات بسیاری را در راستای همگرایی و گسترش ارتباطات فراهم می‌سازد که مهم‌ترین آن‌ها بدین شرح است:

۳.۱.۱. زبان: چنگیز پهلوان، اصلی‌ترین تئورיסین نظریه حوزه تمدنی ایران باستان و خراسان بزرگ، به زبان فارسی، به عنوان زبان میانجی در افغانستان و ایران و نیز زبان اصلی و عامل محوری هویت‌بخش در دیگر کانون‌های حوزه تمدنی خراسان بزرگ می‌نگرد. به زعم وی، زبان فارسی نه تنها محور وحدت و عامل تقویت همکاری و همگرایی فارسی‌زبانان منطقه است؛ بلکه غیر فارسی‌زبانان را نیز در بر می‌گیرد. برای نمونه در مورد دو زبان فارسی و پشتو می‌نویسد: «...زبان پشتو بیشترین بخت را در کنار زبان خویشاوند خود؛ یعنی دری دارد، نه در کنار مجموعه‌های مخلوط و بیگانه با خود... ریشه این تمدن را بخشکانند.» (پهلوان، ۱۳۷۷: ۳۸۱) از همین‌رو، زبان فارسی نه تنها عاملی مؤثر و تأثیرگذار در راه پیوند فارسی‌زبانان منطقه است؛ بلکه عاملی تأثیرگذار در راه تحکیم همبستگی و گسترش ارتباطات با غیر فارسی‌زبانان منطقه نیز به شمار می‌رود؛

چرا که عمده زبان‌های موجود در این منطقه، با زبان فارسی خویشاوند و یا از یک ریشه مشترک هستند. علاوه بر این، زبان فارسی از دیر باز تاکنون به عنوان میراث مشترک نه تنها ملت‌های افغانستان و ایران، بلکه تاجیکستان و بخش‌هایی از پاکستان، ازبکستان، قفقاز، آسیای مرکزی و هند، بستری برای خلق آثاری ماندگار در حوزه ادبیات، تاریخ، نجوم، ریاضیات، پزشکی، دین و... بوده است که علماء، شعرا، اندیشمندان و بزرگان تاریخ این خطه کهن، از آن به عنوان مظلوفی برای انتقال فرهنگ، دانش، تاریخ و دین مشترک استفاده کرده‌اند. این آثار امروزه می‌تواند به عنوان یکی از دستمایه‌های مستحکم گسترش ارتباطات و همگرایی میان کشورهای فارسی زبان، مورد استفاده قرار گیرد. همچنین زبان، وسیله تفهیم و تفاهم بین افراد و در عین حال روابط علمی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی میان کشورها و ملت‌های مختلف، و یا به تعبیر مارتین هایدگر، خانه وجود آدمی است. (جهانبخش، ۱۳۹۲: ۳) از این رو، زبان مشترک، به عنوان عنصری در راستای تفهیم و تفاهم و روابط علمی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی میان کشورهای افغانستان و ایران، دارای ظرفیت و مزیت پایداری است که می‌تواند و می‌بایست در راستای افزایش مناسبات و گسترش ارتباطات این دو کشور، مورد بهره‌برداری و استفاده هر دو کشور قرار گیرد.

امروزه شاهد آن هستیم که کشورهای بسیاری بر محور زبان مشترک، وارد همکاری‌های چندجانبه بسیاری شده‌اند که از جمله آن‌ها می‌توان به اتحادیه کشورهای عربی (جامعه الدول العربیه)، اتحادیه اروپا، کشورهای اسپانیایی زبان (آمریکای لاتین) و اتحادیه کشورهای ترک زبان اشاره کرد که نشان از تأثیرگذاری زبان در افزایش همگرایی کشورها و تعاملات ملت‌ها دارد.

۳.۱.۲. دین: دو ملت افغانستان و ایران در طول تاریخ، چه پیش از اسلام و چه پس از آن، دارای اشتراکات عمیق دینی هستند. هر دو ملت تا پیش از اسلام دارای کیش‌های مشترکی بوده‌اند که بر اساس رب‌النوع‌های طبیعت و سپس کیش‌های مزدکی، زرتشتی و مانوی بوده است. پس از ظهور اسلام، هر دو ملت مسلمان شدند و در برهه‌هایی از تاریخ، اسلام اساسی‌ترین عامل پیوند دهنده آن دو به شمار می‌رفت. (صفی‌افضلی، ۱۳۷۰: ۶۶۱)

امروزه اسلام به عنوان عنصری که در شکل دادن به زندگی و تمدن مردم حوزه تمدنی ایران باستان و خراسان بزرگ، دارای نقش حیاتی و تأثیرگذار است، عامل اشتراک مهمی در میان مردمان آن محسوب می‌گردد. اگر ایران در طول چهار دهه اخیر، سمبل هویت انقلاب اسلامی بوده، افغانستان نیز به عنوان نمونه‌بارزی از مقاومت اسلامی؛ یعنی جهاد و نبرد علیه ابرقدرتی‌های بزرگ، سمبل مقاومت و جهاد اسلامی بوده است. علاوه بر این، اکثریت مردم افغانستان و ایران مسلمان هستند و دارای ارزش‌ها، اعتقادات و آرمان‌های مشترکی می‌باشند. در حال حاضر، تقریباً ۹۹ فیصد از جمعیت افغانستان (Afgan's website, 2020) و ۹۹/۵ فیصد از جمعیت ایران (فروتن، ۱۳۹۴: ۷۳ به نقل از: Jenkins, 2006: 12) را مسلمانان تشکیل می‌دهند؛ لذا با توجه به این‌که اسلام یکی از حوزه‌های بسیار تأثیرگذار در زندگی مردم افغانستان و ایران و همچنین سیاست‌های آن‌ها تلقی می‌گردد، می‌تواند به عنوان مبنا و محوری در راستای همکاری‌های مشترک و همگرایی این دو کشور مورد استفاده و بهره‌برداری قرار گیرد.

امروزه شاهد آن هستیم که واتیکان، از مؤلفه دینی، به عنوان یکی از اهرم‌های تعدیل‌کننده و واسطه در روابط میان کشورهای مسیحی استفاده می‌کند. شکل‌گیری سازمان کنفرانس اسلامی معروف به سازمان همکاری اسلامی، اتحادیه دانشگاه‌های جهان اسلام و اتحادیه جهانی علمای مسلمان از نمونه‌های بارزی هستند که نشان‌دهنده ظرفیت دین

در شکل‌گیری ائتلاف‌ها و گسترش روابط میان کشورها است که افغانستان و ایران نیز از این قاعده مستثنی نمی‌باشند.

۳.۱.۳. فرهنگ: پیوندهای فرهنگی میان دو ملت افغانستان و ایران به طور طبیعی فرع بر پیوندهای تاریخی، مذهبی و زبانی این دو ملت شکل گرفته است؛ چرا که مذهب، زبان و تاریخ مشترک میان این دو ملت، عمده‌ترین دینامیسم روابط فرهنگی و اجتماعی و مبانی آن‌ها در طول تاریخ این دو کشور بوده است. پیوندهای فرهنگی میان افغانستان و ایران چنان عمیق و گسترده است که هنگام بررسی آن تصور می‌شود؛ فرهنگ یک ملت را مورد کاوش قرار داده‌ایم. این یگانگی در همه جای نظام اجتماعی و فرهنگی دو ملت قابل مشاهده است: از باورهای عامیانه گرفته تا ترانه‌های محلی، عادات فرهنگی، افسانه‌های تاریخی، بازی‌های محلی، ضرب‌المثل‌ها، چیستان‌ها، ادبیات، روابط اجتماعی و خانوادگی و... و اگر ندرتاً دوگانگی‌هایی در روابط فرهنگی و اجتماعی مشاهده می‌شود، ناشی از فرهنگ‌های وارداتی و حکام ظالم محلی است. (همان، ۶۶۲)

این در حالی است که اهمیت اشتراکات فرهنگی در افزایش تعاملات و مناسبات بین‌المللی تا بدان حد است که امروزه از فرهنگ به عنوان قدرت نرم در سیاست خارجی یاد می‌شود که تحت عنوان دیپلماسی فرهنگی از آن یاد می‌شود. دیپلماسی فرهنگی به تبادل ایده‌ها، اطلاعات، هنر و دیگر جنبه‌های فرهنگی میان ملت‌ها به منظور تقویت تفاهم متقابل اطلاق می‌شود. (صالحی امیری؛ محمدی، ۱۳۹۲: ۱۵) که هدف نهایی آن گسترش ارتباطات و افزایش همگرایی میان ملت‌ها از طریق ابزارهای فرهنگی است. دیپلماسی فرهنگی به کشورها اجازه می‌دهد که با استناد به عناصر کلیدی و نفوذ دولت‌های خود، به طور مستقیم با مخاطبان خارجی، به انضمام مردم معمولی و رهبران افکار عمومی، در ارتباط باشند. (خرازی محمدوندی آذر، ۱۳۸۸: ۱۰۷) این مهم امکانات

وسیی را به منظور تقویت عوامل همگرایی و گسترش ارتباطات، برای کشورهای دارای اشتراکات فرهنگی فراهم می‌آورد که دو کشور افغانستان و ایران نیز از این مزیت پایدار بهرهمند می‌باشند.

۳.۱.۴. تاریخ مشترک: دو کشور افغانستان و ایران دارای اشتراکات تاریخی فراوانی هستند. این دو کشور تا پیش از قرن نوزدهم، یعنی زمانی که افغانستان به تحریک انگلستان از ایران جدا شد و اعلام استقلال کرد؛ در واقع یک کشور واحد بودند. به عبارتی دیگر اگر از چند سده اخیر که عوامل بیگانه این دو کشور را با تجزیه‌های غلط و قلابی روبرو ساخت و اکنون نیز سعی در بیگانه کردن این دو ملت نسبت به یکدیگر دارند، بگذریم؛ مرزهای مصنوعی کاملاً رنگ می‌بازند و هیچ عاملی نمی‌تواند میان این دو ملت تفکیکی پدید آورد. بعضی از علمداران جهل و تعصب می‌کوشند برای دو ملت ماهیت و هویت جداگانه ایرانی و افغانی بتراشند؛ در حالی که دو ملت از بُعد تاریخی به هم آمیخته‌اند. البته در ادوار کهنه و نو، شاهد فراز و نشیب‌های فراوانی در علائق این دو ملت هستیم؛ ولی از نظر تاریخی، پیوندهای دو ملت از اصالت و حقانیت برخوردار است. این پیوندهای تاریخی، چنانچه در ادبیات جامعه‌شناسی مرسوم است، به مرور زمان، منجر به ایجاد هویت جمعی مشترک می‌شود. هویت جمعی مشترک حوزه یا قلمروی از حیات اجتماعی است که افراد خود را با ضمیر «ما» متعلق و منتسب به آن می‌دانند و در برابر آن احساس تعهد و تکلیف می‌کنند. (عبداللهی، ۱۳۷۷: ۶۳) هویت جمعی از دیدگاه فرد، بخشی از هویت شخصی خود اوست. گاهی اوقات، احساس تعلق به یک گروه خاص می‌تواند به قدری مستحکم و قوی باشد که ابعاد دیگر هویتی فرد را تحت تأثیر قرار می‌دهد تا حدی که فرد حیات خویش را برای بقا و حفظ هویت جمعی به خطر می‌اندازد.

این مفهوم اشاره به بخشی از هویت مشترک با یک گروه بزرگتر دارد که به عنوان یک احساس مشترک ما حول اهداف مشترک اجتماعی و یا سیاسی ایجاد می‌شود.

دو ملت افغانستان و ایران نیز به حسب سابقه تاریخی مشترک که توأم بودن بسیاری از جنبه‌های حیات دو ملت را در حوزه زبان، دین، فرهنگ و... ضرورتاً ایجاب کرده است، به درک نسبی از احساس هویت جمعی مشترک بسیار نزدیک شده‌اند. این هویت جمعی مشترک به عنوان یکی از عوامل بسیار تأثیرگذار و مهم در راستای تقویت عوامل همگرایی و گسترش روابط این دو ملت می‌تواند مورد بهره‌برداری و استفاده قرار گیرد.

۳.۲. منافع اقتصادی مشترک: افغانستان و ایران، صرف‌نظر از زمینه‌های همکاری‌های مشترک، حول محور زبان، دین، فرهنگ و تاریخ مشترک که مبتنی بر نظریه لیبرالیسم، می‌تواند به تنهایی زمینه‌های همگرایی و گسترش ارتباطات آن‌ها را فراهم سازد؛ چون دارای منافع اقتصادی مشترکی هستند که ضرورت گسترش ارتباطات آن‌ها را بر مآخذ نظریات واقع‌گرایی نیز ایجاب می‌نماید که مهم‌ترین این منافع مشترک به شرح ذیل است:

۳.۲.۱. آب: آب سرمنشأ حیات بر روی زمین و مایه زندگانی است که علیرغم اهمیت حیاتی آن، امکان یافتن جایگزینی برای آن وجود ندارد. در یک قرن گذشته با افزایش جمعیت و نیاز به تولید مواد غذایی بیشتر به همراه بهبود شرایط زندگی و پیشرفت‌های صنعتی، مصرف آب افزایش یافته که منجر به کاهش سرانه آن گردیده است. از سال ۱۹۵۰ تا ۱۹۹۰، میزان مصرف آب سه برابر شده است که از این میزان ۲۳۰ درصد ناشی از رشد جمعیت و بقیه نتیجه افزایش سرانه مصرف آب بوده است. (Shelly, 2000: 108) در طول قرن گذشته بهره‌برداری از منابع آب جهان، هفت برابر و مصارف صنعتی سی برابر شده است. (ماتسو، ۱۳۸۲: ۵) تقاضا برای آب هر ساله ۲/۳ درصد افزایش

می‌یابد. (براون، ۱۳۸۱: ۱۰۸) این در هر حالی است که منابع آب، به طور یکسان در سطح کره زمین توزیع نشده است. به طوری که بسیاری از مناطق مانند آمریکای شمالی و اروپا، دارای منابع آبی فراوان؛ اما مناطقی مانند خاورمیانه با کم آبی شدیدی مواجه هستند. همین امر، ضرورت اتخاذ اقدامی جدی و مشترک را در نحوه استفاده از منابع آبی ایجاب، و به یکی از اولویت‌های اصلی کشورها تبدیل کرده است. موضوع آب می‌تواند از دو طریق، محور همکاری‌های مشترک افغانستان و ایران قرار گیرد:

۱. طریق اول؛ نیاز دولت ایران به منابع آبی افغانستان و نیاز افغانستان به تجربیات و سرمایه‌گذاری دولت‌های خارجی، خصوصاً کشورهای همجوار از جمله ایران، در مدیریت آب‌های داخلی است. افغانستان کشوری است که به لحاظ موقعیت جغرافیایی از منابع غنی آبی برخوردار است؛ اما متأسفانه به دلیل عدم وجود زیرساخت‌های کافی از جمله بندهای آب‌گردان، ذخیرگاه‌های آبی، شبکه‌های آبیاری و آبرسانی، ایستگاه‌های آب‌سنجی و مترولوژی، سیستم‌های دفع بهداشتی فاضلاب و سیستم‌های جمع‌آوری و پردازش اطلاعات آبی و عدم سرمایه‌گذاری در بخش مدیریت آب‌های داخلی، تنها ۲۵ درصد از مجموع ظرفیت‌های آبی به مصرف داخلی کشور می‌رسد و مابقی آن بر اثر عوامل متعدد از بین می‌روند. از طرف دیگر، ایران کشوری است که با شرایط بحرانی آب، خصوصاً در قسمت‌های شرقی مواجه است؛ اما به لحاظ تکنولوژی، تخصص و خصوصاً منابع مالی، تا حدودی خودکفا و نسبت به افغانستان توانمند است. از این رو، به نظر می‌رسد، موضوع آب با توجه به نیاز دولت ایران به منابع آبی افغانستان و نیاز دولت افغانستان به تجربیات و سرمایه‌گذاری دولت‌های خارجی، خصوصاً کشورهای همجوار از جمله ایران، می‌تواند به عنوان یکی از محورهای همکاری‌های مشترک و عامل گسترش ارتباطات میان افغانستان و ایران تبدیل گردد. این همکاری‌ها می‌تواند توان‌آمان

بخشی از نیاز کشور ایران را به منابع آبی برطرف و در عین حال در مدیریت آب‌های داخلی افغانستان نیز مفید و مؤثر واقع شود.

۲. طریق دوم؛ دسترسی ایران به آب‌های آزاد و محصور بودن افغانستان در خشکی است. افغانستان کشوری کوهستانی و محاط در خشکی است و به همراه اردن تنها کشور خاورمیانه است که به دریاهای آزاد دسترسی ندارد. از طرف دیگر واقع شدن افغانستان در قلب قاره بزرگ آسیا، باعث شده است تا نزدیک‌ترین راه‌های دسترسی به دریا برای کشور افغانستان، از طریق کشورهای ایران و پاکستان باشد که در این میان با توجه به مشکلات فراروی همکاری‌های اقتصادی با پاکستان، نزدیکتر بودن بندر چابهار نسبت به بندر کراچی و همچنین وجود تنش در روابط دو کشور افغانستان و پاکستان، باعث شده است تا ایران به نسبت پاکستان گزینه بهتری در راستای همکاری‌های دو جانبه باشد. از طرف دیگر، افغانستان شاهراه ارتباطی ایران با کشورهای آسیای میانه است که همین امر نیاز و وابستگی متقابل دو کشور را که سنگ‌بنای توسعه همکاری‌های دو جانبه است را افزایش می‌دهد. بهره‌گیری از این ظرفیت‌ها در دیپلماسی می‌تواند در برقراری صلح و ثبات منطقه‌ای نیز مؤثر باشد.

۳.۲.۲. معدن: افغانستان کشوری است که با داشتن منابع سرشار و ارزشمند طبیعی و ذخایر دست نخورده، در ردیف کشورهای دارای منابع طبیعی غنی قرار دارد که با ایجاد شرایط مناسب می‌توان از طریق استخراج و بهره‌برداری از آن‌ها به رشد و انکشاف زیربنای اقتصادی-اجتماعی در افغانستان دست یافت. بنابر یافته‌های جیولوجیکی پنتاگون، درباره معادن افغانستان در جون ۲۰۱۰، ارزش این ذخایر ۱ تریلیون دالر تخمین زده شده است. این در حالیست که تخمین‌های دیگر ارزش معادن افغانستان را ۳ تریلیون

منبع بزرگ نفت و گاز می‌باشد که شامل حوزه‌های ساحلی نفتی آمو دریا، افغان-تاجیک، کشکه، کتواز، هلمند و حوزه نفت خیز هرات می‌باشد. در این میان، بر طبق گفته سخنگوی وزارت معادن افغانستان تنها ذخیر ساحه نفتی حوزه‌های افغان-تاجیک و آمو دریا، حدود ۱۵ تریلیون متر مکعب می‌باشد که در برگیرنده حدوداً ۶۰ تریلیون بشکه نفت خواهد بود. (دانش، ۱۳۹۹: ۲) این مقدار، به تنهایی افغانستان را در جدول کشورهای دارای ذخایر نفتی، در رتبه ۹ بعد از روسیه و بالاتر از لیبی قرار می‌دهد. در مورد گاز نیز، مجموع ذخایر کشف شده گاز در حدود ۶۸۷، ۱۵ میلیارد فوت مکعب و مجموع ذخایر گاز مایع نیز در حدود ۵۶۲ میلیارد بشکه است. علاوه بر این، افغانستان دارای بالغ بر ۴۰۰ نوع مواد معدنی از جمله طلا، نقره، پلاتین، لاجورد، زمرد، یاقوت، آهن، مس، فلورایت، کرومیت و ده‌ها مواد دیگر از جمله مرمر و رخام با بیش از ۱۴ رنگ تثبیت شده است که در مجموع ۱/۵۰۰/۰۰۰ متر مکعب، مواد جامده مفیده نیز برآورد شده است. (کمپته نظارت استراتژی انکشاف ملی افغانستان، ۱۳۸۶: ۲)

بدون شک، کشور افغانستان می‌بایست با داشتن این ثروت‌های ملی، در کنار منابع آبی، موقعیت استراتژیک و مردم مستعد و زحمتکش در ردیف کشورهای توسعه یافته قرار می‌گرفت؛ اما متأسفانه از جمله کشورهای در حال توسعه و فقیر محسوب می‌گردد؛ زیرا موجودیت منابع سرشار طبیعی زمانی تبدیل به ثروت می‌شود که استفاده معقول اقتصادی از آن صورت گیرد. تبدیل منابع طبیعی به ثروت قابل استفاده نیازمند سلسله فکتورها و مؤلفه‌هایی است که از جمله آن‌ها موجودیت وجوه مالی کافی برای تأمین هزینه‌های انجام امور جیولوجیکی، تفحصاتی، اکتشافی، انکشافی و بهره‌برداری و همچنین داشتن ظرفیت‌های لازم علمی، تخصصی و توانائی استفاده از تکنالوژی‌های روز است. متأسفانه کشور افغانستان در این دو حوزه دچار کاستی‌هایی است که با تشریک

مساعی و همکاری کشورهای دارای تخصص و تجربه و همچنین سرمایه‌گذاری آن‌ها در این حوزه، می‌تواند رفع شود. کشور ایران با توجه به تجربیات و تخصصی که در این حوزه دارد و همچنین بسترهای آمادگی که برای سرمایه‌گذاری در افغانستان موجود است، می‌تواند در این راستا وارد همکاری‌های مشترک با افغانستان شود. سرمایه‌گذاری در این حوزه می‌تواند پیشرفت و توسعه اقتصادی هر دو کشور افغانستان و ایران را نیز در پی داشته باشد.

۳.۲.۳. زراعت: زراعت و کشاورزی در حال حاضر، نخستین رکن اقتصاد کشور افغانستان را تشکیل می‌دهد که به نوعی ستون فقرات اقتصاد این کشور محسوب می‌گردد. در حال حاضر، سکتور زراعتی در حدود ۳۰٪ تولید ناخالص افغانستان را تشکیل می‌دهد و تقریباً ۸۵٪ نفوس افغانستان برای معیشت خویش به زراعت و فعالیت‌های مربوطه اتکاء دارند. (ریاست عمومی سکتور خصوصی افغانستان، ۱۴۰۲:۳۹)

در گذشته افغانستان یکی از صادرکنندگان مهم تولیدات دامی و میوه‌های خشک به شمار می‌رفت؛ اما سه دهه جنگ، زیرساخت‌ها را در این کشور نابود کرده و توسعه زراعت را محدود و به روند رشد اقتصادی و البته کشاورزی صدمه اساسی وارد کرده است. تا جایی که امروزه، علیرغم این که افغانستان یک کشور زراعتی محسوب می‌شود؛ ولی قادر به تأمین نیاز غذایی خود نیست و تأمین نیاز مواد غذایی یکی از مشکلات بزرگ مردم این کشور محسوب می‌شود. با وجود این، افغانستان با توجه به استعدادهای فراوانی که در عرصه زراعت از جمله آب‌های سطحی فراوان، اقلیم مناسب، خاک مناسب، بذرها و نژادهای نباتی مناسب و... دارد، می‌تواند از زراعت به عنوان یکی از ظرفیت‌های بالقوه که توانایی رشد و نجات اقتصادی این کشور را دارد، استفاده نماید. این بسترهای مناسب

باعث شده است تا محصولات زراعتی افغانستان خصوصاً میوه‌جات، سبزیجات، میوه خشک، ترشی باب و نباتات طبی افغانستان در دنیای غرب تحت عنوان اصطلاح غذاهای سوپر یاد شود. (همان، ۴۱)

در حال حاضر، مهم‌ترین موانعی که باعث شده است تا افغانستان نتواند علیرغم دارا بودن ظرفیت‌های بالقوه زراعتی فراوان، از آن استفاده نماید، بدین شرح است:

۱) به کارگیری روش‌های سنتی و ناکارآمد زراعتی؛

۲) عدم استفاده از فناوری‌های نوین زراعتی؛

۳) عدم استفاده بهینه از منابع آبی کشور.

در همین راستا و برای جبران این کاستی‌ها، افغانستان نیازمند همکاری‌های بین‌المللی، خصوصاً کشورهای همجوار است که با توجه به تجربیات و تخصص دولت ایران در عرصه کشاورزی و همچنین بومی‌سازی بسیاری از ابزارآلات کشاورزی از جمله تراکتور، می‌تواند در این عرصه وارد همکاری‌های مشترک با افغانستان بشود. این امر منافع اقتصادی افغانستان و ایران را توأمان در بر خواهد داشت.

۳.۲.۴. انرژی: همان‌طوری که اشاره شد، افغانستان دارای منابع سرشار و عظیمی از انرژی (آب، نفت، گاز، زغال سنگ، اورانیوم و...) است که اکثراً دست نخورده و به صورت بکر باقی مانده است. طبق گزارش وزارت انرژی و آب افغانستان، ظرفیت تولید انرژی بالقوه این کشور ۲۴/۰۰۰ مگاوات می‌باشد، از جمله ۲۳/۰۰۰ مگاوات آن از آب، ۵۱۴ تا ۵۲۴ مگاوات از زغال سنگ، ۳۵۰ تا ۵۰۰ مگاوات از گاز طبیعی، ۱۲۵ تا ۳۰۰ مگاوات از نوع نفت خام می‌باشد. (پوپل، ۲۰۱۲: ۴) این در حالی است که افغانستان در حال حاضر نیازمند ۱/۰۰۰ مگاوات برق برای روشنایی خانه‌ها و به حرکت درآوردن چرخ اقتصادی در کشور است. با این وصف به سر بردن یک نفر از هر سه نفر شهروند

افغانستانی در شهرها که در روستاها اوضاع به مراتب وخیم‌تر است، در تاریکی مسأله‌ای قابل عطف است.

در کنار منابع تولید انرژی برق، افغانستان دارای ذخایر عظیم نفتی، گازی، زغال سنگ، اورانیوم و... است. با اینحال افغانستان تنها کشور منطقه است که هنوز بیش از ۹۰ درصد انرژی گرمایشی خانه‌های مردمش از سوخت جامد همانند چوب، ذغال و هیزم تأمین می‌شود و سالانه ۳ تا ۳/۵ میلیون تن مواد نفتی وارد این کشور می‌شود. وجود ذخایر عظیم انرژی در این کشور و نیازمندی‌های شدید افغانستان به آن‌ها، باعث شده است که سرمایه‌گذاری در این حوزه به یکی از اولویت‌های جدی دولت افغانستان تبدیل شود. این امر در کنار تجربیات و تخصص دولت ایران در امر تولید انرژی، می‌تواند همچون آب، زراعت و معادن، به یکی از محورهای همکاری‌های مشترک میان افغانستان و ایران تبدیل شود.

۳.۲.۵. تجارت: افغانستان و ایران، به دلیل همسایگی و همجواری با یکدیگر، فرصت‌ها و ظرفیت‌های بالقوه بسیاری را در راستای همکاری‌های تجاری دارا هستند که با بهره‌گیری مناسب از آن‌ها می‌توان بر سرعت رشد و توسعه اقتصادی هر دو کشور افزود. علاوه بر این کشور، افغانستان به سبب وضعیت اقتصادی رو به رشد خود می‌تواند فرصت‌های مناسبی جهت سرمایه‌گذاری مستقیم و صادرات دیگر کشورها، از جمله ایران فراهم سازد. استفاده از چنین ظرفیت‌هایی می‌تواند در راستای تدوین سیاست‌های تجارت خارجی و گسترش روابط این دو کشور مؤثر واقع گردد.

واقعیت آن است که کشور افغانستان، علیرغم دارا بودن دخیز معدنی، گاز، نفت، آب، راه‌های مواصلاتی مهم و تأثیرگذار ثروت‌های سرشار طبیعی و... در شرایط حاضری توانایی تولید بسیاری از کالاهای اساسی خود را ندارد. همین امر باعث شده است تا در شرایط

حاضر، تجارت تبدیل به قوه محرکه اصلی رشد اقتصادی در افغانستان شود. توسعه تجارت باعث اشتغال‌زایی، افزایش عاید فامیل‌ها، جذب سرمایه‌گذاری خارجی و کمک به رشد اقتصادی کشور گردیده و به این ترتیب، بستر صلح و امنیت را مساعدتر می‌سازد. از این‌رو، وزارت تجارت و صنایع افغانستان، حمایت خود را از ادغام و یکپارچگی اقتصادی افزون‌تر با سائر کشورها و نیز رشد و انکشاف سریع‌تر اقتصاد افغانستان از طریق اجرای پالیسی‌های تجارتی و تعرفه‌های کارآمد، اعلام داشته است. در همین راستا، وزارت تجارت و صنایع از نزدیک با اداره انکشاف صادرات و سکتور خصوصی کار می‌کند تا راه‌کارهای مناسبی جهت تشویق صادرات به شمول موارد ذیل را طرح‌ریزی کند:

- (۱) ایجاد واحدهای خاص ارائه معلومات و خدمات مشورتی به صادرکنندگان؛
 - (۲) اشتراک نهادها و ارگان‌های دولتی در مذاکرات پیرامون معاملات تجارتی؛
 - (۳) مهارت‌های ترویج و تبلیغات که برای تجارت خارجی ضروری‌اند؛
 - (۴) حمایت از برگزاری نمایشگاه‌ها در خارج از کشور و حمایت دیپلماتیک از شرکت‌های خارجی. (ریاست عمومی تجارت بین‌المللی، ۲۰۱۴: ۶)
- با توجه به مندرجات فوق، همجواری دو کشور، نیازمندی‌ها و اعلام آمادگی دولت افغانستان به همکاری‌های تجاری و همچنین ظرفیت‌های دولت ایران در راستای تأمین کالاهای مورد نیاز افغانستان، تجارت می‌تواند به یکی از عوامل بسیار تأثیرگذار در گسترش ارتباطات میان دو ملت تبدیل شود.

بر اساس آمارهای ارائه شده در نیمه اول سال ۲۰۱۶ میلادی، مجموع صادرات افغانستان حدود ۲۵۰ میلیون دالر بوده است. یک سوم مجموع این رقم مربوط به صادرات میوه خشک و میوه تازه و مابقی، عمدتاً مربوط به صادرات محصولات ضمنی حیوانی مانند پوست و پشم، قالین و گیاهی طی می‌شود. در این میان ایران در کنار پاکستان

بزرگ‌ترین بازار صادرات افغانستان را تشکیل می‌دهد. همچنین در نیمه اول سال ۲۰۱۶ میلادی، مجموع واردات افغانستان به ۳/۳ میلیارد دالر بالغ گردیده است که در این میان ایران بزرگ‌ترین صادرکننده امتعه به افغانستان بوده است که با عرضه ۱/۸ میلیارد دالر صادرات به افغانستان از رقیب خود پاکستان در سال‌های اخیر پیشی گرفته است. کشورهای پاکستان، چین، ترکمنستان، قزاقستان، ازبکستان، امارات متحده عربی، جاپان، مالیزیا، ایالات متحده آمریکا، روسیه و هندوستان به ترتیب در جایگاه‌های دوم تا دوازدهم قرار دارند. (World Bank, 2017: 7)

همین آمارهای مختصر نشان می‌دهد که استفاده دو دولت افغانستان و ایران از زمینه‌های مشترک همکاری‌های تجاری به نسبت سایر کشورها بالاتر است. منتهی بخش عمده این ارقام مربوط به فعالیت‌های بخش خصوصی است که خارج از تفاهمنامه‌های همکاری دو دولت افغانستان و ایران صورت گرفته است. دارا بودن زبان مشترک، مرزهای جغرافیایی مشترک و حضور عده کثیری از مهاجران و پناهندگان افغانستانی در ایران علت رونق فعالیت‌های اقتصادی میان دو کشور بوده است. با اینحال، پتانسیل و ظرفیت دو دولت در گسترش همکاری‌های تجاری بسیار بالاتر از این ارقام است که ضرورت ورود دستگاه دیپلماسی را در این حوزه را بیش از پیش الزامی می‌گرداند.

۳.۳. تهدیدات مشترک

صرف‌نظر از وجود منافع مشترک، تهدیدات مشترک نیز یکی از عوامل اصلی ایجاد همگرایی میان کشورها است؛ چرا که به صورت پیش‌فرض و بدیهی، همگرایی و همکاری‌ها، یا در سایه منافع مشترک ایجاد می‌شوند و یا در سایه تهدیدات مشترک. در همین راستا، تئوری‌ها و نظریه‌های روابط بین‌الملل نیز بر رابطه تنگاتنگ بین تهدیدات

مشترک و ایجاد همکاری و همگرایی بین کشورها تأکید می‌ورزند. بر این اساس، اگر پدیده‌های وجود داشته باشد که تهدید کننده امنیت ملی و منافع دو کشور و یا چند کشور محسوب شود، آن تهدید، همکاری مشترکی را به منظور مقابله با آن به وجود خواهد آورد؛ چرا که تهدید اگر ماهیت منطقه‌ای داشته باشد و متوجه یک کشور نباشد، به تنهایی و بدون همکاری‌های منطقه‌ای نیز نمی‌توان بر آن فایق آمد. از این رو، همکاری و اتخاذ سیاست‌های مشترکی را به منظور مقابله با آن می‌طلبند. در همین راستا، افغانستان و ایران نیز صرف‌نظر از وجود منافع مشترک، دارای تهدیدات مشترکی می‌باشند که ضرورت هم‌گرایی بیش از پیش این دو کشور را ایجاب می‌نماید که در صدر این تهدیدها، تروریسم، تولید و قاچاق مواد مخدر قرار دارد.

افغانستان در حال حاضر، برای بیش از چهار دهه است که با جنگ و نا امنی درگیر است آن نه تنها افغانستان را بلکه کشورهای منطقه را در کام خود فرو می‌بلعد. از این رو، مقابله با تهدیدات فوق و کمک به ایجاد شرایط امنیتی پایدار در افغانستان در راستای برنامه‌های امنیتی ایران قابل توجه است و می‌تواند به یکی از محورهای همکاری‌های مشترک افغانستان و ایران تبدیل شود. علاوه بر این، بر اساس گزارش سازمان ملل در سال ۲۰۰۵، مردم ایران، با بیش از دو میلیون معتاد، بالاترین مصرف کننده مواد مخدر در جهان هستند. (منادی، ۱۳۹۳: ۱۰۷ به نقل از ۸: AIAS and CHID, 2008) این در حالی است که تقریباً تمامی مواد مخدر موجود در ایران از مرزهای شرقی این کشور وارد می‌شوند که از این میان بخشی به مصرف داخلی ایران و بخش بیشتر آن از طریق ترکیه به اروپا قاچاق می‌شود. ایران از سال ۱۹۹۷ بدین سو، ۳۵۰۰ نفر از نیروهای امنیتی خود را در حفاظت مرزها و مقابله با قاچاقچیان مواد مخدر، اسلحه و... از دست داده است. از این رو، یکی از محورهای سیاست خارجی ایران، همواره در کنار مقابله با تروریسم، مقابله

با تولید و قاچاق مواد مخدر در مرزهای شرقی اش است که می‌تواند با توجه به حساسیت و دغدغه‌های دولت ایران نسبت به این موضوع، به یکی از محورهای عمده و اساسی همکاری‌های دو جانبه با افغانستان تبدیل شود.

۳.۴. همجواری جغرافیایی

افغانستان و ایران بیش از ۹۳۶ کیلومتر مرز مشترک دارند. این در حالی است که عوامل جغرافیایی به ویژه همجواری کشورها همچنان به عنوان عنصر مهمی در روابط کشورها نقش‌آفرینی می‌کند و بدون در نظر گرفتن روابط کشورها با همسایگان، برآورد امنیت و منافع ملی آن‌ها امری ناممکن است. شناخت میزان توانایی و آسیب‌پذیری کشورها، تابع شرایط جغرافیایی و ژئوپلتیک هر کشور است؛ اما به عنوان یک اصل کلی در سرتاسر جهان، همسایگان نقش منحصر به فرد و ویژگی‌های را در سیاست‌های راهبردی همه کشورها دارند. (فدوی؛ کنعانی، ۱۳۹۵: ۱۴۱) از این رو، مرزهای مشترک میان افغانستان و ایران می‌تواند یکی از عوامل گسترش روابط این دو کشور، و یکی از عوامل همگرایی آن‌ها قلمداد شود. در طول تاریخ، همیشه روابط با کشورهای همسایه و همجوار در صدر اولویت‌های سیاست خارجی کشورها قرار داشته است که کشورهای افغانستان و ایران نیز از این قاعده کلی مستثنی نیستند. چرا که در سیاست خارجی، حسن همکاری و دوستی میان کشورهای همجوار یکی از مزیت‌های پایدار و نشاندهنده قدرت دیپلماسی کشورها است که نتیجه و برونداد همیشگی آن، حفظ امنیت و توسعه اقتصادی و سیاسی کشورها بوده است.

در این میان روابط دو کشور دارای خصیصه‌ها و ویژگی‌های متمایزی است؛ همان‌طوری که پیشتر بدان اشاره شد. دارا بودن زبان، فرهنگ، تاریخ، دین، منافع اقتصادی و...

مشترک از جمله آن‌هاست که در کنار حسن همجواری، می‌تواند در تساهل و ایجاد همت مضاعف، در راستای تقویت روابط و مناسبات دو جانبه افغانستان و ایران بسیار تأثیرگذار باشد.

۳.۵. حضور گسترده پناهندگان و مهاجران افغانستانی در ایران

ایران از اواخر دهه ۱۹۷۰ با شروع تنشها در افغانستان، به عنوان میزبان پناهندگان و مهاجران افغانستانی مطرح شده است و چندین عامل از قبیل ناامنی، تغییرات رژیم، خشک‌سالی و بیکاری باعث شد که بیشتر پناهندگان و مهاجرین افغانستانی به ایران و پاکستان مهاجرت کنند. (Abbasi-Shahvazi, et al, 2008: 10) مهاجرت این گروه‌ها به ایران نوعی مهاجرت اضطراری یا اجباری ناسالم بوده است. بر طبق گزارش سازمان بین‌المللی کار و کمیساریای عالی امور پناهندگان سازمان ملل متحد، طی چندین دوره اتباع افغانستان وارد ایران شدند.

بین دهه‌های ۱۹۸۰ و ۱۹۸۹، با اشغال افغانستان توسط نیروهای شوروی سابق، موج عظیمی حدود ۲/۹ میلیون افغانستانی به ایران سرازیر شدند. در سال ۱۹۹۲ با شکست شوروی در افغانستان و سقوط رژیم کمونیستی نجیب الله، خط مشی ایران به بازگشت پناهندگان به کشورشان تغییر یافت و قرارداد سه جانبه‌ای بین دولت‌های ایران، افغانستان و کمیساریای عالی امور پناهندگان سازمان ملل به امضاء رسید که طی این تفاهمنامه، فرایند گسترده بازگشت به افغانستان طی دو سال به اجرا گذاشته شد. جنگ داخلی بین نیروهای مجاهدین و ظهور طالبان، مرحله جدیدی از خشونت و ناآرامی را در افغانستان دامن زد که موج جدیدی از مهاجران را به سمت ایران گسیل داشت. (ILO-)

UNHRC, 2008: 12,13

در حال حاضر، جمهوری اسلامی ایران، یکی از کشورهایی است که در جهان بزرگ‌ترین جمعیت از پناهندگان و مهاجران را با اقامت طولانی‌مدت آن‌ها در درون خود جای داده است. بر اساس سالنامه آماری سال ۱۳۹۱ مرکز آمار ایران، حدود ۱,۴۵۲,۵۱۳ نفر از اتباع افغانستانی به شکل قانونمند در قالب پناهنده یا مهاجران قانونی با پاسپورت در ایران وجود دارند که از این تعداد ۷۸۷,۶۴۸ نفر مرد و ۶۶۴,۸۶۵ نفر زن می‌باشند. (سایت رسمی مرکز آمار ایران، سالنامه آماری سال ۱۳۹۰) همچنین برآورد می‌شود که حدود یک میلیون تبعه غیر مجاز افغانستانی نیز در ایران وجود داشته باشد. (ILO- UNHRC, 2008: 2) با این وصف مجموع اتباع افغانستانی در ایران حدود ۲/۵۰۰/۰۰۰ نفر برآورد می‌شود که در کم‌ترین حالت ۳ درصد از جمعیت ایران را تشکیل می‌دهند. تا پیش از شروع بحران سوریه که سبب افزایش شدید تعداد پناهندگان در ترکیه شد. ایران و پاکستان پناهنده‌پذیرترین کشورهای جهان بودند. از سال ۱۳۵۸ (۱۹۷۹) که جریان خروج آوارگان از افغانستان آغاز شد. ایران و پاکستان در ۳۳ سال از ۳۶ سال گذشته، همواره در ردیف اول و دوم کشورهای میزبان پناهنده قرار داشته‌اند. پاکستان برای ۲۲ سال از جمله ۱۱ سال اخیر و ایران برای ۱۱ سال در ردیف اول کشورهای میزبان پناهنده بوده‌اند.

همین آمارهای مختصر نشان می‌دهد که حضور پناهندگان و مهاجران افغانستانی در ایران، یکی از موضوعات اساسی میان دو کشور است که از میان سلسله موضوعات مشترک میان افغانستان و ایران، بیش‌ترین ارتباط را با وظایف و مسؤولیت‌های قنصلگری افغانستان در مشهد دارد.

در خصوص نقش پناهندگان و مهاجران افغانستانی در ایران به عنوان یکی از عوامل مؤثر در گسترش ارتباطات میان دو کشور باید اشاره کرد که حمایت از اتباع کشورها در

خارج از مرزهای سرزمینی هر کشوری، یکی از وظایف و مسؤولیت‌های اصلی دستگاه دیپلماسی و وزارت خارجه کشورها است. در این راستا دولت افغانستان موظف است به منظور حمایت از اتباع خود، تدابیر خاص و اقدامات مقتضی را اتخاذ نماید. بنابراین همت و اراده کافی و همچنین زمینه‌های مذاکره و امضاء موافقت‌نامه‌ها و تفاهم‌نامه‌های همکاری از سوی دولت افغانستان و بالأخص وزارت خارجه افغانستان با ایران وجود دارد. از طرف دیگر مهاجرت و پناهندگی اتباع افغانستانی به ایران فرصت‌هایی را در اختیار هر دو کشور قرار داده است که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

فرصت‌های ایجاد شده برای افغانستان:

- ۱) ایجاد نوآوری فکری و انرژی تازه به بازار کار و جامعه افغانستان بعد از عودت پناهندگان و مهاجران؛
- ۲) ایجاد روابط فرهنگی با دولت ایران؛
- ۳) وارد شدن سرمایه‌های پولی به افغانستان؛
- ۴) ترویج و تزویج فرهنگ افغانستان به ایران؛
- ۵) فراهم ساختن زمینه‌های تبادل تجربیات و دانش از ایران به افغانستان؛
- ۶) فراهم ساختن زمینه‌های صلح، تفاهم و گفتگو؛
- ۷) مدیریت مازاد نیروی کار در افغانستان؛
- ۸) کسب آموزش و مهارت در زمینه‌های علمی توسط اتباع افغانستان از ایران.

فرصت‌های ایجاد شده برای ایران:

- ۱) فراهم ساختن ابزار چانه‌زنی‌های سیاسی و اقتصادی برای دولت ایران؛
- ۲) غنی ساختن فرهنگ و کثرت فرهنگی ایران؛

۳) بهره‌مند شدن از نیروی کار ارزان و پرداخت‌های مالیاتی اتباع افغانستان به ایران؛

۴) ایجاد زمینه‌های صلح و تفاهم میان دو کشور؛

۵) اعتبار دانشگاه‌ها و نهادهای علمی ایران به موجب مهاجرت اتباع افغانستان به

قصد تحصیل به ایران؛

۶) پر کردن خلأ نیروی انسانی در بازار کار ایران؛

۷) تثبیت و افزایش اعتبار ایران در سطح بین‌الملل، جامعه جهانی و سازمان‌های

بین‌المللی، خصوصاً کمیساریای عالی سازمان ملل در امور پناهندگان؛

۸) جذب سرمایه‌های خارجی؛

۹) افزایش عمق و تأثیر دیپلماسی فرهنگی و اجتماعی ایران در افغانستان.

این موارد که به نحو تمثیل از ثمرات حضور اتباع افغانستان در ایران بیان گردید، همت و اراده دولت افغانستان و ایران را در افزایش روابط و مناسبات خود با یکدیگر افزایش خواهد داد. بنابراین، بر مسئولین دو کشور و خصوصاً مأمورین دیپلماتیک و کنسولی است که از این ظرفیت نهفته به نحو احسن استفاده‌های وافی و کافی را در راستای همگرایی دو کشور افغانستان و ایران ببرند.

۴. عوامل و محورهای واگرایی افغانستان و ایران

افغانستان و ایران علیرغم دارا بودن پیوندهای عمیق و استراتژیک، موانعی نیز در راستای همگرایی و گسترش روابطشان وجود دارد که سایه آن، خصوصاً در طول چهار دهه اخیر بر روابط این دو کشور سنگینی می‌کند. در اینجا پیش از پرداختن به مهم‌ترین عوامل واگرایی و یا موانع همگرایی افغانستان و ایران، باید بر این نکته اساسی متذکر گردید که آنچه در قسمت عوامل همگرایی و گسترش روابط این دو ملت بیان گردید،

تحت شرایطی قابلیت و پتانسیل ایجاد گسل‌های عمیقی را نیز فی‌مابین آن‌ها دارا می‌باشد. برای مثال، اسلام اگرچه به عنوان یکی از اشتراکات عمیق و پایدار دو ملت افغانستان و ایران قلمداد می‌گردد؛ اما تجربه تاریخ نشان داده است که هرگاه پاره‌های از مسائل مذهبی پررنگ گردند، از جمله اختلافات میان شیعه و سنی، بسان نیروی بزرگی مانع از پیوند میان این دو ملت می‌گردد. همچنین زبان مشترک که می‌تواند به عنوان بنیادی استوار در راستای گسترش روابط افغانستان و ایران مورد استفاده و بهره‌برداری قرار گیرد. با دامن زدن اختلافات موجود، میان زبان‌ها، گویش‌ها و لهجه‌های متفاوت از جمله پشتو و فارسی، به یکی از جهات افتراق و تشدید تنش‌های قومی مبدل می‌گردد. در همین راستا، ضرورت هوشیاری و شناخت فرصت‌های همکاری و راه برون رفت از تهدیدات پیشرو توسط هر دو کشور ضروری می‌نماید که با در نظر گرفتن منافع کلان و بلند مدت هر دو کشور، می‌توان بر آن‌ها فائق آمد.

۴.۱. غالب شدن رویکرد واقع‌گرایی بر روابط دو کشور

چنانچه پیشتر بدان اشاره شد، نظریات مختلفی در حوزه تصمیم‌گیری‌ها و جهت‌گیری‌ها در عرصه روابط بین‌الملل وجود دارند که از جمله آن‌ها نظریه واقع‌گرایی است. در این نظریه، حل بحران و مسائل بین‌المللی، از طریق دیپلماسی و گفتگوهای مسالمت‌آمیز امکان‌پذیر نیست و سیاست خارجی چیزی جز نمایش قدرت برای کسب اعتبار، توسعه‌طلبی استعماری و حفظ وضع موجود نمی‌باشد. به همین دلیل مهم‌ترین مسئله برای واقع‌گراها در عرصه بین‌المللی مسئله نظامی - امنیتی و اتکاء به قدرت نظامی می‌باشد. در این نظریه امنیت در کشورهای همسایه به معنی ناامنی در کشور خود تلقی

می‌گردد و رشد و توسعه کشورهای همجوار، تهدیدی علیه امنیت و تمامیت ارزی کشور و انزوای کشور خود محسوب می‌شود.

متأسفانه سلسله جریاناتی که مانند جنگ، تروریزم، نفوذ بیگانگان، عدم ثبات سیاسی و امنیتی، تنش‌های قومی، گسترش فقر و... در چند دهه اخیر در کشورهای منطقه، به خصوص خاورمیانه به وقوع پیوسته است، درک و فهم برخی نخبگان سیاسی و پالیسی‌سازان این کشورها را از قدرت، منافع ملی و سیاست خارجی مبتنی بر نظریه واقع‌گرایی شکل داده است. در این میان، کشورهای افغانستان و ایران نیز از این قاعده کلی در کشورهای منطقه مستثنی نیستند و درک و فهم برخی نخبگان سیاسی و پالیسی‌سازان هر دو کشور، تا حدودی مبتنی بر همین دیدگاه شکل گرفته است. روابط پرتنشی که در حال حاضر میان کشورهای منطقه، به خصوص خاورمیانه شکل گرفته است؛ گویای همین موضوع است که بسیاری از کشورها علیرغم دارا بودن زمینه‌های همگرایی فراوان به کشورهای رقیب و چه بسا دشمن، تبدیل شده‌اند. خط و نشان کشیدن‌های کشورهای منطقه از جمله ایران و عربستان و شکل دادن ائتلاف‌های امنیتی و موافقت‌نامه‌های همکاری به جای کشورهای همجوار و منطقه با کشورهای غیر منطقه که ریشه در عدم اطمینان و عدم رغبت این کشورها در تعامل و همکاری سازنده با یکدیگر دارند که شواهد و نمونه‌هایی از حاکم شدن این دیدگاه در روابط و مناسبات کشورهای این منطقه است.

مبتنی بر همین نگاه، جنس روابط افغانستان و ایران تا حدودی امنیتی و برخی چالش‌های نظری نظیر «سوء برداشت»، «سوء تفاهم» و «قضاوت ناعادلانه» بر روابط آن‌ها حاکم شده است که باعث جدایی این دو کشور که از عمق تاریخ و هویتی مشترک برخاسته و برخی جنبه‌های واگرایی میان آن‌ها را بر عوامل گسترده و عمیق همگرایی

غالب ساخته است. از همین رو رشد و پیشرفت و استقرار امنیت در کشور افغانستان از نگاه برخی پالیسی‌سازان کشور ایران، به معنای استقرار و تحکیم موقعیت آمریکا در منطقه، تهدیدی علیه امنیت و منافع ملی این کشور و ظهور رقیبی نوظهور که منجر به کاهش نفوذ ایران در منطقه و... خواهد شد، تلقی می‌گردد. از نظر برخی پالیسی‌سازان افغانستان نیز توسعه همکاری‌های مشترک با ایران به منزله گسترش و نفوذ دولت ایران در سیاست‌های داخلی افغانستان و تیره و تار شدن روابط افغانستان با آمریکا، اروپا و برخی کشورهای عربی و... است. این موضوع که در مواردی از زبان برخی مقامات و پالیسی‌سازان هر دو کشور به صراحت بیان گردیده است. متأسفانه به غیریت‌سازی و تعصبات کورکورانه میان دو کشور دامن زده است.

همین نگاه باعث شده است تا موضوعاتی از قبیل آب، دین مشترک و زبان مشترک که می‌تواند منجر به تقویت و گسترش مناسبات میان دو کشور افغانستان و ایران شود؛ تبدیل به یکی از محورهای اساسی تنش، میان دو کشور شده است. موضوعاتی که از طریق دیپلماتیک و گفتگوهای دو جانبه می‌تواند به اتخاذ راه‌حل‌های منطقی و مبتنی بر رابطه بُرد - بُرد دو طرف منتهی شود؛ امروزه تبدیل به یک بحران، میان دو کشوری شده است که به مثابه دو شاخه از یک درخت تناور فرهنگی و تمدنی هستند. متأسفانه این نگاه در طول چهار دهه اخیر بر برخی پالیسی‌سازان و نخبگان سیاسی دولت افغانستان و ایران مستولی بوده است و یکی از عوامل اصلی واگرایی این دو کشور تلقی می‌گردد.

۴.۲. منافع متضاد ایران و قدرت‌های غربی در افغانستان

از جمله مهم‌ترین موانع گسترش روابط افغانستان و ایران، وجود قدرتهایی است که نسبت به گسترش روابط افغانستان و ایران نگاه منفی دارند. افغانستان از جهات بسیاری،

دارای امتیازات و جاذبه‌هایی است که آن را تبدیل به یک کشور مهم و استراتژیک در روابط بین‌الملل کرده است. این کشور از یک طرف شاهراه ارتباطی بین کشورهای آسیای میانه به بنادر جنوب آسیا است و از طرفی دیگر، تنها کشوری است که با سه بخش از کشورهای بریک (روسیه، هند و چین) دارای قرابت‌های جغرافیایی است. افغانستان همچنین دارای ذخایر عظیم مواد معدنی، گاز، نفت و اورانیوم است که این کشور را به کشوری جذاب و در عین حال تأثیرگذار در عرصه روابط بین‌الملل تبدیل می‌کند. این موارد در کنار همسایگی افغانستان با کشورهای ایران و پاکستان و قرار گرفتن آن در موقعیت حساس و ژئوپولیتیک خاورمیانه باعث شده است تا این کشور به حوزه امنیتی اروپا در قالب سند «استراتژی امنیتی اتحادیه اروپا» و آمریکا، به خصوص پس از حادثه ۱۱ سپتامبر، وارد گردد.

از طرف دیگر، از ابتدای پیروزی انقلاب اسلامی در ایران، روابط ایران با قدرت‌های غربی با چند چالش اساسی مواجه بوده است که از این میان می‌توان به چهار مورد برجسته آن (حمایت ایران از تروریسم؛ اشاعه سلاح‌های کشتار جمعی توسط ایران؛ اخلاف ایران در روند صلح خاورمیانه و وضعیت نامساعد حقوق بشر در ایران) اشاره کرد. چالش‌های مذکور به ویژه اتهام اشاعه هسته‌ای، پس از واقعه ۱۱ سپتامبر حادثه و تأثیر آن بر روابط فی‌مابین افزون‌تر شده است. اشاره به این چالش‌ها و درخواست از ایران برای تأمین نظرات اتحادیه اروپا و آمریکا، ترجیع‌بند غالب بیانیه‌ها و یا جمع‌بندی‌هایی است که طی سال‌های اخیر پس از نشست‌های مختلف اتحادیه اروپا و آمریکا در سطوح و مناسبت‌های مختلف منتشر گردیده است. دیدگاه اتحادیه اروپا و آمریکا تنها در بیانیه‌ها منعکس نگردیده است؛ بلکه مسؤولین اتحادیه اروپا نیز در مناسبت‌های مختلف بر وجود چالش‌های مذکور صحه گذاشته‌اند. سخنگوی خاویر سولانا، نماینده سابق اتحادیه اروپا

در امور سیاست خارجی و امنیت مشترک اتحادیه در مصاحبه‌ای اظهار داشت: «اتحادیه آماده است تا با ایران روابط بنیادی برقرار کند تا بر اساس آن قراردادهای اقتصادی و بازرگانی منعقد نماید؛ اما این آمادگی مشروط به این خواهد بود که ایران در مورد شرایط حقوق بشر در کشور، مبارزه با تروریسم، نابودی سلاح‌های کشتار جمعی و روند صلح خاورمیانه، گام‌هایی بردارد. این شرایط برای دولت ایران در نظر گرفته شده بود...» (بولتن وزارت امور خارجه ایران، ۲۰۰۳: ۸) اگر به این چهار مورد، چالش مهم دیگر یعنی دشمنی ایران با اسرائیل را بیفزاییم، حلقه اختلافات و چالش‌های موجود کامل خواهد شد. این موارد باعث گردیده تا ایران نیز مشابه افغانستان به حوزه امنیتی اروپا و آمریکا وارد گردد.

موارد فوق باعث گردیده است تا روابط با ایران و ورود به موافقتنامه‌های همکاری با این کشور، برای بسیاری از کشورها از جمله افغانستان هزینه‌ها و تبعات سنگینی در پی داشته باشد. به خصوص در شرایط جدید با اعمال تحریم‌های جدید آمریکا علیه ایران باعث گردیده است تا ارتباط با ایران به مثابه خط پایانی بر ارتباط با آمریکا و بالتبع اروپا تلقی گردد که قطعاً روابط فی‌مابین افغانستان و ایران را با مشکلاتی اساسی و جدی مواجه می‌گرداند و آن را تبدیل به یکی از عوامل اصلی واگرایی میان این دو کشور مبدل می‌کند.

۴.۳. هیدروپولتیک هیرمند

موضوع آب که پیشتر به عنوان یکی از عوامل همگرایی و گسترش ارتباطات افغانستان و ایران بیان گردید؛ موضوعی است که در بطن خود، آبستن اختلافات بسیار زیادی است. این اختلافات در خصوص رودخانه مرزی میان افغانستان و ایران عینیت یافته است. لذا موضوع آب به همان میزان که می‌تواند در روابط افغانستان و ایران کارکردی وحدت‌آفرین

داشته باشد، اگر با مدیریت هوشمند و دیپلماسی و توافقات دو جانبه همراه نباشد، می‌تواند به یکی از مسائل مورد اختلاف و از جمله موانع گسترش روابط افغانستان و ایران مبدل گردد. در حال حاضر نیز اختلاف افغانستان و ایران بر سر آب رودخانه هیرمند یکی از موانع گسترش ارتباطات میان این دو کشور محسوب می‌شود.

افغانستان و ایران در سال ۱۳۵۱ معاهده‌ای را در مورد آب رودخانه «هیرمند» به امضاء رساندند که بر طبق آن، افغانستان ملزم به پرداخت حقابه ایران شده است. میزان این حقابه، به طور متوسط ۲۲ متر مکعب در ثانیه -طبق نظر کمیسیون بیطرف هیرمند- و یک مقدار اضافی به میزان ۴ متر مکعب در ثانیه بود که این میزان در سال‌های کم آبی کاهش می‌یافت و دولت ایران نمی‌توانست بر بیشتر از این میزان، حتی در صورت وجود میزان بیشتری از آب در دلتای هیرمند، ادعایی داشته باشد. (حافظ نیا و دیگران، ۱۳۸۵: ۹۸) اختلاف از آنجا آغاز می‌شود که مقامات ایرانی در چند سال اخیر ادعا کرده و می‌کنند که افغانستان با احداث سدهای «کجکی»، «سلما» و «کمال خان» مانع ورود آب به ایران شده است و بر تعهدات خود در قبال ایران پایبند نبوده است. چنانچه رئیس جمهوری ایران چندی پیش در همایش «مقابله با گرد و غبار» در تهران، اعلام داشت که ایران نمی‌تواند در قبال احداث این سدها بی تفاوت باشد؛ چرا که این اقدامات بر استان‌های «خراسان» و «سیستان و بلوچستان» تأثیرگذارند. (خبرنامه سد سازی کابل، ۱۳۹۶: ۵)

در مقابل، دولت افغانستان مدعی است که به آب و همکاری‌های آبی به عنوان عامل همکاری و تفاهم با ایران می‌نگرد و به تعهدات خود و اصول بین‌المللی در چارچوب تفاهمات دو جانبه با ایران عمل کرده و می‌کند. واقعیت آن است که افغانستان به این تعهد خود در قبال ایران همیشه پایبند بوده و خواهد بود. در خصوص آب هیرمند دو

نکته وجود دارد که دولت ایران بدان توجه چندانی نداشته و همین عامل زمینه‌ساز سوءبرداشت‌های بسیاری توسط دولت ایران بوده است. موضوع اول آن است که معاهده همکاری افغانستان و ایران در مورد هیرمند، مربوط به آب هیرمند است و نه رود هیرمند. بنابراین، دولت افغانستان حق دارد که با احداث سد، به منظور مدیریت منابع آبی خود اقدامات لازم را انجام دهد و در عین حال سهم ایران را از آب هیرمند نیز پرداخت نماید. انعقاد قرارداد فی‌مابین افغانستان و ایران و تعیین حقایق ایران به هیچ عنوان با برنامه سدسازی افغانستان مغایرتی ندارد. افغانستان در خصوص حقایق ایران همواره به تعهدات خود پایبند بوده است و تا اکنون هیچ‌گونه گزارشی از عدم پایبندی افغانستان و عدم اجرای تعهداتش اعلان نشده است. گزارش‌های اعلان شده نیز تماماً بر پایه منابع غیر موثق بوده است. در آخرین مذاکراتی که در کمیته‌های مشترک پنج‌گانه به خصوص در کمیته آب بین هیئت‌های دو کشور افغانستان و ایران صورت گرفته است، خود ایران اعتراف کرده است که دولت افغانستان در اجرای تعهداتش صادق بوده است و میزان آبی که سالانه از هیرمند وارد خاک ایران شده است را تأیید کرده است. در سال ۱۳۹۴ طبق گزارش استاندارد سیستان و بلوچستان ۲ میلیارد و یکصد میلیون متر مکعب آب داخل هامون شده است که چیزی بیش از سه برابر مقدار حقایق ایران بوده است. از طرف دیگر در شرایط حاضر زیرساخت‌ها و پتانسیل موجود در مهار آب رودخانه هیرمند در افغانستان موجود نیست و دولت افغانستان توانایی انجام این کار را ندارد. (خبرگزاری مهر، ۱۳۹۶: ۷)

نکته دوم آن است که بر طبق معاهده ۱۳۵۱، اگر آب‌گیری رود هیرمند در یک سال کمتر از ۵ میلیارد و ۶۰۰ میلیون متر مکعب باشد، حقایق ایران نیز بر اساس معاهده طبق جدول تعیین شده کاهش پیدا می‌کند. بنابراین، اگر چنانچه، کمتر از میزان حقایق ایران

پرداخت شود، این به معنای آن است که آبی در هیرمند وجود نداشته و یا آبگیری آن کمتر از میزان یاد شده بوده است. (همان: ۸)

در کنار این عوامل، برخی عوامل دیگر همچون نبود مطالعات کافی در خصوص توانمندی‌ها و ظرفیت‌های دو جانبه افغانستان و ایران، نگاه مقطعی و کوتاه‌مدت داشتن در خصوص منافع ملی، عدم برنامه‌ریزی و نداشتن استراتژی‌های مشخص و... نیز از جمله موانع گسترش ارتباطات افغانستان و ایران است که به نسبت سایر موانع از اهمیت کمتری برخوردار می‌باشند.

۵. نقش روابط دیپلماتیک و کنسولی در راستای تقویت عوامل همگرایی و حذف عوامل واگرایی

بر اساس فرضیه پژوهش، روابط دیپلماتیک و کنسولی به عنوان نمود خارجی و عینیت یافته مفهوم دیپلماسی در دنیای واقع، اگرچه به عنوان یکی از اجزای ساختار حاکمیتی دو کشور افغانستان و ایران، متأثر از عوامل و موانع فوق است؛ اما ظرفیت و توان تأثیرگذاری بر روندهای موجود را نیز دارا می‌باشد. دیپلماسی موفق می‌تواند منجر به تقویت عوامل همگرایی و دیپلماسی ناموفق می‌تواند موجبات افول و حتی تشدید عوامل واگرایی را فراهم سازد.

اثبات این فرضیه در گرو این نکته اساسی است که با ذکر شمایی کلی از مهم‌ترین علل واگرایی میان افغانستان و ایران می‌توان بدین نتیجه دست یافت که جنس مشکلات و مسائل موجود میان این دو کشور بیشتر از نوع سیاسی است. بنابراین، راه برون رفت از آن را نیز باید در راه‌حل‌های سیاسی جستجو کرد. در این میان از مجموع ابزارهایی که در عرصه سیاست خارجی و روابط بین‌الملل در اختیار دولت‌ها قرار دارد؛ دیپلماسی،

حربه‌های اقتصادی، حربه‌های نظامی و ابزارهای فرهنگی (قوام، ۱۳۹۱: ۲۲۴-۲۱۴)، تنها دیپلماسی است که به عنوان راه‌حلی سیاسی تلقی می‌گردد. توضیح آن‌که برای تحقق اهداف و تأمین منافع در عرصه سیاست خارجی و روابط بین‌الملل، دولت‌ها از ابزارها و حربه‌های گوناگونی بهره می‌گیرند. استفاده صحیح از این تکنیک‌ها، در میزان موفقیت واحدهای سیاسی و در رأس آن کشورها، بسیار مؤثر است؛ تا آنجا که در بسیاری از موارد جهت‌گیری‌هایی که دولت‌ها در سیاست خارجی اتخاذ می‌کنند، بر اساس استفاده از ابزارهایی چون دیپلماسی و حربه‌های اقتصادی، نظامی و فرهنگی ارزیابی می‌شوند. برای بهره‌گیری از ابزارهای مزبور در مرحله اجرای سیاست خارجی، باید در روند اتخاذ تصمیم‌ها و اجرای آن‌ها ارتباط منطقی وجود داشته باشد. به عبارت دیگر، چنانچه در فرآیند سیاست‌گذاری‌ها ارزیابی درستی از واقعیت‌های محیط بین‌المللی که استراتژی‌ها در چهارچوب آن‌ها بیان می‌شوند، مورد توجه قرار نگیرند، هیچگاه اهداف سیاست خارجی از قوه به فعل در نخواهد آمد. در همین راستا از میان ابزارها و حربه‌هایی که توسط دولت‌ها در عرصه سیاست خارجی بکار گرفته می‌شوند، متناسب با نوع بحران‌ها و معضلاتی که با آن مواجه هستند، دیپلماسی اصلی‌ترین و در عین حال تنهاترین ابزاری است که به عنوان راه‌حلی سیاسی از راه تقویت عوامل همگرایی و فراهم ساختن نظام ارتباطات اساسی که دولت‌ها برای برقراری مناسبات بین‌المللی به آن‌ها نیاز دارند. در راستای رفع بحران‌ها و معضلات پیشروی دولت‌ها در صحنه روابط بین‌الملل مورد استفاده قرار می‌گیرد.

اهمیت دیپلماسی در جهان امروز بدان سبب است که دولت‌ها را قادر می‌سازد تا با یکدیگر مناسبات مسالمت‌آمیز برقرار سازند و بدون توسل به زور و قدرت عریان، به تأسیس روابط خارجی اقدام نمایند. (گریفیتس، ۱۳۸۸: ۵۲۹) چنانچه پطرس غالی

(۱۹۹۲)، دبیر کل دوره‌های پیشین سازمان ملل متحد بیان می‌دارد: «دیپلماسی، اقدام برای جلوگیری از بروز اختلاف‌ها میان طرفین، جلوگیری از تشدید اختلافات موجود و تبدیل شدن آن‌ها به درگیری و در صورت بروز درگیری، اقدام سریع برای مهار آن و برطرف ساختن علل بنیادین درگیری است.» از این گذشته وی مطلوب‌ترین و مؤثرترین شیوه به کارگیری دیپلماسی را در کاهش تنش‌ها، پیش از بروز درگیری - یا در صورت بروز درگیری، اقدام سریع برای مهار آن و برطرف ساختن علل بنیادی درگیری - می‌داند. (همان، ۵۳۲) این موارد در کنار سایر ویژگی‌های دیپلماسی همچون: توانایی در ایجاد سازش میان خواسته‌ها و هدف‌های متعارض، برخورداری از قدرت و توانایی و مهارت کافی در تبیین خواسته‌ها و متقاعد کردن دیگران، بهره‌گیری درست از بدیل‌های گوناگون برای حصول به اهداف، آشنایی با شکل ائتلاف‌ها و اتحادهای موجود میان دولت‌ها و امکان تحول در آن‌ها، به کارگیری تکنیک‌های مناسب در روند اجرای سیاست خارجی، درک و شناخت درست شرایط و مقتضیات بین‌المللی و تجزیه و تحلیل درست وقایع و تحولات جاری (قوم، همان، ۲۱۷، ۲۱۶)؛ باعث شده است تا امروزه دیپلماسی به عنوان مهم‌ترین و تأثیرگذارترین ابزار، در اجرای سیاست خارجی کشورها، از طرق سیاسی مورد استفاده قرار گیرد. استفاده از چنین ظرفیتی در مواردی که گروه‌های جداگانه مایل به تعامل مسالمت‌آمیز با یکدیگر باشند، می‌تواند عرصه روشنی را فراوری کشورها قرار دهد. در جهان امروز کشورها، بدون دیپلماسی منزوی و واگرا خواهند شد و به جز جنگ گزینه خارجی دیگری را در مقابل سایر کشورها نخواهد داشت. بنابراین، بر اساس فرضیه پژوهش، اگر همگرایی را «گرایش به سوی ایجاد داوطلبانه واحدهای سیاسی بزرگتر، که هر یک از این واحدها به شکل خودآگاهانه‌ای از استفاده و به کارگیری زور در روابط

واحد‌های سیاسی از یکدیگر و فراهم آوردن زمینه‌های بحران و جنگ (افضلی؛ محمد جانی، ۱۳۸۷: ۱۲۴) بدانیم؛ آنگاه دیپلماسی به عنوان هنر و فن اداره سیاست خارجی، تنظیم روابط بین‌المللی و حل و فصل اختلافات بین‌المللی از شیوه‌های مسالمت‌آمیز (طلوعی، ۱۳۸۵: ۴۷۱) که مهم‌ترین ابزار و دستاوردش اقناع مخاطب و اجتناب از بکارگیری زور و تهدید است، می‌تواند در راستای همگرایی دو ملت افغانستان و ایران، نه تنها مهم‌ترین بلکه تنها‌ترین ابزار ممکن باشد. از این رو، روابط دیپلماتیک و کنسولی به عنوان نمود خارجی و عینیت یافته مفهوم دیپلماسی در دنیای واقع، ظرفیت و توان تأثیرگذاری بر روندهای موجود را دارا می‌باشد و نقش فعالی را در راستای تقویت عوامل همگرایی و حذف موانع آن بازی می‌کند. این نقش از نظر نگارنده، مهم‌ترین کارکرد و فایده عملی‌اش می‌تواند در تنظیم سند جامع همکاری‌های مشترک میان دو کشور، عینیت و تجلی یابد که زمینه یکپارچگی سیاست‌های هر دو کشور را در قبال یکدیگر فراهم می‌سازد.

۵.۱. نقش تنظیم سند جامع همکاری‌های مشترک در برون‌رفت از مشکلات و موانع موجود

تدوین سند جامع همکاری‌های مشترک میان افغانستان و ایران که دورنمای توسعه مناسبات این دو کشور را ترسیم می‌کند و می‌تواند به روشنی و به اختصار، اهداف کلی و روش‌های اجرایی و عملیاتی نمودن همکاری‌های مشترک را مشخص سازد. در غیاب چنین سند جامعی، اطلاعات و دانش ما در حوزه توانمندی‌ها و ظرفیت‌های بالقوه یکدیگر محدود و هرگونه اقدامی را تحت‌الشعاع اهداف مقطعی و پروژه‌های کوتاه مدت می‌سازد. نبود استراتژی کلان و جامعی که در قالب سند جامع همکاری‌های مشترک

تدوین نشده باشد، سبب می‌شود تا در روابط دو کشور و به صورتی خاص روابط دیپلماتیک و کنسولی، در دوره‌های مختلف با نگاه‌های متفاوت، شاهد رفتارهایی متضاد باشیم. بطوری‌که زمانی با اتخاذ رویکردی لیبرال دَم از وحدت و اتحاد هر دو کشور می‌زنیم و زمانی با اتخاذ رویکردی واقع‌گرایانه، پیشرفت و توسعه یکدیگر را به مثابه تهدیدی علیه امنیت یکدیگر می‌پنداریم. زمانی با استناد به آموزه‌های اسلامی و سیره نبوی، تمامی مسلمانان را به مثال امتی واحد می‌نگریم و زمانی در کوچک‌ترین مسائل، در خصومت و زبان ارباب و تهدید وارد می‌شویم. زمانی دَم از تمدن مشترک می‌زنیم و زمانی در موضوع آب و مهاجران، به عنوان اهرم فشاری علیه یکدیگر استفاده می‌کنیم. این رفتارها که به صورت سلیقه‌ای در هر دوره‌های اعمال شده است؛ نه تنها سبب سردرگمی بخش بزرگی از مدیران ارشد دولتی شده است؛ بلکه در یک نگاه کلانتر، زمینه‌های چندپارچگی سیاست‌های کلی هر دو کشور را در قبال یکدیگر فراهم ساخته است. این سیاست‌های چندپارچه سبب شده است تا روند همگرایی دو کشور، تحت الشعاع زمینه‌های ناچیز واگرایی و اهداف و پروژه‌های سلیقه‌ای و کوتاه‌مدت قرار گیرد. از اینرو ضرورت تدوین سند جامع همکاری‌های مشترک که ترسیم‌کننده سیاست‌ها و راهبردهای مشخص و برنامه‌های بلند مدت هر دو کشور باشد؛ بیش از پیش احساس می‌شود. این سند جامع باید با اتخاذ رویکردی میانه و فارغ از افراط و تفریط و بر مآخذ نظریه مکتب انگلیسی یا جامعه بین‌المللی که جامع شمول دو نظریه مطرح در عرصه روابط بین‌الملل (نظریه لیبرالیسم و واقع‌گرایی) می‌باشد، تدوین گردد. علاوه بر این، این سند جامع، باید بصورت منطقی و روشن راهکارهایی را جهت تطبیق و اجرای سیاست‌ها و برنامه‌های راهبردی، مشخص نماید. راهکارهایی که هم به مصالح کشور افغانستان و ایران و هم به ملاحظات امنیتی فراوی هر دو کشور نظر داشته باشد. این سند جامع با ویژگی‌های ذکر شده؛

می‌تواند روابط چندپارچه دو کشور را به سوی روابطی بسیط و منسجم هدایت نماید و با در نظر داشتِ منافع و راهبردهای کلان هر دو کشور، از برخوردهای سلیقه‌ای و مبتنی بر منافع کوتاه مدت و یا منافع شخصی و حزبی، جلوگیری نماید.

در راستای تدوین چنین سند جامعی، خوشبختانه افغانستان و ایران کمیته‌های مشترک پنجگانه‌ای را که دربرگیرنده کمیته‌های آب و امنیت، امور مهاجرین، امور اقتصادی و مسائل فرهنگی می‌شود را تشکیل داده‌اند که تاکنون مذاکرات کارشناسی تنها در کمیته‌های آب و امنیت صورت گرفته است که آن هم نهایی نشده است. لذا با توجه به اهمیت تدوین این سند، ضرورت اتخاذ اقدامات جدیتر و فوری‌تری به شدت احساس می‌شود که متأسفانه تاکنون همت کافی از سوی دو طرف در این زمینه مشاهده نشده است.

۶. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف بررسی «عوامل همگرایی و واگرایی در روابط افغانستان و ایران با تأکید بر روابط دیپلماتیک و کنسولی و با اتخاذ چارچوب نظری مکتب انگلیسی (جامعه بین‌المللی یا نظم لاکی) انجام شده است. در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش مبنی بر «چیستی عوامل همگرایی و واگرایی در روابط افغانستان و ایران»، یافته‌های زیر حاصل گردید است:

عوامل همگرایی در روابط دو کشور شامل اشتراکات تمدنی مانند زبان، دین، فرهنگ و تاریخ مشترک، منافع اقتصادی مشترک مانند آب، معادن، انرژی، کشاورزی و تجارت، تهدیدات مشترک مانند مبارزه با تروریسم و مقابله با گسترش مواد مخدر، همجواری جغرافیایی و حضور گسترده مهاجران و پناهندگان افغانستانی در ایران و... می‌شود. در

مقابل، عوامل واگرایی شامل موارد مانند غلبه رویکرد واقع‌گرایی بر مناسبات دو کشور، تضاد منافع میان ایران و قدرت‌های غربی در افغانستان و هیدروپلیتیک حوضه هیرمند و... می‌شود.

این پژوهش با مفروض گرفتن تأثیرگذاری روابط دیپلماتیک و کنسولی به عنوان نمود بیرونی و عینیت‌یافته مفهوم دیپلماسی در عرصه واقعی، به نتایج دیگری نیز دست یافته است:

روابط دیپلماتیک و کنسولی در میان چهار ابزار اصلی سیاست خارجی کشورها (دیپلماسی، ابزارهای اقتصادی، ابزارهای نظامی و ابزارهای فرهنگی)، اصلی‌ترین و تنها ابزاری است که از طریق تقویت عوامل همگرا و رفع عوامل واگرا، تأمین‌کننده اهداف و منافع سیاسی، اقتصادی، امنیتی و... دولت‌ها در عرصه سیاست خارجی به شمار می‌رود. افزون بر این، روابط دیپلماتیک و کنسولی به عنوان وجه عملی دیپلماسی در جهان واقعی، این ظرفیت را دارد که از طریق تدوین «سند جامع همکاری‌های مشترک» بر روندهای موجود تأثیر بگذارد.

تنظیم چنین سندی دارای آثاری به شرح زیر است: جلوگیری از اتخاذ سیاست‌های پراکنده و غیرهماهنگ دو کشور در قبال یکدیگر، ایجاد شفافیت و فضایی عاری از ابهام و تنش در مناسبات دوجانبه، آگاهی از ظرفیت‌ها و توانمندی‌های متقابل در حل مسائل منطق‌های و مشترک و غلبه‌یابی منافع بلندمدت و راهبردی بر منافع کوتاه‌مدت، مقطعی، شخصی و جناحی.

سرچشمه‌ها

۱. فارسی

- استیفن جکسون، هیگو، ۱۳۹۱، کتاب راهنما برای کمک به افغانستان، از الف تا یا، مترجم: عارف عمار، ترجمه نسخه دهم، کابل، واحد تحقیق و ارزیابی افغانستان.
- افضل‌ی، رسول؛ محد جانی، مصطفی، ۱۳۸۷، همگرایی و واگرایی سیاسی در حوزه کاسپین و حوزه‌های پیرامونی آن، فصلنامه مطالعات سیاسی، شماره ۱.
- براون، لستر، ۱۳۸۱، اقتصاد زیست محیطی (راه حل بحران محیط زیست)، ترجمه: حمید طراوتی، تهران، نشر هوای تازه.
- بوزان، باری، ۱۳۹۴، کاربرد مکتب انگلیسی در روابط بین الملل، ترجمه سید جلال دهقانی فیروزآبادی، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- پهلوان، چنگیز، ۱۳۷۷، افغانستان، عصر مجاهدین و برآمدن طالبان، تهران، انتشارات قطره.
- حافظ نیا، محمد رضا؛ مجتهدزاده، پیروز؛ علیزاده، جعفر (هیدروپلتیک هیرمند و تأثیر آن بر روابط سیاسی ایران و افغانستان، فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا، دوره ۱۰، شماره ۲.
- خرازی محمودوندی آذر، زهرا، ۱۳۸۸، تأثیر دیپلماسی فرهنگی بر منافع ملی کشورها، مجله مدیریت فرهنگی، سال سوم، شماره ششم.
- خزائی، احمد رضا، ۱۳۹۳، دیپلماسی پیامبر (ص) و ابزارهای توسعه روابط بین‌الملل با سایر دولتها، پژوهشنامه روابط بین‌الملل، دوره ۷، شماره ۲۸.

- خسروی، علیرضا؛ میرمحمدی، مهدی، ۱۳۹۳، مقدم‌های بر تحلیل سیاست خارجی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- دهقانی فیروز آبادی، سید جلال، ۱۳۹۵، کلیات روابط بین‌الملل، تهران، نشر مخاطب.
- دهقانی فیروز آبادی، سید جلال، ۱۳۹۵، جامعه بین‌الملل و نظم جهانی: درآمدی بر مکتب انگلیسی، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.
- روشن، علیرضا، ۱۳۹۶، صلح پایدار کانتی و نظریه لیبرالی روابط بین‌الملل، تهران، نشر نی.
- ریاست عمومی تجارت بین‌المللی، ۲۰۱۴، مرور بر تجارت افغانستان ۲۰۱۳-۲۰۰۹، کابل، وزارت تجارت و صنایع افغانستان ج.ا. افغانستان.
- سجادی، عبدالقیوم، ۱۳۸۸، دیپلماسی و رفتار سیاسی در اسلام، قم، مؤسسه بوستان کتاب.
- سکتور عمومی انکشاف سکتور خصوصی افغانستان، ۲۰۱۴، فرصت‌های سرمایه‌گذاری در افغانستان، کابل، وزارت تجارت و صنایع.
- سیف‌زاده، سید حسین، ۱۳۷۶، مبانی و مدل‌های تصمیم‌گیری در سیاست خارجی، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه.
- صالحی امیری، رضا؛ محمدی، سعید، ۱۳۹۲، دیپلماسی فرهنگی، تهران، گروه انتشاراتی ققنوس.
- صفی‌افضلی، آمنه، ۱۳۷۰، علائق و پیوندهای مذهبی، تاریخی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مردم افغانستان و ایران، در: مجموعه مقالات دومین

سمینار افغانستان، تهران، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وابسته به وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی ایران.

- طلوعی، محمود، ۱۳۸۵، فرهنگ جامع علوم سیاسی، تهران: نشر علم.
- طلوعی، محمود، ۱۳۸۵، فرهنگ جامع علوم سیاسی، تهران: نشر علم.
- فدوی، حبیباله؛ کنعانی، مهدی، ۱۳۹۵، تحلیل واگرایی‌های سیاسی-امنیتی در روابط ایران و پاکستان، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی و بین‌المللی، سال هفتم، شماره بیست و نهم.
- فروتن، یعقوب، ۱۳۹۴، بررسی جمعیت شناختی مسلمانان در جهان معاصر، فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، سال پنجم، شماره سوم.
- قوام، عبدالعلی، ۱۳۹۱، اصول سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- کمیته نظارت استراتژی انکشاف ملی افغانستان، ۱۳۸۶، استراتژی سکتور معادن: ۱۳۹۱-۱۳۸۷ (۲۰۱۳-۲۰۰۸)، کابل، استراتژی انکشاف ملی افغانستان.
- گریفیتس، مارتین، ۱۳۸۸، دانشنامه روابط بین‌الملل و سیاست جهان، مترجم: علیرضا طیب، تهران، نشر نی.
- ماتسو، کوئی چیرو، ۱۳۸۲، آب میراث مشترک بشر، ترجمه: حمید رضا نعیمی، روزنامه همشهری، ۱۳۸۲/۲/۱، شماره ۳۰۲۹.
- منادی، سید مهدی، ۱۳۹۳، سیاست خارجی افغانستان در قبال ایران، در: سیاست خارجی افغانستان در سپهر همکاری‌های منطقه‌ای، ۱۳۹۳، کابل، مرکز مطالعات استراتژیک وزارت امور خارجه جمهوری اسلامی افغانستان.

- هایدگر، مارتین، ۱۳۹۳، زبان خانه وجود: گفتگوی هایدگر با یک ژاپنی، مترجم: ناصر جهانبخش، تهران، انتشارات هرمس.

۲. انگلیسی

- Abbasi-Shahvazi, Mohamad Jalal & Hossein Mahmodian & Rasoul Sadeghi (2008), "Second-generation Afghan in Iran: Integration, Identity, and return". Kabul: Afghanistan and Research Evaluation Research.
- AIAS and HCID(2008), "Afghanistan's Other Neighbors: Iran, Central Asia, and China", Conference Report, Istanbul, Turkey.
- Braden, K, Shelly, f, 2000, Engaging Geopolitic, London, Person Education.p..108
- Hass ernest, international regation: the European and the universag Process, in: London: Penguin, .(1972
- ILO-UNHRC(August 2008), "Research study on Afghan Deportees from IRAN". Cooperation Towards Comprehensive Solutions For Afghan Displacement .
- Jenkins, Philip(2006), demographics, Religion, and Future of Europe: Pew Research Center(2012), The Global Religious Landscape.
- World Bank(2017), Afghanistan Development Update, Vienna, World Bank Group

۳. سایت‌ها:

- خبرنامه، سدسازی کابل، نگرانی‌های تهران و پیامدهای استراتژی مدیریت آب افغانستان، تاریخ انتشار: ۱۵ سرطان ۱۳۹۶، درج در:

[http://khabarnama.net/blog/06/07/2017/iran-concerns-over-afghanistan-dam-constructions. /](http://khabarnama.net/blog/06/07/2017/iran-concerns-over-afghanistan-dam-constructions./)

- خبرگزاری مهر، معاون سفیر افغانستان در ایران در گفتگو با مهر، مشکلات آبی ایران و افغانستان با حسن نیت قابل حل است، تاریخ انتشار: ۲۸ مرداد ۱۳۹۶، درج در:

<https://www.mehrnews.com/news/4056214/مشکلات-آبی-ایران-و->

افغانستان-با-حسن-نیت-قابل-حل-است

- مرکز آمار ایران، سالنامه آماری سال (۱۳۹۰) جمعیت بر حسب تابعیت و استان، درج در:

<http://salnameh.sci.org.ir/TableShow/printversion.aspx>.

- پوپل، کریم (۲۰۱۲)، ظرفیت و پوتانشیل تولید انرژی در افغانستان، درج در:

<http://www.said-afghani.org/seite-makalat/karim-popal/sakaer-afghanistan-15.03.2012.pdf>.

- دانش، سید نادر، نشریه الکترونیکی راه ما، ص ۲، ارگان نشراتی تشکیلات موقت انسجام اعضای حزب وطن در خارج، درج در:

<file:///C:/Users/abdollah/Downloads/afghanistsn%20shash%20manbai%20naft%20wa%20gas.pdf>.

Afghanistan's Web Site, available at:

<http://www.afghanistans.com/Information/People/Religion.htm>.

نقش سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان

(۲۰۰۱-۲۰۲۴)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده

از سال ۲۰۰۱ به این سو، ساختار اقتصادی افغانستان شاهد تحولات قابل توجهی بوده و سکتور خصوصی در حوزه های اقتصادی، صنعتی، تجارتی، تولیدی، خدماتی، آموزش و... به عنوان یکی از محرک های مهم رشد اقتصادی مطرح گردیده است. با اجرای برنامه های بازسازی، گسترش تجارت، توسعه مخابرات، رشد خدمات مالی و افزایش سرمایه گذاری داخلی و خارجی، زمینه برای نقش آفرینی شرکت های خصوصی بیش از گذشته فراهم شد. با توجه به این، تحقیق حاضر با هدف شناسایی و درک موانع و چالش های فرا روی سکتور خصوصی در راستای رشد و توسعه اقتصادی افغانستان طی سال های ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۴ انجام شده است. سوال مطرح این است که سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان طی سال های ۲۰۰۱-۲۰۲۴ چه نقش داشته است؟ فرضیه آزمون شده این است که به نظر می رسد سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان در جریان سال های ۲۰۰۱ الی ۲۰۲۴ مؤثر بوده است. پژوهش حاضر از روش کتابخانه ای به نوع توصیفی-تحلیلی و با اتکا بر آمارهای ثانوی بانک جهانی، اداره ملی احصائیه و گزارش نهادهای اقتصادی، تأثیر سرمایه گذاری خصوصی، بهبود محیط کسب وکار، و رشد شرکت های داخلی بر شاخص های کلیدی اقتصاد مانند تولید ناخالص داخلی، اشتغال زایی و افزایش درآمد ملی را مورد تجزیه، تحلیل و ارزیابی قرار داده است. یافته های تحقیق نشان می دهد که تقویت و توسعه فعالیت های سکتور خصوصی در عرصه پیشرفت و بهبود بنیادهای اقتصادی کشور به ویژه در ایجاد فرصت های کاری، گسترش صادرات و افزایش رقابت پذیری نقش مهم و رو به رشدی داشته است؛ اما نبود ثبات سیاسی و اقتصادی، ضعف حاکمیت قانون، فساد اداری، کمبود زیربناها، محدودیت دسترسی به منابع مالی مانع بهره وری کامل این بخش شده است.

واژه های کلیدی: رشد اقتصادی، ظرفیت های اقتصادی، سکتور خصوصی،

سرمایه گذاری و افغانستان.

Abstract

Since 2001, the economic structure of Afghanistan has witnessed significant changes, and the private sector has emerged as one of the important drivers of economic growth in the areas of economy, industry, trade, production, services, education, etc. With the implementation of reconstruction programs, expansion of trade, development of telecommunications, growth of financial services, and increased domestic and foreign investment, the ground has been prepared for the role of private companies to play more than before. In view of this, the present study was conducted with the aim of identifying and understanding the obstacles and challenges facing the private sector in the direction of economic growth and development of Afghanistan during the years 2001 to 2024. The question is, what role did the private sector play in Afghanistan's economic growth during the years 2001-2024? The hypothesis tested is that the private sector appears to have been effective in Afghanistan's economic growth during the years 2001 to 2024. Using a descriptive-analytical library method and relying on secondary statistics from the World Bank, the National Bureau of Statistics, and reports from economic institutions, the present study has analyzed and evaluated the impact of private investment, improving the business environment, and the growth of domestic companies on key economic indicators such as gross domestic product, job creation, and increasing national income. The research findings show that strengthening and developing private sector activities has played an important and growing role in the progress and improvement of the country's economic foundations, especially in creating job opportunities, expanding exports, and increasing competitiveness; however, the lack of political and economic stability, weak rule of law, corruption, lack of infrastructure, and limited access to financial resources have hindered the full productivity of this sector.

Keywords: Economic growth, economic capacities, private sector, investment, and Afghanistan.

Dawat Academic Journal

sixth Year, Issue 2
(Fall & Winter 2025)

Volume
13

Received: 2026/01/15
Accepted: 2026/03/14

www.dawat.edu.af
Journal@dawat.edu.af

مقدمه

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ عَلَى آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ، أَمَّا بَعْدُ: افغانستان طی چند دهه گذشته به ویژه قبل از ۲۰۰۱ یکی از بی ثبات ترین کشورهای جهان از منظر سیاسی، امنیتی و اقتصادی به شمار می رفت. از جمله تداوم جنگ های داخلی، مداخلات قدرت های منطقه ای و فرامنطقه ای، تغییرات مکرر نظام های سیاسی، ضعف نهادهای دولتی و نا امنی گسترده؛ زمینه های رشد و توسعه اقتصادی کشور را با چالش های جدی مواجه ساخته بود. قابل یادآوری است که این وضعیت باعث تخریب زیرساخت های اقتصادی، کاهش سرمایه گذاری، افزایش بیکاری، گسترش فقر و وابستگی شدید اقتصاد افغانستان به کمک های خارجی شد. از سوی دیگر با تشکیل نظام سیاسی جدید در سال ۲۰۰۱ و حضور جامعه جهانی، افغانستان وارد مرحله تازه ای وضعیت سیاسی گردید. در این دوره، جامعه جهانی با اختصاص میلیاردها دلار کمک مالی، از روند بازسازی کشور حمایت کرد. بخش قابل توجهی از این کمک ها در زمینه ایجاد زیرساخت ها، توسعه نهادهای اقتصادی، آموزش، صحت، مخابرات، انرژی، حمل و نقل و تقویت ظرفیت های بخش خصوصی سرمایه گذاری شد در این جریان حدود ۸۵۰ میلیارد دلار توسط امریکا در بخش های سیاسی و اقتصادی کشور هزینه شد که از آن جمله، مبلغ ۱۷۰ میلیارد دلار در قسمت ساخت و ساز کشور هزینه شده است. (سیگار، ۲۰۲۱/۷/۱۴) در نتیجه این تحولات، زمینه مناسبی برای گسترش فعالیت های سکتور خصوصی در زمینه های سرمایه گذاری در بخش های بانکداری، مخابرات، معادن، صنعت، تجارت، خدمات، آموزش، تحصیلات عالی، صحت و رسانه ها فراهم شد. نظر به

آنچه مطرح شد، تحقیق کنونی به هدف بررسی و تحلیل نقش سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان طی سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۴ انجام می‌شود.

با توجه به اهمیت روزافزون سکتور خصوصی به‌عنوان یکی از ارکان اساسی رشد اقتصادی، بررسی نقش آن در توسعه اقتصادی افغانستان از اهمیت علمی و کاربردی ویژه‌ای برخوردار است. چرا که شناخت میزان تأثیرگذاری این بخش می‌تواند در تدوین سیاست‌های اقتصادی، تشویق سرمایه‌گذاری، ایجاد اشتغال و دستیابی به رشد پایدار اقتصادی مؤثر واقع شود. بر همین اساس، پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش اساسی است که سکتور خصوصی چه نقشی در رشد اقتصادی افغانستان طی سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۴ ایفا کرده است؟ فرضیه اصلی تحقیق بر این مبنا استوار است که سکتور خصوصی در فاصله زمانی ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۴ نقش مؤثر و معناداری در رشد اقتصادی افغانستان داشته است. این پژوهش با رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده و اطلاعات مورد نیاز آن از طریق روش کتابخانه‌ای و بررسی منابع معتبر علمی، گزارش‌های رسمی نهادهای ملی و بین‌المللی و اسناد مرتبط گردآوری و تحلیل می‌شود.

پیشینه تحقیق

تحقیقات منسجم در این موضوع انجام نشده است؛ اما تحقیقاتی که در پیوند با این موضوع نگاشته شده است به صورت جزئی در خصوص رشد اقتصادی، توسعه و توسعه نیافتگی افغانستان اشاره کرده است، به گونه نمونه به چند مورد ذیل پرداخته می‌شود:

- فایق سیابی و دیگران (۱۴۰۲) در مقاله‌ای به «بررسی نقش سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی بر رشد اقتصادی افغانستان» پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی FDI با افزایش بهره‌وری، ایجاد

اشتغال و انتقال تکنالوژی تأثیر مثبت بر اقتصاد دارد. اثرگذاری آن وابسته به ثبات سیاسی و وجود زیرساخت‌های مناسب است. به‌طور کلی، رابطه FDI و رشد اقتصادی افغانستان مثبت و معنادار ارزیابی شده است.

- فضیلت، محمد صادق، (۱۴۰۲)، در مطالعه‌ای تحت عنوان: «تحلیل چالش‌های توسعه و رشد ظرفیت‌های اقتصادی افغانستان» چالش‌های توسعه اقتصادی را مورد بحث قرار داده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که با وجود ظرفیت‌های بزرگ در زراعت، معادن و انرژی، توسعه اقتصادی کشور به‌طور جدی با موانع امنیتی و نهادی مواجه بوده است. ناامنی و تروریزم مهم‌ترین عامل رکود و خروج سرمایه معرفی شده است.

- بشرمل، محمد اسماعیل و سعادت، احمد خالد، (۱۴۰۳)، در مقاله‌ای به «بررسی چالش‌ها و فرصت‌های سرمایه‌گذاری در سکتور خصوصی افغانستان در سال ۱۴۰۱» پرداخته است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که چالش‌های سرمایه‌گذاری در سکتور خصوصی افغانستان در سال ۱۴۰۱ شامل ابهام در وضعیت سیاسی، ابهام در وضعیت اقتصادی، کمبود نقدینگی در بانک‌ها، و نبود ارز کافی در بازارهای ارز کشور، و عدم یک استراتژی قوی، واضح و حمایتی می‌باشد. فرصت‌های سرمایه‌گذاری در سکتور خصوصی افغانستان در سال ۱۴۰۱ شامل نرخ مالیات نازل نظر به منطقه، تسهیلات و شفافیت در امور و عدم فساد اداری، موجودیت وافر ذخایر طبیعی و امنیت نسبی می‌گردند.

- غرجستانی، محمدتوسلی، (۱۳۹۰)، در کتاب تحت عنوان: «نقش توسعه روستایی در اقتصاد افغانستان» در فصل دوم این کتاب به‌طور اجمالی به وضعیت اقتصادی افغانستان پرداخته و آمار و ارقامی را اراء داده و راهکارهای توسعه

روستایی در افغانستان را پیشنهاد کرده است و این مهم‌ترین اثر در زمینه توسعه اقتصادی افغانستان می‌باشد. با این وصف صرف به توسعه روستایی پرداخته است.

- نجفی، محمد علی و دیگران، (۱۳۸۹)، در کتاب تحت عنوان: «چشم‌انداز توسعه روابط اقتصادی ایران و افغانستان» عدم زیرساخت‌های مناسب مانند برق، جاده، فساد اداری و امنیت را عوامل عمده مانع سرمایه‌گذاری در افغانستان می‌داند. از این جهت به مسائل همچون زیربنا، فساد و امنیت را عامل عدم توسعه روابط اقتصادی دو کشور دانسته است.
- کیانی، کامبیز هژبر، رحیم زاده، اشکان، (۱۳۸۸)، در مطالعه‌ای «رابطه سرمایه‌گذاری خصوصی و رشد اقتصادی در ایران (با تأکید بر مدل رشد اقتصادی درونزا)» را مورد بحث قرار داده است. در این تحقیق تأکید بر سرمایه‌گذاری خصوصی همراه با سرمایه انسانی نقش تعیین‌کننده‌ای در رشد اقتصادی پایدار دارد و به عنوان کانال اصلی اثرگذاری سیاست‌های اقتصادی عمل می‌کند. این یافته‌ها چارچوب نظری مناسبی برای بررسی نقش سکتور خصوصی در رشد اقتصادی را فراهم می‌سازد.

نقد پیشنهاد تحقیق

مرور پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که مطالعات انجام‌شده در افغانستان بیشتر بر سرمایه‌گذاری خارجی، چالش‌ها و ظرفیت‌های توسعه اقتصادی، توسعه روستایی و رشد اقتصادی تمرکز داشته‌اند؛ اما نقش سکتور خصوصی به عنوان یک متغیر مستقل و اثرگذار بر رشد اقتصادی به صورت جامع و دوره‌مند بررسی نشده است. اغلب این پژوهش‌ها یا

به تحلیل‌های مقطعی بسنده کرده‌اند یا سکتور خصوصی را در حاشیه متغیرهای کلان و کمک‌های خارجی مورد توجه قرار داده‌اند. همچنین، فقدان تحلیل بلندمدت برای دوره ۲۰۲۴-۲۰۰۱ نبود ارزیابی هم‌زمان نقش سرمایه‌گذاری خصوصی، اشتغال‌زایی و تولید داخلی، از خلأهای اصلی ادبیات موجود به‌شمار می‌رود. از این‌رو، تحقیق حاضر با تمرکز ویژه بر نقش سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان طی سال‌های ۲۰۲۴-۲۰۰۱، تلاش می‌کند این خلأ پژوهشی را پوشش داده و تصویری واقع‌بینانه‌تر از جایگاه سکتور خصوصی در ساختار اقتصادی کشور ارائه نماید.

مباحث مفهومی

در این بخش، مفاهیم کلیدی مربوط به سکتور خصوصی، رشد اقتصادی و سازوکارهای تأثیرگذاری آن در افغانستان طی سال‌های ۲۰۲۴ تا ۲۰۰۱ به‌صورت دقیق تعریف و تبیین شده است تا چارچوب مفهومی منسجمی برای تحلیل پژوهش فراهم گردد. بررسی این مباحث، فهم روشن‌تری از نقش نهادی، سرمایه‌گذاری و فعالیت‌های تولیدی سکتور خصوصی در روند رشد اقتصادی کشور ارائه می‌کند.

۱. **رشد اقتصادی:** اصطلاح "رشد و توسعه" تازه‌تر از آن است که بتوان معنی دقیقی به آن داد. قدمت این اصطلاح به روزهای پس از جنگ جهانی دوم می‌رسد. در آن زمان اصطلاح "کم‌رشد و توسعه" از طرف مجامع و کمیسیون‌های بین‌المللی در اسناد منتشر شده بکار برده شد. منظور از اصطلاح کم‌رشد و توسعه، مشخص کردن کشورهایی بود که سطح زندگی پائین و ضعیف آن‌ها نسبت به مللی که سطح زندگی بالاتر داشتند غیر عادی به نظر می‌رسید. و حتی در نظر خود ملل عقب مانده نیز این سطح زندگی غیر طبیعی جلوه می‌کرد. (سووه،

۱۳۵۸: ۱۰۸) به عبارت دیگر، فرآیند مستمر افزایش ظرفیت تولید یک اقتصاد و لذا افزایش درآمد ملی آن، تحلیل رشد اقتصادی طی دو سه دهه اخیر پیوسته نقش با اهمیت‌تری در اقتصاد داشته است. (مریدی، ۱۳۷۳: ۳۷۴) کیندل برگر در باره رشد و توسعه اقتصادی چنین می‌گوید: «رشد اقتصادی فقط به معنای تولید بیشتر است؛ ولی توسعه اقتصادی، تولید بیشتر و هم پدید آمدن تحول در چگونگی تولید محصول بیشتر با سرمایه‌ای ثابت است و مفهوم توسعه از این گسترده‌تر است؛ زیرا شامل ایجاد تحول در چگونگی تولید و تخصیص مجدد منابع و نیروی کار در تولیدات گوناگون است.» (Kindelberger, 1965: 7) رشد اقتصادی عبارت از افزایش مادی کل درآمد ملی یا تولید ناخالص ملی یک جامعه طی یک دوره معین است و در مفهوم کلی «افزایش کمی تولید در یک دوره مشخص نسبت به دوره مشابه» را رشد اقتصادی می‌گویند. (تودارو، ۱۳۷۸: ۱۱۶-۱۱۷ و محمدزاده، ۱۳۸۱: ۷۳) رشد اقتصادی عبارت است از افزایش شاخص‌های کمی در سطوح فنی، صنعتی و کشاورزی است. بنابراین، در این تعریف بیشتر تأکید بر جنبه‌های اقتصادی داشته است که در هر جامعه شاخص و معیار رشد اقتصادی به بررسی گرفته می‌شود که رشد یکی از شاخص‌های توسعه به شمار می‌آید. معمولاً مفهوم رشد اقتصادی با شاخص‌های افزایش درآمد ملی، مجموع حجم کالا و خدمات در کشور صورت می‌پذیرد، سنجش می‌شود. (لهسایی زاده، ۱۳۸۲: ۵-۶)

۲. **ظرفیت‌های اقتصادی:** ظرفیت‌های اقتصادی به توانایی کلی یک اقتصاد، صنعت، یا بخش تولیدی به حداکثر رساندن تولید کالاها و خدمات با استفاده از منابع موجود در بهترین شرایط اشاره دارد. این مفهوم هم به حداکثر ظرفیت

تولید (با منابع کامل) و هم به سطح تولید بهینه (با کمترین هزینه) اشاره دارد و شامل منابع فیزیکی، نیروی کار، سرمایه، تکنالوژی معلوماتی مدرن، کارآفرینی و زیرساخت‌ها است که برای رشد و توسعه اقتصادی حیاتی هستند. بنابراین، بیشترین محصولی که یک صنعت یا تصدی تولیدی می‌تواند طبق برنامه عادی خود و با استفاده از تأسیسات و تجهیزات موجود تولید کند، ظرفیت نامیده می‌شود و مفهوم ظرفیت برای هر صنعت متفاوت است و می‌تواند با نوبت کاری‌های معمول و نیز هزینه‌های تعمیر و نگهداری تغییر یابد. (مریدی، ۱۳۷۳: ۵۱۴)

۳. **سکتور خصوصی:** کلمه سکتور در لغت به معنای بخش و آنچه غیر دولتی بوده به شکل خصوصی فعالیت کند، سکتور خصوصی است. سکتور خصوصی یکی از ارکان حیاتی و مؤثر در اقتصاد هر کشور به شمار می‌رود. (معاونیت اقتصادی ریاست الوزراء، ۱۴۰۳) از این جهت، سکتور خصوصی بخشی از اقتصاد است که تحت مالکیت، کنترل و مدیریت افراد، تصدی‌ها یا مؤسسات خصوصی قرار دارد و هدف اصلی آن کسب منفعت است. این بخش از فعالیت‌های اقتصادی تحت کنترل مستقیم دولت نیست و تصمیم‌های اقتصادی در آن براساس نیروهای بازار اتخاذ می‌شود. به عبارت دیگر، سکتور خصوصی شامل فعالیت‌های تولیدی و خدماتی است که توسط شرکت‌ها، کارآفرینان و سرمایه‌گذاران خصوصی انجام می‌شود و نقش اساسی در ایجاد اشتغال، افزایش تولید ناخالص داخلی (GDP) و تحقق رشد اقتصادی ایفا می‌کند. (Abbas Ali & Nema Ali, 2025: 86)

۴. سرمایه‌گذاری: سرمایه عبارت از بهره‌ای است که در مقابل خود پول رقم کوچکی است و در مجموع قسمت اصلی پول همان سرمایه است. (سووه، ۱۳۵۸: ۴۸-۴۹) از این جهت، سرمایه‌گذاری عبارت از عمل یا اقدامی است که یک سرمایه‌دار خصوصی و یا مؤسسه دولتی، ذخائر مالی را تبدیل به تجهیزات کند. (سووه، ۱۳۵۸: ۲۱۴) جذب دارایی‌های دولت‌ها، سازمان‌ها یا افراد دیگر کشورها توسط یک کشور، صرف نظراز کمک‌های خارجی، برای کشوری که در آن پس‌انداز تکافوی تقاضای بالقوه سرمایه‌گذاری را نمی‌دهد، سرمایه خارجی می‌تواند وسیله برای دامن زدن به رشدی سریع باشد. علاوه براین، سرمایه‌گذاری مستقیم ممکن است از راه تأمین تقاضای داخلی موجب تخفیف فشار روی تراز پرداخت‌ها گردد. (مریدی، ۱۳۷۳: ۴۲۸-۴۲۹)

چارچوب نظری تحقیق

این تحقیق بر رویکردهای نظریه رشد درون‌زا استوار است که نقش سکتور خصوصی را به‌عنوان محرک اصلی تولید، سرمایه‌گذاری، نوآوری و اشتغال‌زایی تبیین می‌کنند. این نظریه در واکنش به محدودیت‌های مدل‌های نئوکلاسیک رشد شکل گرفت و بر این باور است که عوامل مؤثر بر رشد اقتصادی، برخلاف دیدگاه‌های سنتی، از درون اقتصاد سرچشمه می‌گیرند. بر اساس این نظریه، عواملی مانند سرمایه انسانی، نوآوری، تحقیق و توسعه، دانش فنی، کارآفرینی و کیفیت نهادها، مهم‌ترین محرک‌های رشد پایدار اقتصادی محسوب می‌شوند. (لهسایی زاده، ۱۳۸۲: ۵-۶)

پل رومر معتقد است که رشد اقتصادی تنها نتیجه انباشت سرمایه فیزیکی نیست؛ بلکه دانش، فناوری و نوآوری که از فعالیت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری‌های بخش

خصوصی ایجاد می‌شوند که نقش اساسی در افزایش بهره‌وری و رشد اقتصادی دارند. در این دیدگاه، سرمایه‌گذاری در آموزش، مهارت‌آموزی، فناوری و تحقیق و توسعه می‌تواند به افزایش ظرفیت تولیدی اقتصاد و تداوم رشد اقتصادی منجر گردد.

در چارچوب این نظریه، سکتور خصوصی به‌عنوان موتور اصلی رشد اقتصادی شناخته می‌شود؛ زیرا از طریق سرمایه‌گذاری، ایجاد فرصت‌های شغلی، توسعه فناوری، گسترش فعالیت‌های تولیدی و افزایش رقابت در بازار، زمینه ارتقای بهره‌وری و رشد اقتصادی را فراهم می‌سازد. هرچه محیط کسب‌وکار مناسب‌تر و حمایت از سرمایه‌گذاری خصوصی بیشتر باشد، ظرفیت اقتصاد برای تولید، نوآوری و رشد نیز افزایش می‌یابد.

در این پژوهش، نظریه رشد درون‌زا به‌عنوان یکی از مبانی اصلی تحلیل مورد استفاده قرار گرفته است. بر اساس این نظریه، رشد فعالیت‌های سکتور خصوصی در افغانستان طی سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۴ در بخش‌های مخابرات، تجارت، خدمات، بانکداری، ساختمان و صنایع تولیدی، موجب افزایش سرمایه‌گذاری، اشتغال‌زایی، انتقال دانش و توسعه ظرفیت‌های اقتصادی گردیده است. بنابراین، این نظریه چارچوب مناسبی برای تبیین نقش سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که تقویت سرمایه‌گذاری خصوصی، سرمایه انسانی و نوآوری می‌تواند زمینه رشد پایدار و بلندمدت اقتصاد کشور را مهیا سازد.

فرصت‌ها و ظرفیت‌های رشد سکتور خصوصی افغانستان

پس از ۲۰۰۱، افغانستان با داشتن ظرفیت‌های بالقوه موجود و شروع فعالیت‌های اقتصادی و با فعال سازی تصدی‌های تولیدی داخلی و با موجودیت منابع عظیمی معدنی از قبیل: نفت، گاز مایع، لیتیوم، یورانیم، آهن، طلا، لاجور، مس، نقره، و... به ارزش سه

تریلیون دالر آمریکایی تخمین زده شده است. از سوی دیگر، موقعیت جغرافیایی مناسب برای زراعت، باغداری و داشتن فرصت‌های ترانزیتی خشکه و هوایی مورد توجه کشورهای توسعه یافته و ابر قدرت‌های بزرگ جهان قرار گرفته است. بنابراین، در این تحقیق فرصت‌های موجود و ظرفیت‌های منابع زیرزمینی کشور به بررسی گرفته می‌شود:

۱. ظرفیت صنعت و معادن افغانستان

افغانستان از جمله کشورهای است که سرشار از منابع معدنی دست نخورده و فراوانی بوده است که با استخراج مسلکی و تخصصی مردم آن می‌توان به رشد و رفاه اقتصادی دست پیدا کنند و این منابع قابل اهمیت است تا با در نظر داشت منافع نسل های آینده، حفظ ایکو سیستم، حیات وحش و... می‌توان این منابع معدنی را توسط افراد مسلکی و مجرب استخراج کرد و در صورت استخراج معیاری آن افغانستان از جمله کشورهای غنی و ثروت به شمار خواهد آمد.

۱. صنعت

رشد اقتصادی در گرو دگرگونی‌های ساختاری در بخش‌های تولید، صنعت، زراعت و تکنالوژی است و بدون این تحولات، دستیابی به توسعه پایدار امکان‌پذیر نیست. از این رو، شناخت عوامل اساسی مؤثر بر رشد اقتصادی اهمیت ویژه‌ای دارد. در این میان، جمعیت و نیروی انسانی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل تولید، نقش اساسی در تحقق رشد و توسعه اقتصادی ایفا می‌کنند؛ زیرا هیچ جامعه‌ای بدون جمعیت قابل تصور نیست. «افزایش جمعیت در کشورهای پیشرفته در طی سالیان دراز و همراه با پیشرفت اقتصادی صورت گرفته است، از سوی دیگر افزایش جمعیت در کشورهای در حال توسعه با وضع اقتصادی و توامان مالی کشور با تولید مواد خوراکی و گسترش صنعت هماهنگی ندارد.»

«فرهنگ و جامعه صنعتی اثر متقابل بر یکدیگر دارند. به دنبال پیدایش صنعت در ابعاد مختلف آن، فرهنگ نیز به طور تحت تأثیر قرار گرفته است. به دنبال صنعت مجموعه فرهنگی به ویژه در جوامع صنعتی به طور وسیع تحت تأثیر قرار گرفت؛ حالتی پویا به خود گرفت و با آن خود حتی موجبات تقویت و توسعه صنعتی را فراهم آورد.» (شیخی، ۱۳۸۵: ۳۶)

در افغانستان صنعت یک بخشی از ارکان مهم رشد و توسعه اقتصادی به شمار می‌رود و نقش مؤثری در ایجاد اشتغال، افزایش ارزش افزوده، کاهش وابستگی به واردات و توسعه صادرات داخلی دارد. افغانستان با برخورداری از منابع غنی معدنی، محصولات زراعتی و نیروی کار جوان، ظرفیت مناسبی برای توسعه صنایع تولیدی، محصولات زراعتی، صنایع ساختمانی، نساجی و صنایع دستی دارد. با این حال، عواملی مانند کمبود انرژی، ضعف زیرساخت‌ها، محدودیت دسترسی به سرمایه، تکنالوژی پایین و ناامنی، مانع رشد مطلوب این بخش شده‌اند. توسعه صنعت می‌تواند زمینه تنوع بخشی به اقتصاد، افزایش تولید داخلی و تقویت نقش سکتور خصوصی در رشد اقتصادی کشور را فراهم سازد. سرانجام می‌توان گفت که «رشد و توسعه اقتصادی همواره یک مسأله اجتماعی-سیاسی و فرهنگی بوده است و توروب معتقد است که ایده توسعه اقتصادی باید جای خود را به مفهوم وسیع‌تری چون توسعه اقتصادی - اجتماعی بدهد.» (ازکیا، ۱۳۸۱: ۱۸)

۲. معدن

افغانستان از جمله کشورهایی است که دارای ذخایر غنی و متنوع معدنی می‌باشد. وجود معادن بزرگ مس، آهن، طلا، لیتیوم، زغال سنگ و سنگ‌های قیمتی به ارزش بیش از ۳ تریلیون دالر آمریکایی، این کشور را به یکی از مناطق دارای ظرفیت بلند اقتصادی در سطح منطقه تبدیل کرده است. بهره‌برداری مؤثر و اصولی از این منابع می‌تواند نقش

مهمی در افزایش درآمد ملی، ایجاد اشتغال، جذب سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی کشور ایفا نماید. از همین رو، معادن به‌عنوان یکی از مهم‌ترین ظرفیت‌های توسعه اقتصادی افغانستان مورد توجه دولت‌ها و سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی قرار داشته‌اند. (دستگیر، ۱۴۰۴: ۲)

افغانستان دارای حدود ۶۸۲ متریک تن ذخایر طلا است که این منبع ارزشمند می‌تواند به‌عنوان یکی از عوامل مهم رشد اقتصادی و افزایش عواید ملی کشور مورد بهره‌برداری قرار گیرد. (نقشه راه سکتور معادن، ۱۳۹۸: ۸) لیتیوم در ولایات هرات، غزنی، نیمروز و فراه وجود داشته است که ارزش آن بیشتر از ۶۰ میلیارد دالر امریکایی تخمین زده شده است و با استخراج مسلکی این ذخایر افغانستان یکی از پیشگام‌ترین کشور جهان در عرصه تولید لیتیوم باشد. (دستگیر، ۱۴۰۴: ۷)

مس عینک ولایت لوگر، یکی از مهم‌ترین ذخایر معدنی و محوطه‌های تاریخی افغانستان به شمار می‌رود که از دومین معادن مس در جهان به شمار می‌رود و در محل تلاقی تمدن‌ها و فرهنگ‌های هلنیستی و هندی قرار داشته و قدمت آن بین یک تا دو هزار سال برآورد می‌شود. این منطقه در گذشته شهری بزرگ و پررونق بوده که فعالیت‌های اقتصادی آن عمدتاً بر استخراج، تولید و تجارت مس استوار بوده است. اهمیت اقتصادی و معدنی مس عینک سبب گردیده که از دهه‌های ۱۹۷۰ و ۱۹۸۰ میلادی، مطالعات و بررسی‌های گسترده‌ای از سوی اتحاد جماهیر شوروی سابق در مورد ذخایر معدنی افغانستان انجام شود. پس از آن نیز در دوره حضور ایالات متحده آمریکا، تحقیقات و ارزیابی‌های متعددی پیرامون ظرفیت‌های معدنی کشور صورت گرفت. در نتیجه این توجهات، قراردادهای مهمی در بخش معادن منعقد گردید که از جمله مهم‌ترین آن‌ها، قرارداد ۳۰ ساله استخراج معدن مس عینک به ارزش حدود ۳ میلیارد دالر بود که

در سال ۲۰۰۷ میان دولت افغانستان و یک شرکت چینی به امضا رسید. از سوی دیگر، منابع معدنی افغانستان در حال حاضر بگونه‌ای معیاری استخراج نشده و باعث دگرگونی‌های در این صنعت به میان آمده است که در طولانی مدت اثرات منفی روی ایکو سیستم، حفظ حیات وحش، حفظ منافع نسل‌های آینده و... نگران کننده به نظر می‌رسد. (دستگیر، ۱۴۰۳: ۲۳۳) از این رو، دولت و نهادهای ذینفع در زمینه اقدام جدی نموده و کمپنی‌های استخراج منابع معدنی کشور را تشویق به بکارگیری افراد مسلکی و استفاده از ماشین آلات و تجهیزات پیشرفته نموده تا بگونه معیاری استخراج صورت گیرد.

۲. زراعت و محصولات با ارزش صادراتی

زراعت یکی از بخش‌های مهم اقتصادی افغانستان است که نقش اساسی در اشتغال، تأمین معیشت و افزایش درآمد ملی دارد. افغانستان به دلیل شرایط اقلیمی مناسب، ظرفیت تولید محصولات با ارزش صادراتی مانند زعفران، میوه‌های تازه و خشک، مغز باب و گیاهان طبی را دارا می‌باشد. در سال‌های اخیر، سرمایه‌گذاری سکتور خصوصی و توسعه صنایع پروسس و بسته‌بندی، به رشد صادرات محصولات زراعتی کمک کرده و این بخش را به یکی از منابع مهم ارزآوری و رشد اقتصادی کشور تبدیل نموده است. (وزارت مالیه، اشتغال زایی و کار آفرینی، (بی‌تا)

بخش زراعت حدود ۳۱ درصد تولید ناخالص داخلی افغانستان را تشکیل داده و نزدیک به ۷۵ درصد مردم کشور به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم در این بخش فعالیت دارند؛ از این رو، زراعت یکی از پایه‌های اصلی اقتصاد افغانستان محسوب می‌شود. با وجود اهمیت این بخش، مشکلاتی چون شیوه‌های سنتی تولید، کمبود زمین، تغییرات اقلیمی، کاهش منابع آب و محدودیت دسترسی به بازارها، مانع توسعه آن شده است. وزارت

زراعت افغانستان نقش سکتور خصوصی را در رشد و توسعه زراعت بسیار مهم می‌داند. به کمک سرمایه‌گذاری‌های خصوصی، طی سال‌های اخیر صدها کانال آبیاری و ذخیره آب ساخته شده، بیش از ۹۷ هزار باغ جدید ایجاد گردیده و ۱۵۰۰ کشتیخانه در سراسر کشور به فعالیت آغاز کرده‌اند. همچنین تولید زعفران از ۳ تن به ۶.۵ تن در سال افزایش یافته و برنامه‌های گلخانه‌ای، مرغ‌داری و باغچه‌های خانگی گسترش یافته است. افزون بر این، بیش از ۱۳۵ هزار زن از برنامه‌های زراعتی و ۴۸۵ سبزخانه بهره‌مند شده‌اند. (دویچه وله، ۱۳۹۶/۶/۲۳) در نهایت، سکتور خصوصی نقش مؤثری در توسعه زیربنای زراعتی، افزایش تولید، ایجاد اشتغال و کاهش فقر در افغانستان داشته و بسیاری از دستاوردهای این بخش بدون مشارکت و سرمایه‌گذاری خصوصی امکان‌پذیر نبوده است.

۳. ظرفیت‌های انرژی و نفت

افغانستان از جمله کشورهایی است که پایین‌ترین سطح مصرف سرانه انرژی را در جهان دارد و میزان مصرف آن در مقایسه با میانگین جهانی بسیار ناچیز است. در عین حال، این کشور به دلیل محدودیت ظرفیت تولید داخلی، به واردات انرژی وابستگی قابل توجهی دارد. کمبود منابع انرژی، ضعف زیرساخت‌های تولید و توزیع برق و ناتوانی در تأمین تقاضای رو به افزایش، از جمله چالش‌هایی است که بر فعالیت‌های اقتصادی و صنعتی کشور تأثیر منفی گذاشته است. این وضعیت نه تنها فرصت‌های سرمایه‌گذاری، تولید و اشتغال را محدود می‌سازد؛ بلکه می‌تواند موجب تشدید نابرابری‌های توسعه‌ای و کاهش سرعت رشد اقتصادی در مناطق مختلف کشور گردد. (ADB, 2017: 12) از سوی دیگر، انرژی به‌عنوان یکی از اساسی‌ترین مؤلفه‌های توسعه زیرساختی، نقش مهمی در رشد اقتصادی، صنعتی شدن و بهبود سطح رفاه اجتماعی افغانستان دارد. با توجه به

وضعیت یک کشور در حال توسعه، تأمین انرژی پایدار و قابل دسترس از نیازهای اساسی برای تقویت ظرفیت‌های تولیدی، توسعه خدمات عمومی و ایجاد زمینه‌های سرمایه‌گذاری به شمار می‌رود. توسعه زیرساخت‌های انرژی شامل افزایش ظرفیت تولید برق، گسترش شبکه انتقال و توزیع، استفاده از منابع تجدیدپذیر و بهبود دسترسی مناطق مختلف کشور به انرژی، از اولویت‌های مهم در مسیر توسعه اقتصادی افغانستان محسوب می‌شود. افغانستان با وجود داشتن ظرفیت‌های قابل توجه در زمینه منابع انرژی، از جمله انرژی آبی، خورشیدی، بادی و منابع طبیعی، همچنان با چالش‌هایی مانند کمبود تولید داخلی برق، وابستگی به واردات انرژی، محدودیت شبکه انتقال و نابرابری در دسترسی به خدمات انرژی مواجه است. از این رو، سرمایه‌گذاری در بخش انرژی می‌تواند زمینه کاهش وابستگی، افزایش خودکفایی اقتصادی و تبدیل افغانستان به یک محور مهم تجاری و ترانزیتی در منطقه را فراهم سازد. (ReliefWeb, 2020: 35)

۴. ظرفیت‌های ترانزیتی و خدماتی

افغانستان به دلیل موقعیت ژئوپلیتیکی خود و قرار گرفتن در چهارراه اتصال آسیای مرکزی، آسیای جنوبی، خاورمیانه و چین، از ظرفیت‌های قابل توجهی در بخش‌های ترانزیت، ترانسپورت، تجارت و خدمات برخوردار است. توسعه دهلیزهای حمل‌ونقل و پروژه‌های منطقه‌ای می‌تواند این کشور را به یکی از مسیرهای مهم انتقال کالا و تجارت منطقه‌ای تبدیل کند.

یکی از مهم‌ترین فرصت‌های موجود، پروژه راه‌آهن چین-قرقیزستان-ازبکستان است که در آینده می‌تواند از طریق افغانستان به ایران و کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس متصل شود. بر اساس گزارش مؤسسه مطالعات راهبردی شرق، این مسیر زمان انتقال

کیلومتر از طول مسیرهای موجود می‌کاهد. (مؤسسه مطالعات راهبردی شرق، ۱۴۰۳/۰۶/۲۵)

در راستای توسعه همکاری‌های ترانزیتی، یک قطار باری در سال ۲۰۲۳ از شهر لائوئی چین به بندر حیرتان افغانستان حرکت کرد که حامل ۳۹ کانتنر کالا به ارزش ۱/۵ میلیون دالر بود. این مسیر از طریق چین، قرقیزستان و ازبکستان به افغانستان امتداد یافته و نقش مهمی در تسهیل تجارت و کاهش هزینه‌های حمل‌ونقل ایفا می‌کند. (خبرنامه اسپوتنیک افغانستان، ۱۴۰۲/۰۴/۱۶)

همچنین راه‌آهن «سینو-افغان» که در سال ۲۰۱۶ میان چین و افغانستان افتتاح شد، ظرفیت انتقال بیش از ۵۰ تن کالا در هر سفر را دارا بوده و به‌عنوان یکی از مسیرهای مهم تجارتي میان دو کشور شناخته می‌شود. این خط آهن زمینه توسعه مبادلات تجارتي و گسترش همکاری‌های اقتصادی منطقه‌ای را فراهم ساخته است. (ریاض، ۱۳۹۵/۶/۵)

روند رشد سکتور خصوصی در افغانستان (۲۰۰۱-۲۰۲۴)

باوجود چالش‌ها، سکتور خصوصی افغانستان طی سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۴ نقش مهمی در رشد اقتصادی کشور ایفا کرده است. پس از سال ۲۰۰۱ و با استقرار نظام اقتصاد بازار، این سکتور در بخش‌های تحصیلات عالی، مکاتب، مخابرات، ساختمان، تجارت، ترانسپورت و خدمات مالی گسترش یافت و به یکی از عوامل اصلی ایجاد اشتغال، جذب سرمایه‌گذاری و افزایش تولید ناخالص داخلی تبدیل شد. (دفتر روابط جهانی برنامه رقابت‌پذیری یوروآسیا، ۲۰۱۹: ۱۶) در فاصله ۲۰۰۱ تا ۲۰۱۴، کمک‌های خارجی و اصلاحات اقتصادی زمینه توسعه سریع سکتور خصوصی را فراهم ساخت؛ اما از سال ۲۰۱۴ به بعد، کاهش کمک‌های خارجی، بی‌ثباتی سیاسی و خروج نیروهای بین‌المللی،

روند رشد اقتصادی را با چالش مواجه کرد. همچنین، پس از تحولات ۲۰۲۱، محدودیت‌های بانکی، کاهش سرمایه‌گذاری، ضعف زیرساخت‌ها، رکود بازار و پیامدهای همه‌گیری کووید-۱۹ بر فعالیت این سکتور تأثیر منفی گذاشت. با این حال، یافته‌های سروی بانک جهانی نشان می‌دهد که بیش از سه چهارم شرکت‌ها به فعالیت خود ادامه داده‌اند. (بانک جهانی، ۲۰۲۲/۱۱/۱۵)

در دوره جدید، با تأکید بر توسعه اقتصادی و حمایت از فعالیت‌های بخش خصوصی، بخش‌هایی مانند زراعت، صنایع کوچک، صادرات میوه و زعفران و تجارت منطقه‌ای دوباره فعال شدند. به‌طور کلی، سکتور خصوصی همچنان یکی از ارکان اساسی رشد اقتصادی، ایجاد اشتغال، توسعه صادرات و تقویت اقتصاد رقابتی افغانستان به‌شمار می‌رود، هرچند چالش‌هایی مانند محدودیت‌های مالی، ضعف زیرساخت‌ها و ناطمینانی اقتصادی همچنان پابرجاست. (شبکه تحلیلگران افغانستان، ۱۴۰۳/۹/۴) بنابراین، در ذیل به‌طور خلاصه نقش این سکتور در بخش‌های زیر به بررسی گرفته می‌شود:

۱. سرمایه‌گذاری در بخش تجارت

سرمایه‌گذاری از ارکان بنیادین رشد و پویایی اقتصاد به‌شمار می‌روند. در اقتصادهای بازارمحور، سکتور خصوصی با تمرکز بر کارآفرینی، نوآوری و تخصیص کارای منابع، نقش اساسی در افزایش تولید، ایجاد اشتغال و تقویت رقابت‌پذیری ایفا می‌کند. سرمایه‌گذاری —چه داخلی و چه خارجی— ظرفیت تولیدی اقتصاد را گسترش داده، زیربنای تقویت نموده و زمینه رشد پایدار را فراهم می‌سازد. تجربه کشورهای درحال توسعه نشان می‌دهد که هرگاه محیط حقوقی، سیاسی و مالی مساعد باشد، سکتور خصوصی به‌عنوان موتور توسعه عمل کرده و با افزایش سرمایه‌گذاری، رشد اقتصادی را شتاب می‌بخشد. در این چارچوب، تقویت سکتور خصوصی و ایجاد بستر مناسب برای

سرمایه‌گذاری، پیش‌شرط توسعه اقتصادی پایدار محسوب می‌شود. (معاونیت اقتصادی ریاست الوزراء، ۱۴۰۳) با توجه به این، در کنار تجارت با کشورهای دیگر، میزان تجارت میان افغانستان و چین سالانه به ۱/۳۳ میلیارد دلار می‌رسد که سهم افغانستان تنها ۵۷ میلیون صادرات بوده و باقی همه واردات از چین می‌باشد. (کوبها نیوز، ۱۴۰۳/۰۱/۳۰)

آمار تجارت میان افغانستان و چین طی سال‌های ۲۰۲۴-۲۰۰۱ نشان می‌دهد که حجم مبادلات تجاری دو کشور سالانه به حدود ۱/۳۳ میلیارد دلار می‌رسد، اما از این مقدار تنها ۵۷ میلیون دلار آن صادرات افغانستان بوده و بخش عمده تجارت را واردات کالاهای چینی تشکیل می‌دهد. این وضعیت بیانگر عدم توازن تجاری میان دو کشور و ضعف ظرفیت تولیدی و صادراتی افغانستان است.

با سرمایه‌گذاری روی شرکت‌های تولیدی مانند: الکوزی، کوکاکولا، سوپر کولا، حبیب گلزار و... بانک‌های تجاری مانند: عزیزی بانک، میوند، بانک اسلامی، غضنفر، افغان یونایتد بانک و... می‌تواند میزان پیشرفت و توسعه را فراهم سازد.

از دیدگاه اقتصادی، افزایش واردات در کوتاه‌مدت می‌تواند نیازهای بازار داخلی را تأمین کند؛ اما در بلندمدت اگر با رشد تولید و صادرات داخلی همراه نباشد، منجر به خروج ارز، افزایش وابستگی اقتصادی و تضعیف صنایع داخلی خواهد شد. سهم ناچیز صادرات افغانستان نشان می‌دهد که سکتور خصوصی کشور هنوز نتوانسته است از ظرفیت‌های موجود در بخش‌های زراعت، معادن، صنایع تبدیلی و تولیدات داخلی به‌گونه مؤثر بهره‌برداری کند.

۲. تکنالوژی و آموزش

قابل یادآوری است که هیئت وزارت مخابرات و تکنالوژی معلوماتی افغانستان در دومین نشست منطقه‌ای وزارت ساینس و تکنالوژی چین تحت نام «انتقال تکنالوژی و

نوآوری‌های مشترک چین و کشورهای جنوب آسیا» که از ۱۲ تا ۱۴ ماه جون ۲۰۱۶ برگزار گردیده بود، با وزارت فناوری کشور چین توافق نامه‌ای را در بخش ساینس و تکنالوژی معلوماتی عقد نمودند که به گفته رئیس فناوری چین، هدف از انجام این توافق نامه فراهم کردن زمینه‌های سیر آموزشی میان نسل جوان هر دو کشور، زمینه‌سازی فرصت‌های تحقیقی برای محصلان و محققین این رشته، اعطای ۱۰ تا ۱۵ بورسیه تحصیلی برای جوانان افغان، حکومت‌داری الکترونیک و تحقیقات علمی، کمک مالی و انتقال مرکز تکنالوژی وزارت ساینس و تکنالوژی چین-جنوب آسیا (CSTTC) به افغانستان بوده است. آقای هیچون افزود نموده که هرچند افغانستان در وضعیت بازسازی قرار دارد، کشور چین از هیچ نوع همکاری دریغ نمی‌ورزد. (باشگاه خبرنگاران جوان، ۱۳۹۵/۰۳/۳۱) از سوی دیگر، معاون اداری ریاست الوزراء امارت اسلامی افغانستان طی سفری در تاریخ ۳۱ جوزا ۱۴۰۴ به جمهوری مردم چین؛ با رییس پوهنتون یون‌نن، رییس پوهنتون علوم، ساینس و تکنالوژی کونمینگ، رییس پوهنتون مطالعات قومی یون‌نن، معاون پوهنتون طبی کونمینگ، بعضی از اساتید و محصلان چینی و افغان ملاقات کرد. در این نشست، تأکید بر ایجاد روابط علمی-تحقیقی میان پوهنتون‌های دو کشور، برگزاری سمینارها، تبادل مشارکت و تجربیات علمی، تحقیقی و تکنالوژیکی و همکاری‌های آموزشی و صحتی به ویژه در بخش‌های طب، زراعت، مهندسی و تکنالوژی بحث و گفتگو کردند. (روزنامه ملی انیس، ۱۴۰۱/۰۴/۰۱) با توجه به این، وزیر مخابرات و تکنالوژی معلوماتی، با رئیس عمومی شرکت چینایی MCC دیدار و در مورد توسعه خدمات مخابراتی، تکنالوژی معلوماتی و هوش مصنوعی گفتگو کرد. وزیر مخابرات با اشاره به فرصت‌های موجود تکنالوژیک در کشور، بر همکاری‌های منطقه‌ای برای تسریع پیشرفت تکنالوژی و استفاده سالم از هوش مصنوعی تأکید نمود. رئیس شرکت MCC

نیز با اشاره به پروژه معدن مس عینک لوگر، خواستار بهبود خدمات مخابراتی در این منطقه شد و از آموزش کادرهای افغانستانی در چین در بخش تکنالوژی و هوش مصنوعی خبر داد. در پایان، وزیر مخابرات اطمینان داد که مشکلات مخابراتی این پروژه حل خواهد شد و تلاش‌ها برای ارتقای ظرفیت کادرهای افغانستانی در زمینه هوش مصنوعی ادامه می‌یابد. (وزارت مخابرات و تکنالوژی معلوماتی، ۱۴۰۴/۰۲/۱۸) در نهایت، نقش آن‌ها در ایجاد ارزش افزوده و تقویت رشد اقتصادی برجسته است؛ بلکه در ایجاد اشتغال، توسعه بازارها، شکل‌گیری زنجیره‌های ارزش، تربیت نیروی متخصص و استفاده از تجارب علمی-تحقیقی نیز اهمیت اساسی دارد.

۳. سرمایه‌گذاری در بخش تحصیلات و آموزش

بعد از شکل‌گیری نظام جدید بعد از سال ۲۰۰۱، فرصتی برای توسعه نهادهای تحصیلات خصوصی فراهم شد که همین اکنون حدود ۱۳۱ پوهنتون خصوصی فعالیت دارند که ضمن فراهم‌سازی فرصت‌های شغلی برای هزاران تن از کادرهای علمی، اداری و خدماتی، زمینه تحصیل را نیز برای ده‌ها هزار جوان در سراسر کشور فراهم کرده‌اند. این نهادها نقش مهمی در گسترش دسترسی به آموزش عالی، توسعه سرمایه انسانی و کاهش فشار بر پوهنتون‌های دولتی ایفا می‌کنند. (دنیای اقتصاد، ۱۴۰۰/۰۶/۱۳) همچنان در حال حاضر، حدود ۳۵۰۰ مکتب خصوصی در سراسر افغانستان فعالیت دارند که از این میان، نزدیک به ۱۵۰۰ مکتب در شهر کابل موقعیت دارند. این آمار نشان‌دهنده تمرکز قابل توجه مؤسسات آموزشی خصوصی در پایتخت و نقش روزافزون این بخش در ارائه خدمات آموزشی کشور است. (شبکه خبری هندوکش، ۲۰۲۴/۰۵/۰۵)

در کل از سال ۲۰۰۲ به بعد، نظام تحصیلات عالی افغانستان با افزایش دسترسی به آموزش عالی پیشرفت‌هایی را تجربه کرده است؛ اما همچنان با چالش‌هایی مانند کمبود

سرمایه‌گذاری، محدودیت ظرفیت پوهنتون‌ها، ضعف امکانات آموزشی، فاصله میان مهارت‌های فارغان و نیازهای بازار کار و کمبود تسهیلات برای زنان روبه‌رو است. از این‌رو، ارتقای کیفیت آموزش، توسعه منابع انسانی، تضمین کیفیت، بهبود برنامه‌های درسی، تقویت تحقیقات علمی و انطباق آموزش عالی با نیازهای بازار کار، وزارت تحصیلات عالی و نهادهای ملی و بین‌المللی همکار در این زمینه برای افزایش کارآمدی نظام آموزش عالی افغانستان در راستای فراهم سازی زمینه تحصیلات عالی با کیفیت و ارتقای مهارت‌های آموزشی و تخنیکی شاگردان تلاش به خرج دهند و از سوی دیگر می‌توان سکتور خصوصی را مورد حمایت قرار دهند تا نظام آموزشی کشور معیاری و مطابق نیاز جامعه و بازار کار تنظیم شود. (روزنامه افغانستان، ۱۴۰۴/۰۴/۱۵)

۴. توسعه سکتور صحت

بعد از سال ۲۰۰۱ تا اکنون در حدود ۴۸۰ باب شفاخانه خصوصی ایجاد شده و به فعالیت آغاز نمودند. این تعداد نسبت به سال قبل، افزایش ۳.۹ درصدی در شفاخانه‌های دولتی و ۴.۳ درصدی در شفاخانه‌های خصوصی را نشان می‌دهد که بیانگر گسترش نسبی خدمات صحتی و افزایش نقش سکتور خصوصی در ارائه خدمات درمانی کشور است. (تلویزیون آمو، ۱۴۰۱/۰۵/۱۲) در نهایت، این نهادهای خصوصی زمینه ایجاد اشتغال، تعلیم و تحصیل و باعث بهبود وضعیت صحتی شده است. ناگفته نباید گذاشت که سکتور خصوصی نقش مهمی در عرصه آموزش و پرورش، ارائه خدمات تحصیلی و صحتی داشته و با حمایت آن این سکتور توسعه خواهد یافت.

۵. سرمایه‌گذاری در بخش معادن

معادن افغانستان به عنوان یکی از غنی‌ترین منابع طبیعی جهان با ارزش تخمینی بیش

بین‌المللی برای اکتشاف تا قراردادهای بزرگ استخراجی با کشورهای منطقه طی کرده است. (3: Center for Information Resilience, May 2024) با این حال، روابط اقتصادی افغانستان و چین فرصت‌های قابل توجهی را نیز در اختیار سکتور خصوصی قرار می‌دهد. عضویت افغانستان در پروژه‌های منطقه‌ای، توسعه راه‌های ترانزیتی، سرمایه‌گذاری در معادن، انرژی، زیربناها و اقتصاد دیجیتال می‌تواند زمینه جذب سرمایه‌گذاری‌های جدید و انتقال تکنولوژی را فراهم سازد. چین به‌عنوان دومین اقتصاد بزرگ جهان دارای توانایی مالی و تکنیکی گسترده‌ای است که در صورت ایجاد فضای مناسب سرمایه‌گذاری، می‌تواند در توسعه ظرفیت‌های تولیدی افغانستان نقش مهمی ایفا کند. از سوی دیگر، پایین بودن سطح صادرات افغانستان به چین نشان می‌دهد که مشکلاتی چون کمبود زیربناها، ضعف صنایع تولیدی، نبود استانداردهای بین‌المللی، محدودیت دسترسی به بازارهای خارجی و کمبود سرمایه‌گذاری در بخش‌های مولد همچنان پابرجا است. (دستگیر، ۱۴۰۳: ۲۲۴) در چنین شرایطی، سکتور خصوصی نمی‌تواند نقش کامل خود را در رشد اقتصادی ایفا نماید. بنابراین، برای افزایش سهم افغانستان از تجارت دوجانبه، لازم است سرمایه‌گذاری‌های خصوصی به‌سوی تولیدات صادرات‌محور، صنایع تبدیلی، فرآوری محصولات زراعتی و استخراج معیاری معادن هدایت شود. همچنین دولت باید با بهبود محیط کسب‌وکار، توسعه زیربناهای ترانسپورتی، تسهیل دسترسی به منابع مالی و ایجاد مشوق‌های سرمایه‌گذاری، زمینه حضور فعال‌تر سکتور خصوصی را فراهم سازد. در این صورت، روابط اقتصادی با چین می‌تواند از یک رابطه مبتنی بر واردات به یک مشارکت اقتصادی متوازن و توسعه‌گرا تبدیل گردد و نقش مؤثرتری در رشد اقتصادی افغانستان داشته باشد. میزان سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی در سکتور معادن افغانستان در ۳۰ معدن بزرگ حدود ۷ الی ۸ میلیارد دالر بوده است و در ۱۵۰ معدن

کوچک نیز نزدیک به ۱۰ میلیارد افغانی سرمایه‌گذاری گردیده است که زمینه اشتغال را برای بیش از ۱۵۰ هزار تن فراهم ساخته است. (اطلاعات صنعتی افغانستان، ۱۴۰۳/۰۱/۲۲)

۶. توسعه سکتور مخابرات

پس از سال ۲۰۰۱، بخش مخابرات افغانستان یکی از بخش‌های مهم اقتصادی کشور به‌شمار می‌رفت و در مدت کوتاهی پیشرفت‌های چشم‌گیری را تجربه کرده است. خدمات مخابراتی بسیار محدود بود؛ اما با سرمایه‌گذاری شرکت‌های خصوصی، شبکه‌های تلفن همراه در اکثر ولایت‌های کشور توسعه یافت و نخستین شبکه تلفن همراه بنام «افغان بیسم» آغاز به فعالیت نمود و میلیون‌ها نفر به خدمات مخابراتی دسترسی پیدا کردند. سپس شبکه مخابراتی روشن، اریبا که بعدها با نام «ام تی ان» تغییر یافت، اتصالات و شبکه مخابراتی دولتی بنام افغان تلی کام و سپس شبکه سلام آغاز به فعالیت نمود. (شفقنا افغانستان، ۱۳۹۴/۰۳/۳۰) از این رو، سکتور مخابرات سالانه در افغانستان حدود ۷۰۷ میلیون دالر به تولید داخلی کشور کمک می‌کند. (مایار، معاونیت اقتصادی ریاست الوزراء، (بی‌تا) و این سکتور توانسته تا برای حدود ۲ میلیون تن بطور مستقیم و غیر مستقیم زمینه اشتغال را مساعد سازد. (وزارت مخابرات و تکنالوژی معلوماتی، (بی‌تا)

۷. توسعه سکتور صنعت

سکتور صنعت ستون فقرات رشد و توسعه اقتصادی در یک جامعه به‌شمار می‌رود، با سرمایه‌گذاری داخلی و خارجی روی این بخش و حمایت دولت می‌تواند از نظر اقتصادی به پیشرفت و خودکفایی در عرصه صنعت و تجارت برسد. بعد از سال ۲۰۰۱، زمینه بازسازی و نوسازی در تمام بخش‌ها بیشتر مساعد گردید و در عرصه صنعت پیشرفت‌های قابل توجهی به‌شمار نمی‌رود. از سوی دیگر آمریکا با حضور بیست

ساله‌اش در افغانستان و با هزینه کردن ۱۴۵ میلیارد دالر آمریکایی در بازسازی کشور هزینه کرده است. (طلوع نیوز، ۱۴۰۱/۶/۲۰) و اکنون صادرات افغانستان در ۲۴ سکتور تجارتی به ۸۰ کشور جهان به طور عادی جریان دارد و این صادرات می‌تواند گامی مؤثر در عرصه صنعتی شدن کشور باشد. (عبدالله، معاونیت اقتصادی ریاست الوزراء، ۱۴۰۳) از این‌رو، براساس آمار اتاق صنایع و معادن افغانستان ۴۸ سکتور به خودکفایی رسیده است و میزان تولیدات آن‌ها بیشتر از تقاضای افغانستان را دارا بوده است. به طور مثال در سکتور چاپ، تولید نوشابه‌جات، تولید پایپ، تولید کلکین و دروازه پی‌وی‌سی، کارتن‌سازی، تولید زعفران، تولید وسایل المونیمی، میوه خشک، تولید ذخایر نفت گاز و آب، تولید مواد شوینده، تولید پخته‌گازی... می‌توان یاد کرد. (عزیزی، آژانس خبری پښواک، ۱۴۰۱/۰۱/۲۵)

در نهایت، سکتور خصوصی موتور محرک سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی افغانستان به شمار می‌رود. توسعه این سکتور می‌تواند موجب افزایش اشتغال، افزایش تولید، کاهش فقر، جذب سرمایه‌های داخلی و خارجی و بهبود رفاه عامه شود. از این‌رو، تأمین امنیت سرمایه‌گذاران، بهبود محیط کسب‌وکار، توسعه زیرساخت‌ها و حمایت دولت از سرمایه‌گذاران خصوصی از مهم‌ترین پیش‌شرط‌های توسعه اقتصادی پایدار افغانستان محسوب می‌شود.

مناقشه

یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که سکتور خصوصی طی سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۴ نقش مهمی در رشد اقتصادی افغانستان، به‌ویژه در حوزه‌های اشتغال‌زایی، توسعه تجارت، مخابرات، خدمات مالی، آموزش و سرمایه‌گذاری ایفا کرده است. این یافته با نظریه رشد درون‌زا همخوانی دارد؛ زیرا بر اساس این نظریه، سرمایه‌گذاری، نوآوری، سرمایه انسانی و کارآفرینی از عوامل اصلی رشد اقتصادی محسوب می‌شوند و سکتور خصوصی مهم‌ترین بستر تحقق این عوامل به شمار می‌رود.

نتایج تحقیق حاضر با یافته‌های فایق سیابی و همکاران (۱۴۰۲) نیز مطابقت دارد که سرمایه‌گذاری را عامل مؤثر در افزایش بهره‌وری، اشتغال و رشد اقتصادی افغانستان دانسته‌اند. همچنان، پژوهش کیانی و رحیم‌زاده (۱۳۸۸) که نقش سرمایه‌گذاری خصوصی را در رشد اقتصادی تأیید می‌کند، با نتایج این تحقیق همسو است. در همین راستا، توسعه بخش مخابرات، خدمات و تجارت پس از سال ۲۰۰۱ نشان می‌دهد که فعالیت‌های سکتور خصوصی توانسته است سهم قابل توجهی در افزایش تولید ناخالص داخلی و ایجاد فرصت‌های کاری داشته باشد.

با وجود این، یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که نقش سکتور خصوصی در افغانستان هنوز به سطح مطلوب و ظرفیت واقعی خود نرسیده است. این نتیجه با دیدگاه فضیلت (۱۴۰۲)، بشرمل و سعادت (۱۴۰۳) و نجفی و همکاران (۱۳۸۹) همخوانی دارد که ناامنی، ضعف حاکمیت قانون، فساد اداری، کمبود زیربناها، محدودیت دسترسی به منابع مالی و ابهام در سیاست‌های اقتصادی را از موانع اساسی رشد اقتصادی و سرمایه‌گذاری معرفی کرده‌اند.

از سوی دیگر، نظریه‌های اقتصاد بازار بر این اصل تأکید دارند که در صورت وجود محیط مساعد کسب‌وکار، سکتور خصوصی می‌تواند به موتور اصلی رشد اقتصادی تبدیل شود. اما واقعیت افغانستان نشان می‌دهد که وابستگی طولانی مدت اقتصاد به کمک‌های خارجی، ضعف نهادهای اقتصادی و بی‌ثباتی سیاسی مانع شکل‌گیری یک سکتور خصوصی قدرتمند و رقابت‌پذیر شده است. به همین دلیل، هرچند سرمایه‌گذاری خصوصی و فعالیت‌های اقتصادی در برخی بخش‌ها رشد قابل توجهی داشته‌اند، اما این رشد نتوانسته است به توسعه پایدار و فراگیر اقتصادی منجر شود.

همچنین، آمارهای سال‌های یاد شده نشان می‌دهند که بخش زراعت با وجود جذب ۶۲ درصد نیروی کار، تنها ۲۱/۷ درصد تولید ناخالص داخلی را تولید می‌کند، در حالی که بخش خدمات با ۳۱/۱ درصد اشتغال، بیش از ۵۵/۲ درصد تولید ناخالص داخلی را به خود اختصاص داده است. این وضعیت بیانگر پایین بودن بهره‌وری در بخش‌های سنتی اقتصاد و ضرورت هدایت سرمایه‌گذاری‌های خصوصی به بخش‌های تولیدی، صنعتی و تکنالوژیکی است.

فرضیه تحقیق حاضر چنین بود «به نظر می‌رسد سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان در جریان سال‌های ۲۰۰۱ الی ۲۰۲۴ مؤثر بوده است». آزمون این فرضیه نشان می‌دهد که سکتور خصوصی در افغانستان اثر گذار بوده است با آن که کمتر مورد حمایت دولت و نهادهای بین‌المللی قرار گرفته است با تقویت و حمایت این سکتور می‌توان زمینه رشد و توسعه اقتصادی در کشور فراهم شود. در مجموع، یافته‌های تحقیق فرضیه پژوهش را تأیید می‌کند که سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان طی سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۴ مؤثر بوده است؛ اما میزان تأثیرگذاری آن تحت تأثیر عوامل ساختاری، سیاسی و نهادی قرار داشته و هنوز از ظرفیت‌های بالقوه خود فاصله قابل توجهی دارد.

بنابراین، تحقق رشد اقتصادی پایدار در افغانستان مستلزم ایجاد محیط امن سرمایه‌گذاری، تقویت حاکمیت قانون، توسعه زیربناها، اصلاح نظام مالی و حمایت هدفمند از سکتور خصوصی می‌باشد.

نتیجه‌گیری

سکتور خصوصی افغانستان با وجود ظرفیت بالقوه، نتوانسته موتور اصلی رشد اقتصادی باشد؛ هرچند دستاوردهایی در بخش مخابرات، تجارت و صنایع کوچک وجود داشته است. علت اصلی به ترکیبی از عوامل امنیتی، ضعف نهادها، نبود زیربنا و سیاست‌های ناپایدار اقتصادی بر می‌گردد. سکتور خصوصی به عنوان یکی از ارکان اساسی اقتصاد بازار، نقش مهمی در رشد و توسعه اقتصادی کشورها ایفا می‌کند. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که سکتور خصوصی افغانستان طی سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۴، علی‌رغم چالش‌های فراوان، سهم قابل توجهی در بهبود شاخص‌های اقتصادی کشور داشته است. توسعه فعالیت‌های اقتصادی و افزایش فرصت‌های شغلی در بخش‌های: خدمات ۳۱/۱ درصد، زراعت ۶۲ درصد، آموزش، معدن حدود ۱۵۰ هزار تن و ساختمان ۶/۷ درصد و صنایع کوچک و... موجب افزایش فرصت‌های شغلی، رشد تولید ناخالص داخلی، گسترش صادرات و تقویت فعالیت‌های اقتصادی گردیده است.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که پس از سال ۲۰۰۱ و با آغاز روند بازسازی کشور، توسعه زیرساخت‌ها، افزایش کمک‌های خارجی و گسترش اقتصاد بازار، زمینه رشد سکتور خصوصی بیش از گذشته فراهم شد. این بخش توانست در ایجاد اشتغال، جذب سرمایه‌گذاری، توسعه تجارت و افزایش ظرفیت‌های تولیدی نقش مؤثری ایفا نماید. با این

حال، کاهش کمک‌های خارجی پس از سال ۲۰۱۴ و تحولات سیاسی سال ۲۰۲۱ تأثیرات قابل ملاحظه‌ای بر فعالیت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری خصوصی برجای گذاشت. بررسی‌ها همچنین نشان می‌دهد که افغانستان از ظرفیت‌های گسترده‌ای در بخش‌های معادن، زراعت، انرژی، ترانزیت، تجارت منطقه‌ای و اقتصاد دیجیتال برخوردار است. بهره‌برداری مؤثر از این ظرفیت‌ها می‌تواند زمینه تقویت سکتور خصوصی و رشد پایدار اقتصادی را فراهم سازد. با وجود این، عواملی چون ناامنی، ضعف حاکمیت قانون، فساد اداری، کمبود زیربنای اقتصادی، محدودیت دسترسی به منابع مالی، ضعف نظام بانکی، فرار سرمایه و وابستگی اقتصاد به کمک‌های خارجی، از مهم‌ترین موانع رشد و شکوفایی کامل سکتور خصوصی در افغانستان به شمار می‌روند.

در مجموع، یافته‌های پژوهش فرضیه تحقیق را تأیید می‌کند و نشان می‌دهد که سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان طی سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۲۴ نقش مؤثر و رو به رشدی داشته است؛ اما این نقش به دلیل محدودیت‌های ساختاری، سیاسی و اقتصادی نتوانسته است به سطح مطلوب و ظرفیت واقعی خود برسد. بنابراین، رشد پایدار اقتصاد افغانستان در آینده مستلزم تقویت محیط کسب‌وکار، حمایت از سرمایه‌گذاری خصوصی، توسعه زیرساخت‌ها، بهبود نظام مالی و بانکی، گسترش آموزش‌های فنی و تخصصی، بهره‌برداری معیاری از منابع طبیعی و ایجاد ثبات سیاسی و اقتصادی در کشور می‌باشد. در صورت تحقق این شرایط، سکتور خصوصی می‌تواند به موتور اصلی رشد اقتصادی، اشتغال‌زایی و توسعه پایدار افغانستان تبدیل گردد.

در نهایت، سکتور خصوصی افغانستان علی‌رغم ظرفیت‌های بالقوه، تنها بخشی از توانایی خود را در رشد اقتصادی نشان داده است. اگر دولت و نهادهای بین‌المللی

سیاست‌های پایدار امنیتی، اقتصادی و زیربنایی را فراهم کنند، سکتور خصوصی می‌تواند ستون اصلی اقتصاد افغانستان گردد.

پیشنهادهات

با توجه به یافته‌های تحقیق، تقویت نقش سکتور خصوصی در رشد اقتصادی افغانستان مستلزم همکاری دولت، سکتور خصوصی و نهادهای بین‌المللی است. از این‌رو، پیشنهادات ذیل ارائه می‌گردد:

۱. ایجاد محیط مساعد برای سرمایه‌گذاری و فعالیت‌های اقتصادی: دولت باید با تأمین ثبات سیاسی و اقتصادی، تقویت حاکمیت قانون، کاهش موانع اداری و بهبود فضای کسب‌وکار، زمینه لازم را برای جذب سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی و گسترش فعالیت‌های سکتور خصوصی فراهم سازد.

۲. توسعه زیربنایها و تقویت نظام مالی: سرمایه‌گذاری در بخش‌های زیربنایی از جمله انرژی، ترانسپورت، مخابرات و تکنالوژی معلوماتی، همراه با اصلاح و توسعه نظام مالی و بانکی، می‌تواند هزینه‌های تولید و تجارت را کاهش داده و زمینه رشد فعالیت‌های اقتصادی را فراهم نماید.

۳. حمایت از تولیدات داخلی و توسعه صادرات: دولت و سکتور خصوصی باید با توسعه صنایع تولیدی و تبدیلی، ارتقای کیفیت محصولات، ایجاد زنجیره‌های ارزش و دسترسی به بازارهای منطقه‌ای و جهانی، وابستگی اقتصاد کشور به واردات را کاهش داده و ظرفیت صادراتی افغانستان را افزایش دهند.

۴. سرمایه‌گذاری در سرمایه انسانی، نوآوری و اقتصاد دیجیتال: توجه به آموزش‌های فنی و حرفه‌ای، توسعه مهارت‌های مدیریتی، حمایت از کارآفرینی، استفاده از

تکنالوژی‌های نوین و گسترش اقتصاد دیجیتال، می‌تواند بهره‌وری و رقابت‌پذیری سکتور خصوصی را به‌طور چشمگیری افزایش دهد.

۵. بهره‌برداری مؤثر از ظرفیت‌های اقتصادی کشور: استفاده معیاری از منابع معدنی، توسعه زراعت تجارتی، گسترش صنایع تبدیلی و بهره‌گیری از موقعیت ترانزیتی افغانستان باید در اولویت برنامه‌های توسعه اقتصادی قرار گیرد تا زمینه اشتغال‌زایی و رشد پایدار اقتصادی فراهم گردد.

۶. گسترش همکاری‌های اقتصادی و تخنیکی بین‌المللی: نهادهای بین‌المللی و کشورهای همکار می‌توانند از طریق انتقال تکنالوژی، توسعه ظرفیت‌های انسانی، حمایت از پروژه‌های زیربنایی و تشویق سرمایه‌گذاری‌های مولد، نقش مؤثری در تقویت سکتور خصوصی و رشد اقتصادی افغانستان ایفا نمایند.

در مجموع، تحقق این پیشنهادات می‌تواند زمینه تبدیل سکتور خصوصی به موتور اصلی رشد اقتصادی، اشتغال‌زایی، افزایش تولید و توسعه پایدار افغانستان را فراهم سازد.

سرچشمه‌ها

الف: کتب

- ازکیا، مصطفی، ۱۳۸۱، جامعه‌شناسی توسعه، تهران: نشر کلمه.
- آشفته تهرانی، امیر، ۱۳۷۸، جامعه‌شناسی جهان سوم. تهران: انتشارات پیام نور.
- تودارو، مایکل، ۱۳۷۸، توسعه اقتصادی در جهان سوم، ترجمه غلامعلی فرجادی، چاپ هشتم، تهران، مؤسسه عالی پژوهش در برنامه ریزی و توسعه.

- سووه، توماس، ۱۳۵۸، فرهنگ اصطلاحات اجتماعی و اقتصادی. ترجمه خلیل ملکی، چاپ دوم، تهران: انتشارات رواق.
- شیخی، محمدتقی، ۱۳۸۵، جامعه شناسی توسعه. تهران: نشر هریر.
- فراکلین، دانیل، استندیچ، تام و همکاران، ۱۳۹۶، تغییر بزرگ تکنالوژی تا سال ۲۰۵۰، مترجم: آرش پورابراهیمی، تهران: اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران.
- گی روشه، ۱۳۷۷، تغییرات اجتماعی. ترجمه منصور وثوقی، چاپ هشتم، تهران: نشر نی.
- لهسایی زاده، عبدالعلی، ۱۳۸۲، جامعه شناسی توسعه. چاپ دوم، تهران، انتشارات پیام نور.
- محمدزاده اصل، نازی، ۱۳۸۱، آزمون نظریه رشد نئوکلاسیک، تهران، پژوهش‌های اقتصادی.
- مریدی، سیاوش، نوروزی، علیرضا، ۱۳۷۳، فرهنگ اقتصادی. تهران: ناشر موسسه کتاب پیشبرد و انتشارات بنگاه.

ب: مقالات

- بشرمل، محمداسماعیل و سعادت، احمدخالد، ۱۴۰۳، بررسی چالش‌ها و فرصت‌های سرمایه‌گذاری در سکتور خصوصی افغانستان در سال ۱۴۰۱، اولین کنفرانس بین‌المللی بازرگانی بین‌الملل، مطالعات اقتصادی و علوم انسانی.
<https://civilica.com/doc/.2090619>
- بیات، زهرا، ۱۴۰۰، بررسی اثرات کرونا بر اقتصاد دیجیتال، تهران: سومین همایش ملی تحقیقات میان‌رشته‌ای در مدیریت و علوم انسانی.

- دستگیر، عبدالواحد، نقش منابع معدنی در توسعه پایدار افغانستان، نشر در کنفرانس ملی نقش معادن در توسعه پایدار افغانستان، پوهنتون جوزجان، ۲۸-۲۹ عقرب ۱۴۰۴.
- دستگیر، عبدالواحد، نقش همکاری‌های اقتصادی چین در توسعه زیربنایی افغانستان از ۲۰۰۱-۲۰۲۴، مجله علمی-تحقیقی دعوت، شماره ۱۰، بهار و تابستان ۱۴۰۳.
- رامیار، سید جواد، مجدی، علی اکبر، خراسانی، محمد مظلوم، نقش کمک‌های خارجی در توسعه اقتصادی-اجتماعی افغانستان. دو فصلنامه علمی-پژوهشی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام، دوره ۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۷ (شماره ۱۳).
- فضیلت، محمد صادق، تحلیل چالش‌های توسعه و رشد ظرفیت‌های اقتصادی افغانستان. دو فصلنامه تخصصی معارف اسلامی و اقتصاد، شماره ۱۸، پاییز و زمستان ۱۴۰۲.
- ج: سایت‌ها و گزارشات
- آنکتاد، (۲۰۱۹)، اقتصاد دیجیتال، مضامینی برای کشورهای در حال توسعه گزارش سال ۲۰۱۹، مترجمین: محمدی، مهمدی، شریفیان، امیر و همکاران، کنفرانس تجارت و توسعه ملل متحد، تهران: ریاست جمهوری، معاونیت علمی و فناوری، مرکز ارتباطات و اطلاع رسانی، دانش بنیان فناوری (۱۳۹۹).
- اطلاعات صنعتی افغانستان، سرمایه‌گذاری‌های کلان در بخش معادن برای رشد اقتصاد و اشتغال‌زایی، نشر: ۱۴۰۳/۰۱/۲۲، قابل دسترس در:

- ایمل، عبدالله، مروری بر پیشینه و پیشرفت ها در سکتور صنعت، معاونیت اقتصادی ریاست الوزراء، قابل دسترس در:
<https://dpmea.gov.af/dr/1403artical28>
- باشگاه خبرنگاران جوان، توافق افغانستان و چین برای همکاری در بخش تکنولوژی، نشر ۱۳۹۵/۰۳/۳۱، قابل دسترس در:
<https://www.yjc.ir/00NkXl>
- بانک جهانی، نظارت اقتصاد افغانستان، نشر در سپتمبر ۲۰۲۴، قابل دسترس در:
<https://thedocs.worldbank.org/en/doc/1434bc65289280b020876621b915ab1d-0310012024/related/Afghanistan-Economic-Monitor-September-2024-V1-Dari-Translation.pdf>
- بانک جهانی، حرکت در مسیر دشوار: نشانه های از انعطاف پذیری در سکتور خصوصی افغانستان، نشر در ۲۰۲۲/۱۱/۱۵، قابل دسترس در:
<https://blogs.worldbank.org/fa/endpovertyinsouthasia/hrkt-dr-msyr-dshwar-nshanh-hay-az-antaf-pdhyry-dr-sktwr-khswsy-afghanstan>
- تلویزیون آمو، امکانات کم صحی در شفاخانه های زون شرق، نشر:
۱۴۰۱/۰۵/۱۲، قابل دسترس در:
<https://amu.tv/fa/13535>
- توسعه سکتور خصوصی و پالیسی های کارآفرینی، نشر: ۲۶ اکتبر ۲۰۱۹، قابل دسترس در:
www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/Boosting-Private-Sector-Development-and-Entrepreneurship-Afghanistan-2019-Dari.pdf

- خبرنامه اسپوتنیک افغانستان، خط آهن بین المللی از گانسو چین به حیرتان افغانستان بهره‌برداری شد، نشر: ۱۶/۰۴/۱۴۰۲، قابل دریافت در:
<https://sputnik.af/20230707/AF-15253037.html>
- خبرگزاری جمهور، بعد از ۲۰۱۴ بخش سکتور خصوصی باید جای کمکهای خارجی را بگیرد، نشر ۲۳/۱/۱۳۹۱، قابل دسترس در:
<https://www.jomhornnews.com/fa/news//4643>
- دفتر روابط جهانی برنامه رقابت پذیری یوروآسیا (OECD)، توسعه سکتور خصوصی و پالیسی‌های کار آفرینی در افغانستان، پاریس، قابل دسترس در:
www.oecd.org/eurasia/cometitiveness-programme/centreal-asia/Boosting-Private-Sector-Development-and-Entrepreneurship-Afghanistan-2019-Dari.pdf.
- دنیای اقتصاد، شروط طالبان برای بازگشایی دانشگاه‌ها، نشر: ۱۳/۰۶/۱۴۰۰، قابل دسترس در:
<https://donya-e-eqtesad.com/fa/tiny/news-3795538>
- دفتر روابط جهانی برنامه رقابت پذیری یوروآسیا، (۲۰۱۹). توسعه سکتور خصوصی و پالیسی‌های کار آفرینی در افغانستان. قابل دسترس در:
www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/Boosting-Private-Sector-Development-and-Entrepreneurship-Afghanistan-2019-Dari.pdf
- ریاض، شیر محمدی، راه آهن ویژه‌ای در مسیر چین و افغانستان افتتاح شد، نشر: ۰۵/۰۶/۱۳۹۵، قابل دریافت در:
<https://www.dw.com/fa-af/a-19505164>
- روزنامه ملی انیس، درخواست همکاری میان نهادهای تحصیلی افغانستان و چین، نشر در ۰۱/۰۴/۱۴۰۱، قابل دسترس در:

<https://anisdaily.com/?p=63319>

- روزنامه افغانستان، نشر: ۱۴۰۴/۰۴/۱۵، قابل دسترس در:

http://www.dailyafghanistan.com/opinion_detail.php?post_id=146342

- شبکه خبری هندوکش، اتحادیه مکاتب خصوصی افغانستان: در سال جاری

۱۴۰۳ بیش از ۵۰۰ مکتب خصوصی در تمام ولایات کشور به شمول کابل

ساخته شده است، نشر: ۲۰۲۴/۰۵/۰۵، قابل دسترس در:

<https://hindokosh.com/اتحادیه-مکاتب-خصوصی-افغانستاندر-سال-ج>

- طلوع نیوز، اقتصاد افغانستان از ۲۰۰۱ تاکنون، نشر: ۱۴۰۱/۰۶/۲۰، قابل

دسترس در:

<https://tolonews.com/fa/business-179801>

- وزارت اقتصاد، (عقرب ۱۳۹۷). «افغانستان مولد-استراتژی تعویض واردات

(۲۰۲۵-۲۰۱۹) افغانی سازی، صنعتی سازی-تجاری سازی».

- وزارت مالیه، اشتغال زایی و کار آفرینی، نشر: (بی تا)، قابل دسترس در:

<https://mof.gov.af/dr/اشتغال-زایی-و-کار-آفرینی>

- وزارت مخابرات و تکنالوژی معلوماتی، توسعه همکاری چین به افغانستان در

بخش ساینس و تکنالوژی، نشر ۱۳۴۸/۱۰/۱۱، قابل دسترس در:

<https://mcit.gov.af/dr/0-توسعه-همکاری-چین-به-افغانستان-در-بخش-ساینس-و-تکنالوژی>

و- تکنالوژی

- وزارت مخابرات و تکنالوژی معلوماتی، دیدار وزیر مخابرات و تکنالوژی

معلوماتی با رئیس عمومی شرکت چینایی ام سی سی، نشر در ۱۴۰۴/۰۲/۱۸،

قابل دسترس در:

دیدار-وزیر-مخابرات-و-تکنالوژی-معلوماتی-با-<https://www.mcit.gov.af/dr/>

رئیس-عمومی-شرکت-چینیایی-ام-سی-سی

- وزارت مخابرات و تکنالوژی معلوماتی، دستاوردهای وزارت مخابرات و تکنالوژی معلوماتی، نشر: (بی تا)، قابل دسترس در:

دست-آورد-های-عمده-وزارت-مخابرات-و-تکنالوژی-<https://mcit.gov.af/dr/>

معلوماتی /

- واحدی، آمنه، خبرگزاری افق، همکاری‌های گسترده‌ی چین با افغانستان در بخش تکنالوژی معلوماتی، نشر در ۳۱ جوزا ۱۳۹۵، قابل دسترس در:

<https://ufuqnews.com/archives/36578>

- عزیزی، عبدالله، آژانس خبری پژواک، افغانستان در ۴۸ سکتور به خودکفایی کامل رسیده است، نشر: ۱۴۰۱/۰۱/۲۵، قابل دسترس در:

[https://pajhwok.com/fa/14/04/2022/afghanistan-is-fully-self-sufficient-in-](https://pajhwok.com/fa/14/04/2022/afghanistan-is-fully-self-sufficient-in-48-sectors/)

48-sectors/

- شفقنا افغانستان، رشد چشمگیر مخابرات افغانستان؛ ۱۸ میلیون کاربر فعال و تجارت غیرقانونی سیم‌کارت، نشر: ۱۳۹۴/۰۳/۳۰، قابل دسترس در:

<https://af.shafaqna.com/FA/51236>

- کلارک، کیت، سکتور خصوصی افغانستان در چه وضعیتی است؟ راه اندازی تجارت در یک اقتصاد راکد، شبکه تحلیلگران افغانستان، مترجم: روح الله سروش، نشر در ۱۴۰۳/۹/۴، قابل دسترس در:

[https://www.afghanistan-analysts.org/dari-pashto/reports/enviroment-socio-](https://www.afghanistan-analysts.org/dari-pashto/reports/enviroment-socio-economic-development/)

/ سکتور-خصوصی-افغانستان-در-چه-وضعیتی-است/economic-development/

- کوبها نیوز، چین رسماً افغانستان را به پیوستن با پروژه یک کمر بند - یک جاده دعوت کرد، نشر در ۱۴۰۳/۰۱/۳۰، قابل دسترس در:
<https://kubhanews.com/dari/چین-رساله-افغانستان-را-به-پیوستن-با-پرو>
- گزارش پیشرفت اقتصادی افغانستان (استفاده از پتانسیل جوانان برای انعطاف پذیری و بهبود اقتصادی)، (اپریل ۲۰۲۵)، بی جا.
- مایار، نجیب الله، تلاش‌های حکومت و سکتور خصوصی در رشد تجارت افغانستان، معاونیت اقتصادی ریاست الوزراء، قابل دسترس در:
<https://dpmea.gov.af/dr/1403-dr-Articles-67>
- مایار، نجیب الله، معاونیت اقتصادی ریاست الوزراء، مروری بر پیشرفت‌های مخابراتی در کشور، (بی تا)، قابل دسترس در:
<https://dpmea.gov.af/dr/1043-Dari-Articles-49>
- موسسه مطالعات راهبردی شرق، تأثیر راه آهن چین، قرقیزستان و ازبکستان، بر ترابری و اتصالات منطقه‌ای، نشر: ۱۴۰۳/۰۶/۲۵، قابل دریافت در:
<https://www.iess.ir/fa/translate/3812/>

ه: منابع انگلیسی

- Abbas Ali, Shiana & Nema Ali, Saba. Possibility of Benefiting from Malaysia's Experience in Stimulating the Private Sector Through Financing Methods in Iraq, Journal of Economics and Administrative Science, Vol. 31, No. 148 (2025), pp (85-98).
- ADB, (2017), "AFGHANISTAN INCLUSIVE AND SUSTAINABLE GROWTH ASSESSMENT", Country Partnership Strategy: Afghanistan, 2017-2021, Asian Development Bank (ADB).

- Farahmand, Mohammad Akbar, & Esen, Ethem. (2018). The Relationship Between Trade and Economic Growth: The Case of Afghanistan, The International Journal of Economic and Social Research, Vol. 16, Year 16, No. 1, 2020, pp. 81-97.
- Kindelberger, Charles P. (1965), "Economic Development", Edited by: N. M. Hansen. New York.
- Relief web, (2020), "Afghanistan National Peace and Development Plan II (ANPDF II) 2021 to 2025: Forging our Transformation", Source Govt. Afghanistan.
- SIGAR analysis of USAID, response to SIGAR data call, 2021/14/7; SIGAR analysis of World Bank, ARTF, Administrator's Report on Financial Status as of April 20, 2021.
- Center for Information Resilience, May 2024, Afghanistan's mining sector under the Taliban.

نقش دانش مسلمین در گسترش علم طب

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

چکیده

کنار سلامت روح، زمینه‌ساز رشد این دانش گردیده است. مسلمانان علاوه بر میراث گرانشنگ خود از طریق نهضت ترجمه و با استفاده از آثار پزشکی ملل توانستند پایه‌های علمی طب را تقویت کنند و سپس با نقد، تجربه و نوآوری، آن را گسترش دهند. آثاری چون «الحاوی فی الطب اثر زکریای رازی» و «القانون فی الطب» نمونه‌هایی برجسته‌ای از این پیشرفت هستند که قرن‌ها در مراکز علمی جهان، به‌ویژه در غرب، مورد استفاده قرار گرفتند.

با این وصف؛ این پژوهش در پی پاسخ به این سؤال است که مسلمانان چه نقشی در توسعه و پیشرفت علم پزشکی داشته‌اند؟ فرضیه تحقیق بر این است که مسلمانان تنها ناقلان دانش پیشینیان نبوده؛ بلکه با رویکرد مبتنی بر تجربه‌گرایی و نوآوری، سهمی اساسی در تحول این علم داشته‌اند. روش تحقیق در این مقاله توصیفی-تحلیلی بوده و داده‌ها از طریق بررسی منابع کتابخانه‌ای و متون تاریخی گردآوری شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که تمدن اسلامی نقش تعیین‌کننده در حفظ، توسعه و انتقال دانش پزشکی به تمدن‌های بعدی ایفاء کرده است. بررسی آثار و اندیشه‌های پزشکان مسلمان حاکی است که نقش آنان در دانش طب صرفاً حفظ میراث گذشته نبود؛ بلکه شامل نوآوری، نقد علمی، توسعه تجربی، تخصصی‌سازی و انتقال بین‌تمدنی دانش بوده است. این ویژگی‌ها طب اسلامی را به یکی از مهم‌ترین حلقه‌های تحول علم پزشکی در تاریخ بشر تبدیل کرده است.

کلیدواژه‌ها: طب اسلامی، تمدن اسلامی، ترجمه علوم، محمد بن زکریای رازی، ابن سینا، تاریخ پزشکی.

Abstract

In the light of Islamic teachings, medicine has enjoyed a high status among Muslims, and paying attention to the health of the body along with the health of the soul has paved the way for the growth of this knowledge. In addition to their precious heritage, Muslims were able to strengthen the scientific foundations of medicine through the translation movement and by using the medical works of nations, and then expand it through criticism, experience, and innovation. Works such as "Al-Hawi fi al-Tibb" by Zakaria al-Razi and "Al-Qanun fi al-Tibb" are prominent examples of this progress that have been used for centuries in scientific centers around the world, especially in the West. With this description; this research seeks to answer the question of what role Muslims have played in the development and advancement of medical science? The research hypothesis is that Muslims were not only the transmitters of the knowledge of their predecessors; rather, they made a fundamental contribution to the development of this science with an approach based on empiricism and innovation. The research method in this article is descriptive-analytical and the data was collected through a review of library resources and historical texts. The findings show that Islamic civilization has played a decisive role in preserving, developing, and transferring medical knowledge to later civilizations. A review of the works and thoughts of Muslim physicians indicates that their role in medical science was not simply preserving the heritage of the past; rather, it included innovation, scientific criticism, experimental development, specialization, and inter-civilizational transfer of knowledge. These characteristics have made Islamic medicine one of the most important links in the development of medical science in human history.

Keywords: Islamic medicine, Islamic civilization, translation of sciences, Muhammad ibn Zakariyya al-Razi, Ibn Sina, medical history.

Dawat Academic Journal

sixth Year, Issue 2
(Fall & Winter 2025)

Volume
13

Received: 2026/02/14
Accepted: 2026/03/11

www.dawat.edu.af
Journal@dawat.edu.af

مقدمه

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ عَلَى آلِهِ وَاصْحَابِهِ أَجْمَعِينَ، أَمَّا بَعْدُ: علم طب به عنوان یکی از کهن‌ترین شاخه‌های دانش بشری، همواره در مسیر تحول و تکامل قرار داشته و در دوره‌های مختلف تاریخی تحت تأثیر تمدن‌ها و فرهنگ‌های گوناگون رشد یافته است. از دوران باستان، ملت‌ها و تمدن‌های مختلف در شکل‌گیری مبانی اولیه این علم سهم مهمی داشته‌اند و دستاوردهای آنان زمینه‌ساز پیشرفت‌های بعدی در حوزه پزشکی گردیده است. با این حال، روند تکامل علم طب تنها به انتقال دانش محدود نبوده؛ بلکه در هر دوره با نوآوری، تجربه و انطباق با شرایط جدید همراه شده است. در این میان، تمدن اسلامی به عنوان یکی از مهم‌ترین مراکز علمی جهان در قرون میانه، نقش برجسته‌ای در حفظ، توسعه و انتقال دانش پزشکی ایفا کرده است.

به برکت تعالیم اسلامی که بر ارزش علم، حفظ سلامت جسم و روح و خدمت به انسان تأکید دارد، مسلمانان توجه ویژه‌ای به علوم مختلف، به ویژه علم طب، نشان داده‌اند. این توجه سبب شده است که در مدت کوتاهی، جهان اسلام به یکی از بزرگ‌ترین مراکز علمی و پزشکی تبدیل گردد. مسلمانان نه تنها آثار علمی تمدن‌های یونان، ایران و هند را ترجمه و حفظ کردند؛ بلکه با بهره‌گیری از روش مشاهده، تجربه و تحقیق، در تکامل دانش پزشکی سهم اساسی داشتند. شکل‌گیری نهضت ترجمه در مراکزی مانند بیت‌الحکمه بغداد، زمینه انتقال علوم پزشکی به جهان اسلام را فراهم ساخت و دانشمندان مسلمان توانستند این علوم را توسعه دهند و به مرحله تولید دانش و نوآوری برسانند.

پزشکان برجسته مسلمان همچون محمد بن زکریای رازی و ابوعلی سینای بلخی با تألیف آثار ارزشمندی مانند الحاوی فی الطب و القانون فی الطب، تأثیر عمیقی بر پیشرفت پزشکی جهان گذاشتند. این آثار برای چندین قرن در دانشگاه‌ها و مراکز علمی اروپا به عنوان منابع اصلی آموزش پزشکی مورد استفاده قرار می‌گرفت و نقش مهمی در انتقال دانش پزشکی به تمدن‌های بعدی ایفا کرد. افزون بر این، ایجاد بیمارستان‌ها، نظام آموزشی پزشکی و تخصصی‌شدن شاخه‌های مختلف طب در تمدن اسلامی، نشان دهنده پیشرفت چشمگیر مسلمانان در این عرصه است.

با وجود این دستاوردها، همواره این پرسش مطرح بوده است که نقش واقعی مسلمانان در تاریخ پزشکی چه بوده است؟ آیا آنان صرفاً ناقلان دانش پیشینیان بوده‌اند یا با رویکردی مبتنی بر تجربه، مشاهده و نوآوری، در تولید و توسعه علم طب سهم اساسی داشته‌اند؟ بر همین اساس، مسئله اصلی این پژوهش بررسی نقش مسلمانان در پیدایش، توسعه و گسترش علم طب و تبیین سهم تمدن اسلامی در تحول دانش پزشکی است.

اهمیت این پژوهش در آن است که می‌تواند جایگاه واقعی تمدن اسلامی را در تاریخ علم پزشکی روشن سازد و دیدگاه‌هایی را که نقش مسلمانان را تنها به انتقال علوم محدود می‌کنند، مورد بازنگری قرار دهد. همچنین، شناخت دستاوردهای علمی مسلمانان در حوزه طب، موجب تقویت هویت علمی و فرهنگی جوامع اسلامی و توجه بیشتر به تولید علم در عصر حاضر می‌شود.

هدف اصلی این تحقیق، بررسی نقش مسلمانان در پیدایش، توسعه و گسترش علم طب و تبیین سهم تمدن اسلامی در تحول دانش پزشکی است. در راستای تحقق این هدف، اهداف فرعی پژوهش شامل بررسی تأثیر تعالیم اسلامی بر رشد علم پزشکی، تبیین نقش نهضت ترجمه در انتقال علوم پزشکی، بررسی نوآوری‌ها و دستاوردهای پزشکان

مسلمان، تحلیل آثار پزشکان برجسته‌ای چون زکریای رازی و ابن سینا، بررسی نقش تمدن اسلامی در انتقال دانش پزشکی به اروپا و تمدن‌های بعدی، و تبیین جایگاه تجربه‌گرایی و روش علمی در طب اسلامی می‌باشد.

بر این اساس، سؤال اصلی تحقیق چنین مطرح می‌شود: مسلمانان چه نقشی در توسعه و گسترش علم طب داشته‌اند؟ همچنین، سؤالات فرعی پژوهش عبارت‌اند از: تعالیم اسلامی چه تأثیری بر توجه مسلمانان به علم طب داشته است؟ نهضت ترجمه چه نقشی در پیشرفت دانش پزشکی در تمدن اسلامی ایفا کرده است؟ مهم‌ترین نوآوری‌ها و دستاوردهای پزشکان مسلمان در علم طب چه بوده است؟ آثار علمی پزشکان مسلمان چه تأثیری بر پزشکی جهان، به‌ویژه اروپا، داشته است؟ مسلمانان چگونه توانستند میان دانش پزشکی پیشینیان و روش‌های تجربی نوین پیوند برقرار کنند؟ و تمدن اسلامی بوده و داده‌ها با استفاده از روش کتابخانه‌ای از متون تاریخی و پزشکی گردآوری می‌شود. با این حال، تحقیق حاضر با محدودیت‌هایی مانند پراکندگی و کمبود برخی منابع تاریخی، گستردگی موضوع تاریخ پزشکی اسلامی، تفاوت دیدگاه پژوهشگران درباره نقش مسلمانان در علم طب و محدودیت دسترسی به برخی منابع تخصصی و نسخه‌های خطی مواجه بوده است. همچنین، کتابخانه‌ای بودن روش تحقیق، امکان استفاده از داده‌های میدانی را محدود ساخته است.

۱. پیشینه تحقیق

بررسی پیشینه پژوهش در زمینه نقش دانش مسلمانان در علم طب نشان می‌دهد که این موضوع از دیرباز مورد توجه مورخان علم و پژوهشگران حوزه تمدن اسلامی بوده است. بسیاری از اندیشمندان، با رویکردهای تاریخی و تحلیلی، به تبیین سهم مسلمانان

در حفظ، گسترش و انتقال دانش پزشکی پرداخته‌اند. از جمله مهم‌ترین این پژوهشگران می‌توان به عبدالحسین زرین‌کوب اشاره کرد که در اثر خود «کارنامه اسلام» به نقش تمدن اسلامی در شکوفایی علوم، از جمله پزشکی، پرداخته و تأکید می‌کند که مسلمانان نه تنها حافظ میراث علمی یونان بودند؛ بلکه با خلاقیت و نوآوری، آن را توسعه دادند. (زرین کوب، ۱۳۸۷: ۱-۴۰۰)

همچنین علی‌اکبر ولایتی در کتاب «پویایی فرهنگ و تمدن اسلامی» (ولایتی، ۱۳۸۷: ۵۵) به نهضت ترجمه در دوره عباسی و نقش آن در شکل‌گیری پایه‌های علم طب اسلامی پرداخته و این دوره را نقطه عطفی در انتقال و بومی‌سازی علوم می‌داند. از سوی دیگر، آثاری مانند «تاریخ طب در ایران» (نجم‌آبادی، ۱۴۰۰: ۶۳) که با رویکرد تخصصی‌تر، به بررسی سیر تحول پزشکی در ایران و جهان اسلام پرداخته و سهم دانشمندانی چون محمد بن زکریای رازی و ابن سینا را در پیشرفت این علم برجسته ساخته است.

در کنار این آثار، پژوهش‌های مرتبط با ترجمه متون پزشکی نیز اهمیت ویژه‌ای دارند. برای نمونه، نقش حنین بن اسحاق در ترجمه آثار جالینوس و بقراط، به عنوان یکی از ارکان انتقال دانش پزشکی به جهان اسلام، در منابع مختلف مورد تأکید قرار گرفته است. همچنین بررسی‌های انجام شده درباره ابن نفیس و کشف‌گردش ریوی خون، نشان دهنده آن است که پزشکان مسلمان فراتر از ترجمه، به نقد و اصلاح نظریات پیشینیان نیز پرداخته‌اند.

با وجود این پیشینه غنی، بسیاری از مطالعات پیشین یا بر جنبه ترجمه و انتقال دانش تأکید داشته‌اند یا صرفاً به معرفی آثار و دانشمندان بسنده کرده‌اند. نوآوری مقاله حاضر در این است که با تکیه مستقیم بر یک متن منسجم تاریخی، تلاش می‌کند نقش مسلمانان

را به صورت یک فرآیند پیوسته از «حفظ»، «نقد» و «نوآوری» تبیین کند. در این پژوهش، علاوه بر اشاره به ترجمه آثار یونانی و هندی، به جنبه‌هایی که کمتر مورد توجه قرار گرفته اند، مانند تجربه‌گرایی پزشکان مسلمان، نقد دیدگاه‌های جالینوسی و گسترش شاخه‌هایی چون چشم‌پزشکی و داروشناسی نیز پرداخته می‌شود. بدین ترتیب، این مقاله می‌کوشد تصویری جامع‌تر و تحلیلی‌تر از جایگاه واقعی مسلمانان در تاریخ علم طب ارائه دهد.

۲. مبانی نظری

مبانی نظری طب در تمدن اسلامی بر مجموعه‌ای از منابع دینی، میراث علمی تمدن‌های پیشین و تجربه و مشاهده پزشکان مسلمان استوار بود. مسلمانان با بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی و نیز ترجمه و نقد آثار پزشکی یونانی، ایرانی و هندی، نظام علمی و منسجم در دانش پزشکی پدید آوردند که قرن‌ها در جهان اسلام و حتی اروپا مرجع علمی به شمار می‌رفت.

یکی از مهم‌ترین پایه‌های نظری طب اسلامی، توجه اسلام به حفظ سلامت و بهداشت بود. قرآن کریم و احادیث نبوی، انسان را به رعایت نظافت، اعتدال در خوردن و آشامیدن، پیشگیری از بیماری و حفظ سلامت جسم و روح فرا می‌خواندند. پیامبر اسلام ﷺ درباره اهمیت سلامت فرمود: «نِعْمَتَانِ مَغْبُوتَانِ فِيهِمَا كَثِيرٌ مِنَ النَّاسِ: الصَّحَّةُ وَالْفَرَاغُ» دو نعمت است که بسیاری از مردم در آن دچار زیان می‌شوند؛ سلامتی و فراغت. (البخاری،

۱۴۲۲ق، ج ۸، ص ۸۸، ح ۶۴۱۲)

همچنین مجموعه‌ای از احادیث مربوط به بهداشت، تغذیه، بیماری‌ها و درمان، بعدها در آثاری با عنوان طب النبی گردآوری شد و بخشی از مبانی نظری طب اسلامی را شکل

داد. (سیوطی، ۱۴۰۶ق: ۱۵-۲۵)

در کنار منابع دینی، ترجمه آثار بقراط، جالینوس و دیوسکوریدس در دوره عباسی، پایه‌های علمی پزشکی را در جهان اسلام استوار ساخت. با این حال، پزشکان مسلمان تنها ناقل دانش یونانی نبودند؛ بلکه با رویکردی انتقادی و تجربی به اصلاح و تکمیل آن پرداختند. (Ullmann, 1978: 1-25)

از مهم‌ترین مبانی نظری طب اسلامی، نظریه «اخلاط اربعه» بود که بر تعادل میان چهار خلطِ خون، صفرا، بلغم و سودا تأکید داشت. پزشکان مسلمان معتقد بودند سلامت بدن در گرو تعادل این اخلاط است و بیماری در اثر برهم خوردن این تعادل پدید می‌آید. ابن‌سینا در القانون فی الطب این نظریه را به صورت منظم تبیین کرده و آن را اساس تشخیص و درمان بیماری‌ها قرار داده است. (ابن‌سینا، ۱۴۰۸ق، ج ۱، ص ۱۵-۴۰)

همچنین پزشکان مسلمان بر پیوند جسم و روح تأکید داشتند و سلامت روان را بخشی از سلامت انسان می‌دانستند. رازی و ابن‌سینا در آثار خود به تأثیر حالات روحی بر بیماری‌ها اشاره کرده‌اند و برای آرامش روانی در روند درمان اهمیت فراوان قائل بوده‌اند. (نصر، ۱۳۸۳: ۲۳۱-۲۳۵)

روش تجربی نیز از دیگر مبانی نظری پزشکی اسلامی بود. پزشکان مسلمان، به ویژه رازی، مشاهده مستقیم بیمار، ثبت علائم، تجربه بالینی و آزمون داروها را اساس طبابت می‌دانستند. این رویکرد سبب شد پزشکی اسلامی از مرحله تقلید صرف عبور کرده و به دانشی پویا و مبتنی بر تجربه تبدیل شود. (Savage-Smith, 1997: 35-50)

در نگرش اسلامی، مبانی هستی‌شناختی نقش مهمی در شکل‌گیری دانش طب داشته است. بر اساس جهان‌بینی توحیدی، خداوند خالق انسان، بیماری و درمان است و سلامت انسان در چارچوب اراده الهی معنا می‌یابد. قرآن کریم در بیان حضرت ابراهیم (ع)

می‌فرماید: ﴿وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ﴾ [الشُّعْرَاءُ : ۸۰] و هنگامی که بیمار شوم، او مرا شفاء می‌دهد.

بر این اساس، پزشک و دارو در طب اسلامی وسیله و ابزار درمان به شمار می‌آیند و شفاء دهنده حقیقی خداوند است. این نگرش سبب شد که پزشکی در تمدن اسلامی علاوه بر جنبه علمی، با ابعاد معنوی و اخلاقی نیز پیوند یابد و طبابت نوعی خدمت انسانی و الهی تلقی شود. بر اساس مبانی معرفتی اسلام، انسان دارای کرامت ذاتی و منزلتی الهی است و همین اصل، یکی از پایه‌های اخلاق پزشکی در تمدن اسلامی به شمار می‌رود. قرآن کریم در این باره می‌فرماید: ﴿وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ﴾ [الْإِسْرَاءُ : ۷۰] بر این اساس، پزشک در مواجهه با بیمار موظف است شأن، حرمت و حقوق انسانی او را رعایت کند و درمان را صرفاً یک عمل فنی ندانسته؛ بلکه آن را خدمت انسانی و اخلاقی تلقی نماید.

همچنین در نگرش اسلامی، طبیب، امانت‌دار جان و سلامت انسان‌هاست و بیمار نزد او امانتی الهی به شمار می‌آید. از این رو، پزشک موظف است با صداقت، دلسوزی، حفظ اسرار بیمار و رعایت اصول اخلاقی به درمان بپردازد و از هرگونه خیانت در امانت، سهل‌انگاری و سوءاستفاده بپرهیزد. این اصل ریشه در تعالیم اسلامی درباره امانت‌داری دارد. چنان‌که قرآن کریم می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا﴾ [النِّسَاءُ : ۵۸] «همانا خداوند به شما فرمان می‌دهد که امانت‌ها را به صاحبانش بازگردانید.» بدین ترتیب، اخلاق پزشکی در تمدن اسلامی بر پایه کرامت انسان، مسؤولیت‌پذیری و امانت‌داری استوار گردیده است.

در مجموع، مبانی نظری طب در دانش مسلمانان ترکیبی از آموزه‌های دینی، فلسفه طبیعی، تجربه بالینی و میراث علمی تمدن‌های پیشین بود که در قالب نظام علمی و منظم سامان یافت و تأثیر عمیقی بر تاریخ پزشکی جهان بر جای گذاشت.

۳. جایگاه و اهمیت دانش طب در آموزه‌های اسلامی

در آموزه‌های اسلامی، دانش پزشکی از جایگاهی والا برخوردار است و در بسیاری از موارد به عنوان ضرورتی انکارناپذیر تلقی می‌شود؛ به گونه‌ای که کوتاهی در آن پذیرفتنی نیست. از این منظر، علم طب و علم دین در پیوند عمیقی با یکدیگر قرار دارند؛ زیرا طبیب به درمان بیماری‌های جسمانی می‌پردازد و عالم دینی عهده‌دار درمان بیماری‌های روحی است. در این میان، نیاز انسان به طبیب روحانی به مراتب بیش از نیاز او به طبیب جسمانی است؛ چراکه درمان بیماری‌های جسم برای حفظ حیات مادی و محدود انسان است؛ در حالی که درمان بیماری‌های روح، زمینه‌ساز دستیابی به حیات جاودانه خواهد بود.

بر همین اساس، در متون اسلامی، پیامبر اسلام به عنوان طبیب روح معرفی شده است. در نهج البلاغه آمده است: «طیب دَوّار بطّنه» (خطبه ۱۰۸)؛ یعنی پیامبر پزشکی است که با طب خویش در میان مردم در حرکت است. این تعبیر نشان می‌دهد که او درمانگر بیماری جهل و اخلاق ناپسند است و برخلاف پزشکان جسمانی که در انتظار مراجعه بیماران می‌نشینند، خود به جستجو بیماران می‌پردازد. ابن ابی الحدید در شرح این عبارت می‌نویسد که طبیب در گردش کسی است که به سراغ بیمار می‌رود و از تجربه بیشتری برخوردار است؛ زیرا در پی درمان دردهای پنهان انسان‌هاست. (ابن ابی الحدید، ۱۹۵۹:

ج ۷، ص ۱۸۴) در همین راستا، نقل شده است که حضرت عیسی حضور خود در خانه فردی گناهکار را چنین توجیه کرد که طبیب باید نزد بیمار برود.

این نگرش، همانگونه که زمینه‌ساز شکل‌گیری دیدگاه جامع درباره جایگاه طب در تمدن اسلامی است، بیانگر اهمیت و جایگاه دانش طب در اندیشه اسلامی محسوب می‌شود. بر اساس دیدگاه اندیشمندان گذشته، حالت مطلوب آن است که طبیب و فیلسوف در یک فرد جمع شوند و نمونه برجسته این امر ابن‌سینا است. وی کتاب پزشکی خود را «قانون» و اثر فلسفی‌اش را «شفا» نام‌گذاری کرد که بیانگر پیوند عمیق میان این دو حوزه دانشی است.

در ادامه این نگرش، در فرهنگ اسلامی واژه «حکیم» به فردی اطلاق می‌شد که هم در حکمت روحانی و هم در دانش بدن مهارت داشته باشد. از این رو، فلسفه «طب روح» و طب «فلسفه بدن» تلقی می‌شد. چنین جایگاهی برای علم طب موجب شد که دینداری و ایمان از ویژگی‌های اساسی پزشکان به شمار آید؛ به گونه‌ای که امانت‌داری و اعتقاد به مخلوق بودن جهان از بدیهی‌ترین اصول حرفه‌ای آنان محسوب می‌شد.

در حوزه اخلاق پزشکی نیز این پیوند به روشنی دیده می‌شود. تأکید شده است که پزشکان از تربیت شاگردان ناشایست خودداری کنند؛ زیرا رفتار شاگردان به استادان نسبت داده می‌شود. همچنین پزشک واقعی کسی است که فقر حلال را بر ثروت حرام ترجیح دهد؛ چرا که مال ناپایدار است؛ اما حکمت نزد اهل فضل باقی می‌ماند. در همین راستا، در کهن‌ترین اثر اخلاق پزشکی اسلامی، بر ضرورت ایمان پزشک تأکید شده است: «نخست، پزشک باید باور کند و به خدا ایمان داشته باشد و خود را با تمام خرد و اراده وقف پروردگار کند.» (بیگ‌باباپور، ۱۳۸۵: ۱۱۲-۱۱۳)

بررسی شیوه‌های انتقال و آموزش علم پزشکی در تمدن اسلامی، تصویری کامل‌تر از جایگاه این دانش ارائه می‌دهد. یکی از مهم‌ترین این شیوه‌ها، انتقال دانش در درون خانواده‌ها و از نسلی به نسل دیگر بود؛ چنان‌که ثابت بن قره، این دانش را به فرزندش سنان بن ثابت آموخت. همچنین حارث بن کلدی پزشکی را به فرزند خود نصر بن حارث تعلیم داد. حنین بن اسحاق نیز فرزندان خود، داوود بن حنین و اسحاق بن حنین را در این علم پرورش داد. افزون بر این، جرجیس بن جبرئیل بن بختیشوع این دانش را در میان نسل‌های بعدی خاندان خود تداوم بخشید. (نجم‌آبادی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۱۶۵-۱۷۲)

در کنار این شیوه، مطالعه آثار بزرگان پیشین نیز نقش مهمی در آموزش پزشکی داشت؛ به‌ویژه آثار بقراط و جالینوس که مبنای آموزش نظری قرار می‌گرفتند. همچنین آموزش بالینی در شفاخانه‌ها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود؛ چنان‌که محمد بن زکریای رازی بخش مهمی از تجربیات خود را در بیمارستان‌های ری و بغداد به دست آورد. گفته می‌شود نخستین بیمارستان اسلامی در بغداد به فرمان هارون الرشید و با الگوگیری از بیمارستان جندی‌شاپور تأسیس شد و مدیریت آن بر عهده جبرئیل بن بختیشوع بود. (نجم‌آبادی ۱۳۷۲، ج ۱، صص. ۱۷۳-۱۸۰)

علاوه بر این، آموزش پزشکی به فضاهای رسمی محدود نبود؛ بلکه در منازل و مساجد نیز انجام می‌گرفت. برای نمونه، ابن سینا به دلیل اشتغالات روزانه، شب‌ها به تدریس «شفا» در فلسفه و «قانون» در طب می‌پرداخت. همچنین ابن میمون پس از فعالیت‌های درمانی روزانه، شب‌ها در منزل خود به تربیت شاگردان می‌پرداخت. (محقق، ۱۳۷۲: ۳۳۹) در این میان، برخی مساجد نیز به مراکز آموزشی تبدیل شده بودند؛ از جمله مسجد ابن طولون و مسجد جامع الازهر. (سیوطی، بی‌تا: ۱۳۸/۲) در تمدن اسلامی، مسجد تنها محل عبادت نبود؛ بلکه کارکردهای متعددی از جمله آموزش، قضاوت، همکاری

اجتماعی و حتی طبابت داشت. در دوره‌های اولیه، مساجد به‌عنوان مراکز رسیدگی به امور قضایی و حل اختلافات عمل می‌کردند و در کنار آن، با ایجاد همبستگی اجتماعی، نقش مهمی در حمایت از نیازمندان ایفاء می‌نمودند؛ همچنین در برخی مساجد، آموزش پزشکی و حتی ارائه خدمات درمانی صورت می‌گرفت. (محقق، ۱۳۷۲: ۳۱۱؛ سیوطی، بی‌تا: ۱۳۸/۲)

مجموع این شواهد نشان می‌دهد که علم طب در تمدن اسلامی نه تنها دانش کاربردی؛ بلکه بخشی از منظومه معرفتی و فرهنگی مسلمانان بوده است. چنان‌که واژه «حکیم» به طور هم‌زمان برای طبیب و فیلسوف به‌کار می‌رفت و این امر بیانگر پیوند عمیق میان پزشکی و حکمت نظری است. (سازمان ملی جوانان، ۱۳۹۰: ۱۴۰)

در کنار این جایگاه علمی، تأکید پیشوایان دینی نیز نقش مهمی در توجه به علم طب داشته است. در منابع کهن دانشمندان اسلامی علم را به دو بخش «علم ادیان» و «علم ابدان» طبقه‌بندی نموده و هر دو برای زندگی انسان ضروری دانسته شده‌اند. (ابونعیم اصفهانی، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۸م: ۱۴۲/۹؛ ابن عبدالبر، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۵۱)

همچنین اسلام اصول کلی در زمینه بهداشت و پزشکی ارائه داده است که می‌توان آن‌ها را از پایه‌های طب اسلامی دانست. برای هر یک از این اصول می‌توان نمونه‌هایی بیان کرد. طهارت و نظافت «الطُّهُورُ شَطْرُ الْإِيمَانِ» (مسلم، بی‌تا، کتاب الطهارة، باب فضل الوضوء، ح ۲۲۳) اعتدال، «كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا» (قرآن کریم، اعراف: ۳۱)

ضرورت درمان و مراجعه به پزشک (ترمذی، ۱۳۹۵ق، کتاب الطب، ح ۲۰۳۸) را می‌توان نام برد. در سنن ابوداود و سنن ترمذی. در منابع اهل سنت، بخشی از احادیث مربوط به بیماری‌ها و درمان‌ها در کتاب «الطب» از صحیح بخاری آمده است که شامل ده‌ها باب درباره مسائل بهداشتی و پزشکی است. (البخاری، ۱۴۰۷ق/۱۹۸۷م: ۳/۴-۵۰) ۲۳۷

همچنین مجموعه‌هایی با عنوان طب النبی در دوره‌های بعد تدوین شد، از جمله می‌توان به اثری همچونابن قیم جوزی اشاره کرد. (ابن قیم جوزیه، ۱۹۹۰م: ۵-۱۲۰) قابل تاکید است که این منابع نیز نشان می‌دهند که در سنت اسلامی، توجه به بهداشت و درمان، هم در قالب احادیث پراکنده و هم در قالب آثار مستقل پزشکی مانند «طب النبی» مورد توجه قرار گرفته است.

بازتاب این نگرش را می‌توان در آثار تفسیری نیز مشاهده کرد. در کتاب منسوب به خواجه عبدالله انصاری، گفت‌وگویی میان پزشکی مسیحی و دربار هارون الرشید نقل شده است. در پاسخ به پرسش درباره جایگاه طب در اسلام، به آیه (كُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا) (اعراف: ۳۱) و نیز به سخن پیامبر اشاره می‌شود: «معه خانه همه دردهاست و پرهیز، سرآمد همه داروهاست و بدن را به آنچه بدان عادت کرده است، واگذارید». در پایان، آن پزشک اذعان می‌کند که این تعالیم، مجالی برای نظریات جالینوس باقی نمی‌گذارد (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۸۹: ۳۲۸/۱).

در نهایت، می‌توان گفت که در تعالیم اسلامی، سلامت جسم و روح به‌صورت توأمان مورد توجه قرار گرفته است. وجود آثاری همچون «طب النبی» نشان‌دهنده این اهتمام است و گواهی می‌دهد که اسلام، انسان را در کلیتی یکپارچه—متشکل از جسم و جان مورد توجه قرار می‌دهد.

۴. آغاز تاریخ طب مسلمانان

تاریخ طب اسلامی یکی از درخشان‌ترین و اثرگذارترین عرصه‌های تمدن اسلامی به شمار می‌رود که از سده‌های نخستین هجری آغاز شد و در دوره‌های میانی این تمدن به اوج شکوفایی و نظام‌مندی رسید. این دانش در تعامل با میراث پزشکی تمدن‌های یونانی،

ایرانی و هندی شکل گرفت و همزمان با بهره‌گیری از آموزه‌های دینی اسلام، به دانش منسجم، کاربردی و انسان‌محور تبدیل شد. (نصر، ۱۳۸۳: ۲۳۱)

۴-۱. مقام و منزلت پزشکی در دوره جاهلیت و آغاز شکل‌گیری طب در اسلام

در دوره جاهلیت، مقام و منزلت پزشکی در میان اعراب چندان برجسته و نظام‌مند نبود و اهتمام علمی گسترده‌ای در این حوزه مشاهده نمی‌شد. بیشتر فعالیت‌های درمانی در سطح تجربه‌های ابتدایی و فردی باقی مانده بود و تنها شمار اندکی از افراد، همچون حارث بن کله، ابن حذیم، نصر بن حارث و ابن ابی رمله به‌صورت سنتی و بدون نوآوری علمی به طبابت می‌پرداختند. (نجم‌آبادی، ۱۳۷۲، ج ۱، ص ۵۰)

در این دوره، شیوه‌های درمانی بیشتر بر پایه تجربه‌های ساده و گاه آمیخته با باورهای خرافی استوار بود. از جمله استفاده از گیاهان دارویی محدود، بستن بازو بند و گردن‌بند با سنگ‌های قیمتی، داغ کردن با آتش، خواندن دعاء برای درمان بیماران و استفاده از مهره‌ها برای رفع چشم‌زخم. با وجود این باورهای خرافی، نمونه‌هایی از طبابت تجربی نیز وجود داشت. از جمله ام عطیه انصاری که با بهره‌گیری از تجربه عملی، در درمان مجروحان مشارکت می‌کرد و همراه پیامبر اسلام در جنگ‌ها به مداوای آسیب‌دیدگان می‌پرداخت. در آستانه شکل‌گیری تمدن اسلامی، حارث بن کله به‌عنوان نخستین پزشک عرب شناخته می‌شود که حتی با دربار ساسانی و خسرو انوشیروان ارتباط داشته است. او تحصیلات پزشکی خود را در مرکز علمی جندی‌شاپور تکمیل کرد و پس از اسلام آوردن، به‌عنوان طبیبی برجسته در میان عرب‌ها شناخته شد؛ به‌گونه‌ای که پیامبر اسلام نیز مسلمانان را در موارد بیماری به او ارجاع می‌داد. (ابن ابی اصیبعه، ۱۹۶۵: ۲۷۹؛ براون، ۱۳۷۳: ۳۴)

در واقع، علم طب از نخستین دانش‌هایی بود که در جامعه اسلامی گسترش یافت و به سرعت در بستر فرهنگی مسلمانان بومی شد. این روند بومی‌سازی، تا حد زیادی مرهون ترجمه آثار پزشکان یونانی، به‌ویژه بقراط و جالینوس بود که مسیر انتقال دانش پزشکی را هموار کردند. (ولایتی، ۱۳۸۹: ۴۷)

با این حال بسیاری از مسائل پزشکی در سرزمین‌های اسلامی ویژگی‌های بومی داشت و در منابع یونانی سابقه مستقیم نداشت؛ از این رو، بررسی سیره پیامبر اسلام و آموزه‌های دینی نقش مهمی در شکل‌گیری مبانی بهداشت و طب اسلامی ایفاء کرد. (ولایتی، ۱۳۸۹: ۴۷)

در نخستین سده‌های پس از ظهور اسلام، دانش پزشکی هنوز ساختار مستقل و نظام‌مند نداشت و بیشتر تحت تأثیر سنت‌های پیش از اسلام بود. با گسترش قلمرو اسلامی، مسلمانان با آثار پزشکان یونانی، به‌ویژه بقراط و جالینوس آشنا شدند. این آثار به تدریج وارد فضای علمی جهان اسلام شد و پایه‌های اولیه آموزش پزشکی را شکل داد. (Ullmann, 1978: 1-25; 45-78; 120-150)

۲-۴. دوره ترجمه و پایه‌گذاری طب اسلامی (قرون ۲ تا ۴ هجری)

با روی کار آمدن خلافت عباسی، به‌ویژه در زمان هارون الرشید و جانشینان او، نهضت علمی و ترجمه آثار یونانی، سریانی و پهلوی آغاز شد. در این دوره، دانشمندی مانند حنین بن اسحاق نقش مهمی در ترجمه و انتقال آثار پزشکی به زبان عربی ایفاء کردند. این مرحله را می‌توان نقطه آغاز شکل‌گیری «طب اسلامی» به عنوان یک نظام علمی دانست؛ زیرا دانش پزشکی از حالت صرفاً انتقالی خارج شد و به تدریج با تجربه‌های بالینی و نگاه اسلامی ترکیب گردید. (Ullmann, 1978: 1-25, 45-78, 120-150)

در این دوره، «بیت الحکمه» در بغداد به عنوان مرکز اصلی ترجمه و پژوهش علمی شکل گرفت و زمینه تعامل میان دانشمندان مسلمان، مسیحی و یهودی را فراهم کرد. ترجمه آثار پزشکی تنها به انتقال واژگان محدود نبود، بلکه همراه با شرح، تلخیص و نقد علمی صورت می‌گرفت. این امر موجب شد مفاهیم پزشکی در جهان اسلام بازسازی و بومی‌سازی شوند. همچنین ایجاد کتابخانه‌ها و مراکز علمی، به تثبیت دانش پزشکی و گسترش آموزش آن کمک کرد. به تدریج، آموزش پزشکی از حالت فردی به نظام آموزشی ساختارمند تبدیل شد (Savage-Smith, 1997: 35-50).

در مجموع، دوره عباسی را می‌توان آغاز تحول علمی در پزشکی اسلامی دانست که طی آن، دانش ترجمه‌شده به دانشی پویا، تجربی و نظام‌مند تبدیل شد و پایه‌های طب اسلامی به‌عنوان یک سنت علمی مستقل شکل گرفت.

۳-۴. دوره رشد، نظام‌مندی و شکوفایی علمی (قرون ۴ تا ۶ هجری)

این دوره به‌عنوان «عصر طلایی طب اسلامی» شناخته می‌شود؛ یعنی زمانی که پزشکی اسلامی به بالاترین سطح علمی و عملی خود رسید و به یک نظام آموزشی و درمانی پیشرفته تبدیل شد.

در این دوره، پزشکان بزرگی ظهور کردند:

محمد بن زکریای رازی که با تألیف کتاب مهم «الحاوی» و تأکید بر تجربه بالینی، نقش مهمی در پیشرفت پزشکی تجربی داشت (ابن ابی اصیبعه، ۱۹۶۵).

ابن سینا که با نگارش کتاب عظیم «القانون فی طب» نظام جامع از دانش پزشکی ارائه داد که قرن‌ها در شرق و غرب تدریس می‌شد. (نصر، ۱۳۸۳؛ Ullmann, 1978).

ابن میمون که علاوه بر فلسفه، در طب نیز جایگاه برجسته‌ای داشت و در دربار ایوبیان به طبابت می‌پرداخت. (Rosner, 1971: 12-30; 55-80)

در همین دوره، شفاخانه‌ها توسعه یافتند و آموزش پزشکی به صورت ساختارمند و بالینی انجام می‌گرفت. آموزش در کنار تخت بیمار، یکی از ویژگی‌های مهم نظام پزشکی این دوره بود (Savage-Smith, 1997: 33-60)

۴-۴. دوره گسترش و انتقال به تمدن اروپایی (قرون ۶ تا ۹ هجری)

در این مرحله، آثار پزشکان مسلمان از طریق ترجمه به زبان لاتین وارد اروپا شد و تأثیر عمیقی بر شکل‌گیری پزشکی نوین غرب گذاشت. کتاب القانون فی طب ابن سینا تا قرن‌ها در دانشگاه‌های اروپایی به عنوان متن اصلی تدریس پزشکی مورد استفاده قرار می‌گرفت. (Ullmann, 1978: 25) همچنین کتاب الحاوی زکریای رازی و کامل الصناعه اهوازی نیز به لاتین ترجمه شدند و در مراکز علمی اروپا رواج یافتند. مترجمانی همچون جرارد کرمونایی نقش مهمی در انتقال این آثار به جهان غرب داشتند. بسیاری از مبانی داروشناسی، تشخیص بیماری‌ها، روش‌های بالینی و آموزش پزشکی در اروپا، تحت تأثیر مستقیم میراث پزشکی مسلمانان شکل گرفت. افزون بر این، بیمارستان‌های اسلامی و شیوه آموزش پزشکی در جهان اسلام الگویی برای تأسیس مدارس و مراکز درمانی اروپا شد. (Browne, 1921: 63-75)

بنابراین، تمدن اسلامی نه تنها حافظ میراث پزشکی یونان و ایران باستان بود، بلکه با توسعه، نقد و نظام‌مند کردن آن، زمینه انتقال دانش پزشکی به اروپا و شکل‌گیری پزشکی جدید را فراهم ساخت. این تأثیر گسترده نشان می‌دهد که دانشمندان مسلمان یکی از مهم‌ترین حلقه‌های پیوند میان طب باستان و پزشکی نوین به‌شمار می‌آیند.

۵-۴. دوره رکود نسبی و تداوم میراث علمی (پس از قرن ۹ هجری)

پس از قرون درخشان تمدن اسلامی، به‌ویژه از قرن نهم هجری به بعد، روند رشد علمی در برخی مناطق جهان اسلام با کندی و رکود نسبی مواجه شد. این وضعیت ناشی از مجموعه‌ای از عوامل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی بود؛ هرچند میراث علمی پیشین همچنان تداوم یافت و آثار پزشکی کلاسیک به‌عنوان منابع معتبر مورد استفاده باقی ماندند. (سید حسین نصر، ۱۳۸۳: ۲۴۵-۲۵۰)

از نظر سیاسی، فروپاشی یا تضعیف حکومت‌های مرکزی و درگیری‌های داخلی، ثبات لازم برای رشد علمی را از میان برد. حملاتی همچون حمله مغول موجب نابودی بسیاری از مراکز علمی، کتابخانه‌ها و بیمارستان‌ها شد و ساختار علمی جهان اسلام را دچار آسیب جدی کرد. (Ullmann, 1978: 150-160)

از منظر اجتماعی، ناامنی‌های گسترده، کاهش حمایت مالی حکومت‌ها از دانشمندان و ضعف نهادهای آموزشی، از عوامل مهم رکود علمی به‌شمار می‌روند. بسیاری از مدارس و بیمارستان‌ها (مارستان‌ها) کارکرد علمی پیشین خود را از دست دادند و مهاجرت یا پراکندگی دانشمندان، انسجام علمی را تضعیف کرد. (مانفرد اولمان، ۱۹۷۸: ۱۵۵-۱۶۵)

در بعد فرهنگی و علمی، گرایش به تقلید و شرح‌نویسی به‌جای نوآوری افزایش یافت و روحیه تحقیق و تجربه‌گرایی که در دوره‌های پیشین وجود داشت، کاهش پیدا کرد. همچنین محدود شدن تعامل علمی با سایر تمدن‌ها، از پویایی علمی کاست (سید حسین نصر، ۱۳۸۳: ۲۴۸)

با وجود این عوامل، آثار پزشکان بزرگی همچون ابن‌سینا و محمد بن زکریای رازی

همچنان به‌عنوان متون مرجع در مراکز علمی باقی ماندند و در مدارس و محافل علمی ۲۴۳

تدریس می‌شد. این امر نشان می‌دهد که هرچند تولید علم کاهش یافت، اما انتقال و حفظ میراث علمی همچنان استمرار داشت. (Ullmann, 1978: 140-150) پس از این دوره، به دلایل مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، روند رشد علمی در برخی مناطق جهان اسلام کند شد. با این حال، آثار پزشکی دوره کلاسیک همچنان به‌عنوان منابع معتبر علمی مورد استفاده قرار می‌گرفتند و نقش مهمی در استمرار دانش پزشکی داشتند. (نصر، ۲۴۶: ۱۳۸۳)

طب اسلامی در مجموع، حاصل تعامل میان میراث علمی تمدن‌های پیشین و نوآوری دانشمندان مسلمان بود و در طول چند قرن، به یکی از پیشرفته‌ترین نظام‌های پزشکی در جهان تبدیل شد؛ نظامی که هم به جسم انسان توجه داشت و هم به ابعاد اخلاقی و معنوی طبابت. پیدایش و رشد علم طب در دوره اسلامی، با نهضت ترجمه آثار علمی به‌ویژه متون یونانی و هندی آغاز شد.

۵. نقش دانش مسلمانان در پیشرفت علم طب

نقش دانش مسلمانان در گسترش علم طب را می‌توان در چند بُعد اساسی بررسی کرد که هر یک بیانگر نوعی از تأثیرگذاری عمیق و ماندگار آن بر تاریخ پزشکی جهان است.

۱-۵. توسعه و تکمیل میراث پزشکی پیشین

نقش نخست دانشمندان مسلمان در تاریخ طب، انتقال و سپس توسعه نظام‌مند دانش پزشکی یونانی بود. هرچند مبانی نظری طب از طریق ترجمه آثار بقراط و جالینوس به جهان اسلام وارد شد؛ اما پزشکان مسلمان این دانش را صرفاً بازنویسی نکردند، بلکه آن را با شرایط اقلیمی، بیماری‌های بومی و تجربه بالینی خود تطبیق دادند. برای نمونه، در کتاب الحاوی، محمد بن زکریای رازی، طیف بسیار گسترده‌تری از بیماری‌ها را نسبت

به متون یونانی بررسی کرده و بر تجربه بالینی تأکید می‌کند. (ابن ابی‌اصیبه، ۱۹۶۵: ۴۲۱-۴۵۰؛ ولایتی، ۱۳۸۹: ۴۷) همچنین در فردوس الحکمه، علی بن سهل طبری، دانش پزشکی یونانی، هندی و ایرانی را در قالبی جامع گردآوری کرده و آن را به یک نظام آموزشی اولیه تبدیل نمود. (صدیقی، ۱۹۲۸: ۱۰-۲۵)

در نتیجه، پزشکان مسلمان را می‌توان حلقه واسطی میان طب یونانی و پزشکی نوین دانست که با حفظ میراث پیشین، آن را گسترش و بازآفرینی کردند. آنان با ترکیب تجربه عملی و دانش نظری، پزشکی را از حالت ترجمه‌ای خارج کرده و به دانشی پویا و نظام‌مند تبدیل نمودند. این روند موجب شد طب اسلامی به یک سنت علمی مستقل با روش‌ها و منابع آموزشی مشخص تبدیل شود. در نهایت، این دستاوردها زمینه‌ساز تداوم و انتقال دانش پزشکی به تمدن‌های بعدی، به‌ویژه اروپا، گردید.

۲-۵. نوآوری و کشفیات علمی در پزشکی

یکی از مهم‌ترین ابعاد نقش مسلمانان، نوآوری و تولید دانش مستقل پزشکی است. این نوآوری‌ها در نقد نظام جالینوسی و ارائه مدل‌های جدید پزشکی آشکار می‌شود. ابونصر فارابی نخستین نقدهای فلسفی-پزشکی را نسبت به جالینوس مطرح کرد و ساختار اعضای بدن را با رویکردی تحلیلی بازبینی نمود (نصر، ۱۳۸۳: ۲۴۰). زکریای رازی نیز در حوزه فیزیولوژی، نظریه جالینوس درباره بینایی را رد کرد و نقش پرتوهای ورودی به چشم را مطرح ساخت. (Ullmann, 1978: 134-140) او همچنین بر اهمیت تجربه بالینی و مشاهده مستقیم در تشخیص بیماری‌ها تأکید ویژه داشت.

اوج این جریان در آثار ابن‌نفیس دمشقی دیده می‌شود که نظریه گردش ربوی خون را مطرح کرد. او برخلاف جالینوس، عبور خون از قلب به ریه را از طریق رگ‌های خونی

توضیح داد (Sarton, 1952, vol. 2: 643-645). (Ullmann, 1978: 120-130) این دیدگاه یکی از مهم‌ترین اصلاحات در فیزیولوژی دوران میانه محسوب می‌شود. ابن نفیس همچنین با دقت در تشریح بدن انسان، شواهد تجربی لازم برای رد نظریه‌های پیشین را ارائه کرد. این تحول نشان‌دهنده گذار پزشکی اسلامی از تقلید به نوآوری علمی است. همچنین این رویکرد زمینه‌ساز شکل‌گیری روش علمی مبتنی بر مشاهده در تاریخ پزشکی گردید.

در مجموع، نوآوری‌های پزشکان مسلمان نشان می‌دهد که آنان نه تنها ناقل دانش؛ بلکه تولیدکننده نظریه‌های علمی جدید بودند و با نقد و اصلاح دیدگاه‌های پیشین، سهم مهمی در پیشرفت پزشکی جهانی ایفا کردند.

۳-۵. نقد علمی و اصلاح نظریات پیشینیان

پزشکان مسلمان رویکرد انتقادی نسبت به متون یونانی داشتند و این رویکرد به شکل‌گیری پزشکی مبتنی بر تجربه و مشاهده انجامید. ابن سینا بسیاری از دیدگاه‌های جالینوس را مورد نقد قرار داد و برخی از آن‌ها را با یافته‌های تجربی ناسازگار دانست (Ullmann, 1978: 140-150). این جریان نشان می‌دهد که پزشکی اسلامی صرفاً تکرار دانش پیشین نبود، بلکه در مسیر اصلاح و بازسازی نظریه‌های علمی حرکت می‌کرد. (نصر، ۱۳۸۳: ۲۴۰)

محمد بن زکریای رازی نیز در آثار خود به نقد دیدگاه‌های جالینوس پرداخت و بر اهمیت تجربه بالینی و مشاهده مستقیم بیمار تأکید کرد. او در بررسی بیماری‌ها، تنها به نقل اقوال پیشینیان اکتفا نمی‌کرد، بلکه یافته‌های شخصی خود را نیز ثبت می‌نمود. ابن نفیس دمشقی نیز با نقد نظریه جالینوس درباره گردش خون، نظریه گردش ریوی

خون را مطرح ساخت که یکی از مهم‌ترین اصلاحات علمی در تاریخ پزشکی به شمار می‌رود. همچنین فارابی در رساله‌های خود کوشید ناسازگاری‌های میان آرای جالینوس و ارسطو را بررسی و تحلیل کند. این روحیه نقادانه سبب شد که پزشکی اسلامی به دانشی پویا، تجربی و رو به تکامل تبدیل شود. (Sarton, 1952: 2/643؛ Savage-Smith, 1997: 60-75)

در مجموع، نقد علمی و تکیه بر تجربه در میان پزشکان مسلمان، زمینه تحول و پیشرفت پزشکی را فراهم ساخت و موجب شد طب اسلامی از مرحله ترجمه و اقتباس فراتر رفته و به تولید دانش و اصلاح نظریه‌های علمی دست یابد.

۵-۴. تخصصی‌سازی علوم پزشکی (به‌ویژه چشم‌پزشکی)

یکی از برجسته‌ترین دستاوردهای پزشکی اسلامی، تخصصی شدن شاخه‌ها به‌ویژه چشم‌پزشکی بود. کتاب العشر مقالات فی العین اثر حنین بن اسحاق، نخستین اثر تخصصی چشم‌پزشکی محسوب می‌شود که مبانی تشخیص و درمان بیماری‌های چشم را ارائه کرد. (Meyerhof, 1927: 5-18) همچنین تذکرة الکحالیین اثر علی بن عیسی، یکی از جامع‌ترین منابع چشم‌پزشکی قرون میانه است که شامل روش‌های جراحی آب مروارید و درمان بیماری‌های قرنیه می‌باشد. (Savage-Smith, 1997: 90-115) این آثار تا قرن‌ها در اروپا مورد استفاده قرار گرفتند و نشان‌دهنده پیشرفت قابل توجه پزشکی اسلامی هستند.

چشم‌پزشکان مسلمان افزون بر شرح بیماری‌های چشمی، ابزارهای جراحی ویژه‌ای نیز طراحی کردند و درباره ساختمان چشم، عصب بینایی و عملکرد بینایی پژوهش‌های دقیقی انجام دادند. آنان بیماری‌هایی مانند آب مروارید، التهاب چشم، تراخم و ضعف

بینایی را به صورت علمی طبقه‌بندی کردند و برای هرکدام روش درمان مشخصی ارائه دادند. استفاده از داروهای گیاهی، مواد معدنی و روش‌های جراحی ظریف، سطح دانش چشم‌پزشکی اسلامی را به مرحله‌ای رساند که تا چندین قرن در جهان بی‌نظیر بود. همچنین بیمارستان‌های اسلامی بخشی ویژه برای درمان بیماری‌های چشم داشتند که نشان‌دهنده تخصصی شدن خدمات پزشکی در تمدن اسلامی است. (نصر، ۱۳۸۳: ۲۴۲-۲۴۵ Ullmann, 1978: 95-105)

در مجموع، پیشرفت چشم‌پزشکی در تمدن اسلامی بیانگر آن است که دانشمندان مسلمان تنها به حفظ میراث پزشکی پیشینیان اکتفا نکردند؛ بلکه با پژوهش، تجربه و نوآوری، شاخه‌های تخصصی پزشکی را توسعه دادند و زمینه پیشرفت پزشکی تخصصی در جهان را فراهم ساختند.

۵-۵. گسترش داروشناسی و گیاه‌درمانی

در حوزه داروشناسی، دانشمندان مسلمان دامنه شناخت داروهای گیاهی را به طور چشمگیری گسترش دادند. در حالی که دیوسکوریدس حدود ۵۰۰ گیاه دارویی را معرفی کرده بود، زکریای رازی حدود ۷۰۰ گیاه را بررسی کرد (ولایتی، ۱۳۸۹: ۴۷). در اثر عظیم ابن‌بیطار، الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه، این تعداد به حدود ۱۴۰۰ گیاه دارویی رسید که نشان‌دهنده توسعه عظیم دانش داروشناسی است. (Ullmann, 1978: 70-80)

دانشمندان مسلمان افزون بر شناسایی گیاهان، خواص درمانی، میزان مصرف، عوارض جانبی و ترکیبات دارویی آن‌ها را نیز بررسی می‌کردند. آنان با بهره‌گیری از تجربه بالینی و آزمایش عملی، بسیاری از داروهای جدید را معرفی نمودند و علم «اقراباذین» یا داروسازی را توسعه بخشیدند. داروخانه‌ها و مراکز تهیه دارو در شهرهای بزرگ اسلامی

مانند بغداد، دمشق و قاهره فعال بودند و تحت نظارت حکومت فعالیت می‌کردند. همچنین پزشکان مسلمان در ترکیب داروهای گیاهی، معدنی و حیوانی مهارت فراوانی داشتند و روش‌های جدیدی در ساخت شربت‌ها، مرهم‌ها و داروهای ترکیبی ابداع کردند. (نصر، ۱۳۸۳: ۲۴۵-۲۵۰؛ Savage-Smith, 1997: 95-110)

در مجموع، پیشرفت داروشناسی در تمدن اسلامی نشان می‌دهد که مسلمانان با تکیه بر تجربه، پژوهش و مشاهده، توانستند دانش دارویی را از مرحله ترجمه فراتر برده و آن را به دانشی گسترده و کاربردی تبدیل کنند؛ دانشی که بعدها تأثیر عمیقی بر داروسازی و پزشکی جهان برجای گذاشت.

۵-۶. تألیف دایرة المعارف‌های پزشکی

یکی از مهم‌ترین خدمات مسلمانان، تدوین آثار جامع و نظام‌مند پزشکی بود که نقش دایرة المعارف‌های علمی را ایفا می‌کردند. آثاری مانند: الحاوی اثر رازی، کامل الصناعة اثر اهوازی، القانون فی الطب اثر ابن سینا و ذخیره خوارزمشاهی اثر جرجانی، از مهم‌ترین نمونه‌های این سنت علمی به‌شمار می‌روند. این آثار نه تنها طب نظری و عملی را یکپارچه کردند؛ بلکه تا قرن‌ها در شرق و غرب به عنوان منابع آموزشی مورد استفاده قرار گرفتند (ابن ابی‌اصیبه، ۱۹۶۵).

ویژگی برجسته این آثار، نظم علمی، دسته‌بندی دقیق بیماری‌ها، شرح روش‌های تشخیص و درمان، و توجه هم‌زمان به بهداشت، داروشناسی و اخلاق پزشکی بود. بسیاری از این کتاب‌ها به زبان‌های لاتینی ترجمه شدند و در دانشگاه‌های اروپایی تدریس می‌گردیدند. همچنین شیوه تألیف این دانشنامه‌ها الگویی برای نگارش متون پزشکی در دوره‌های بعد شد و در شکل‌گیری نظام آموزش پزشکی نقش اساسی ایفاء کرد. (نصر،

۱۳۸۳: ۲۳۰-۲۴۰؛ Ullmann, 1978: 90-110) در مجموع، این آثار نشان می‌دهد که دانشمندان مسلمان تنها ناقلان دانش پزشکی نبودند، بلکه با تدوین، تکمیل و نظام‌مند کردن آن، بنیان‌های علمی تازه‌ای در تاریخ طب پدید آوردند. میراث مکتوب آنان نقش مهمی در تداوم و انتقال دانش پزشکی به تمدن‌های بعدی، به‌ویژه اروپا، ایفاء کرد.

۵-۷. انتقال دانش پزشکی به تمدن غرب

یکی از مهم‌ترین نقش‌های پزشکی اسلامی، انتقال دانش به اروپا بود. برای مثال، کتاب القانون فی الطب ابن‌سینا پس از ترجمه به لاتین، تا قرن‌ها در دانشگاه‌های اروپا تدریس می‌شد و بیش از ۲۰ بار در قرن شانزدهم چاپ گردید (Browne, 1921: 63-75). این انتقال علمی، نقش مهمی در شکل‌گیری پزشکی مدرن در اروپا داشت.

(Ullmann, 1978: 140-150).

علاوه بر ابن‌سینا، آثار محمد بن زکریای رازی، علی بن عباس اهوازی و ابن‌نفیس نیز به زبان لاتین ترجمه شد و در مراکز علمی اروپا مورد استفاده قرار گرفت. مدارس پزشکی سالرنو، مون‌پلیه و بولونیا از مهم‌ترین مراکزی بودند که از میراث پزشکی مسلمانان بهره بردند. بدین ترتیب، پزشکی اسلامی به پلی میان دانش یونانی و پزشکی جدید اروپا تبدیل شد و زمینه‌ساز نهضت علمی و رنسانس پزشکی در غرب گردید.

(Savage-Smith, 1997: 141-160)

۶. نتیجه‌گیری

بررسی تاریخ پزشکی در تمدن اسلامی نشان می‌دهد که دانشمندان مسلمان نقش بسیار مهم و تعیین‌کننده‌ای در گسترش و تکامل علم طب ایفاء کرده‌اند. هرچند مسلمانان در آغاز، بخش مهمی از مبانی نظری پزشکی را از طریق ترجمه آثار یونانی، به‌ویژه نوشته‌های بقراط و جالینوس، دریافت کردند؛ اما فعالیت علمی آنان هرگز به ترجمه و حفظ میراث گذشتگان محدود نماند. پزشکان مسلمان با رویکرد علمی، تجربی و انتقادی، توانستند این دانش را توسعه دهند و متناسب با نیازهای جوامع اسلامی و شرایط اقلیمی و فرهنگی سرزمین‌های خود بازسازی کنند.

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های پزشکی اسلامی، تکیه بر تجربه و مشاهده مستقیم بود. پزشکانی چون محمد بن زکریای رازی و ابن‌سینا، علاوه بر استفاده از میراث یونانی، بر تجربه بالینی و مشاهده دقیق بیماری‌ها تأکید داشتند و به همین دلیل آثار آنان از نظر تنوع بیماری‌ها، شیوه‌های درمان و تحلیل‌های پزشکی بسیار گسترده‌تر از متون پیشین بود. این رویکرد تجربی زمینه را برای شکل‌گیری روش علمی در پزشکی فراهم کرد و موجب شد طب اسلامی از مرحله تقلید صرف عبور کند.

از سوی دیگر، دانشمندان مسلمان در نقد نظریات پیشینیان نیز نقش برجسته‌ای داشتند. آنان نظریات جالینوس را بدون چون‌وچرا نپذیرفتند؛ بلکه در پرتو تجربه و تحقیق، به اصلاح و بازنگری آنها پرداختند. نمونه بارز این رویکرد، کشف گردش ریوی خون توسط ابن‌نفیس دمشقی است که چند قرن پیش از پزشکی جدید اروپا مطرح شد و یکی از بزرگ‌ترین دستاوردهای تاریخ پزشکی به شمار می‌آید.

همچنین در تمدن اسلامی، شاخه‌های تخصصی پزشکی رشد چشمگیری یافت.

چشم‌پزشکی، داروشناسی، جراحی و بهداشت عمومی از جمله حوزه‌هایی بودند که

پزشکان مسلمان در آن‌ها آثار برجسته و نوآورانه‌ای پدید آوردند. کتاب‌هایی چون العشر مقالات فی العین، الحاوی، القانون فی الطب و الجامع لمفردات الادویه و الاغذیه، نشان‌دهنده سطح بالای تخصص و نظام‌مندی دانش پزشکی در جهان اسلام هستند. یکی دیگر از ابعاد مهم نقش مسلمانان، انتقال دانش پزشکی به غرب بود. بسیاری از آثار پزشکان مسلمان به زبان لاتین ترجمه شد و برای چندین قرن در دانشگاه‌های اروپا تدریس می‌گردید. به‌ویژه کتاب القانون ابن‌سینا، از مهم‌ترین منابع آموزشی پزشکی در غرب به شمار می‌رفت و تأثیر عمیقی بر شکل‌گیری پزشکی نوین اروپا بر جای گذاشت. بنابراین، بررسی ابعاد مختلف نشان می‌دهد که نقش دانش مسلمین در گسترش علم طب، صرفاً در حفظ دانش پیشین خلاصه نمی‌شود، بلکه شامل نوآوری علمی، نقد نظریات گذشته، توسعه روش‌های تجربی، تخصص‌گرایی، تألیف آثار جامع و انتقال بین‌تمدنی دانش است. مجموعه این عوامل سبب شد که پزشکی اسلامی به یکی از درخشان‌ترین و اثرگذارترین مراحل تاریخ پزشکی جهان تبدیل شود و سهمی ماندگار در پیشرفت تمدن بشری ایفا کند.

پیشنهاد

برای گسترش و احیای طب اسلامی، ضروری است مراکز پژوهشی و آکادمیک به مطالعه علمی و تطبیقی آثار پزشکان مسلمان پرداخته و دستاوردهای ارزشمند آنان را با روش‌های نوین پزشکی بررسی و بازخوانی کنند. همچنین ترجمه، تصحیح و انتشار نسخه‌های خطی طب اسلامی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های آن در کنار طب نوین می‌تواند زمینه توسعه دانش طب و تقویت هویت علمی در جوامع اسلامی را فراهم سازد.

و آخر دعوانا اِنَّ الْحَمْدَ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِینَ.

سرچشمه‌ها

- قرآن کریم
- نهج البلاغه
- ابن ابی اصیبعه، موفق‌الدین، ۱۹۶۵م. عیون الأنباء فی طبقات الأطباء. بیروت: دارالثقافة.
- ابن ابی اصیبعه، موفق‌الدین، ۱۹۶۵م. عیون الأنباء فی طبقات الأطباء. بیروت: دارالثقافة.
- ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبة‌الله، ۱۳۷۸ق/۱۹۵۹م. شرح نهج‌البلاغه، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم. قاهره: دار إحياء الكتب العربية.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله، ۱۴۰۸ق. القانون فی الطب. بیروت: دار صادر.
- ابن قیم جوزیه، محمد بن ابی‌بکر، ۱۹۹۰م. الطب النبوی. بیروت: دار الكتب العلمية.
- البخاری، محمد بن إسماعیل، ۱۴۰۷ق/۱۹۸۷م. الجامع الصحیح. بیروت: دار ابن کثیر.
- البخاری، محمد بن إسماعیل، ۱۴۲۲ق. صحیح البخاری. بیروت: دار ابن کثیر.
- مسلم بن حجاج نیشابوری، بی‌تا. صحیح مسلم. تحقیق: محمد فؤاد عبدالباقی. بیروت، لبنان: دار إحياء التراث العربی.
- ترمذی، محمد بن عیسی. ۱۳۹۵ق/۱۹۷۵م. الجامع الکبیر (سنن الترمذی). قاهره، مصر: مطبعة مصطفى البابي
- ابونعیم اصفهانی، احمد بن عبدالله، ۱۴۰۹ق، حلیة الأولیاء و طبقات الأصفیاء. بیروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۰۹ق / ۱۹۸۸م، ج ۹، ص ۱۴۲.

- بیگ باباپور، یوسف، ۱۳۸۵ ش. «ادب الطیب رهاوی؛ کهن‌ترین اثر در اخلاق پزشکی اسلامی». مجله آینه پژوهش، ش ۱۰۱، صص. ۱۱۲-۱۳۰.
- خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۸۹ ش. ترجمه حبیب‌الله آموزگار. تهران: انتشارات اقبال، ج ۱.
- زرین‌کوب، عبدالحسین، ۱۳۸۷ ش. کارنامه اسلام. تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سازمان ملی جوانان، ۱۳۹۰ ش. روایت تفکر، فرهنگ و تمدن از آغاز تاکنون، ج ۲. تهران: سازمان ملی جوانان.
- سیوطی، جلال‌الدین، ۱۴۰۶ ق. المنهج السوی والمنهل الروی فی الطب النبوی. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- سیوطی، جلال‌الدین عبدالرحمن بن ابی‌بکر، ۱۹۶۷ م/۱۳۷۲ ش. حسن المحاضرة فی تاریخ مصر و القاهرة. قاهره: دار إحياء الكتب العربية.
- طبری، علی بن سهل، ۱۹۲۸ م. فردوس الحکمة. برلین: چاپ محمد زبیر صدیقی.
- محقق، مهدی، ۱۳۷۲. تاریخ و اخلاق پزشکی در اسلام. تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران و دانشگاه مک‌گیل.
- نجم‌آبادی، محمود، ۱۴۰۰. تاریخ طب در ایران پس از اسلام. تهران: دانشگاه تهران.
- نجم‌آبادی، محمود، ۱۳۷۲. تاریخ طب در ایران پس از اسلام (جلد ۱). تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- نصر، سید حسین، ۱۳۸۳. علم و تمدن در اسلام. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- ولایتی، علی اکبر، ۱۳۸۷. پویایی فرهنگ و تمدن اسلامی. تهران: وزارت امور خارجه.

- Browne, E. G. (1921). *Arabian medicine*. London: Cambridge University Press.
- Rosner, F. (1971). *The medical works of Moses Maimonides*. New York: Ktav Publishing House.
- Sarton, G. (1952). *Introduction to the history of science*. Baltimore: Carnegie Institution of Washington.
- Savage-Smith, E. (1997). *Islamic culture and the medical arts*. London: British Library.
- Ullmann, M. (1978). *Islamic medicine*. Edinburgh: Edinburgh University Press.



Dawat

Academic Journal

Sixth Year, Volume 2 (Fall & Wintar 2025-26)